

Bijdrage tot de kennis van de Noord-Nederlandsche costum- geschiedenis in de eerste helft van de XVIe eeuw

<https://hdl.handle.net/1874/261493>

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN

DE NOORD-NEDERLANDSCHE

COSTUUM-GESCHIEDENIS IN DE

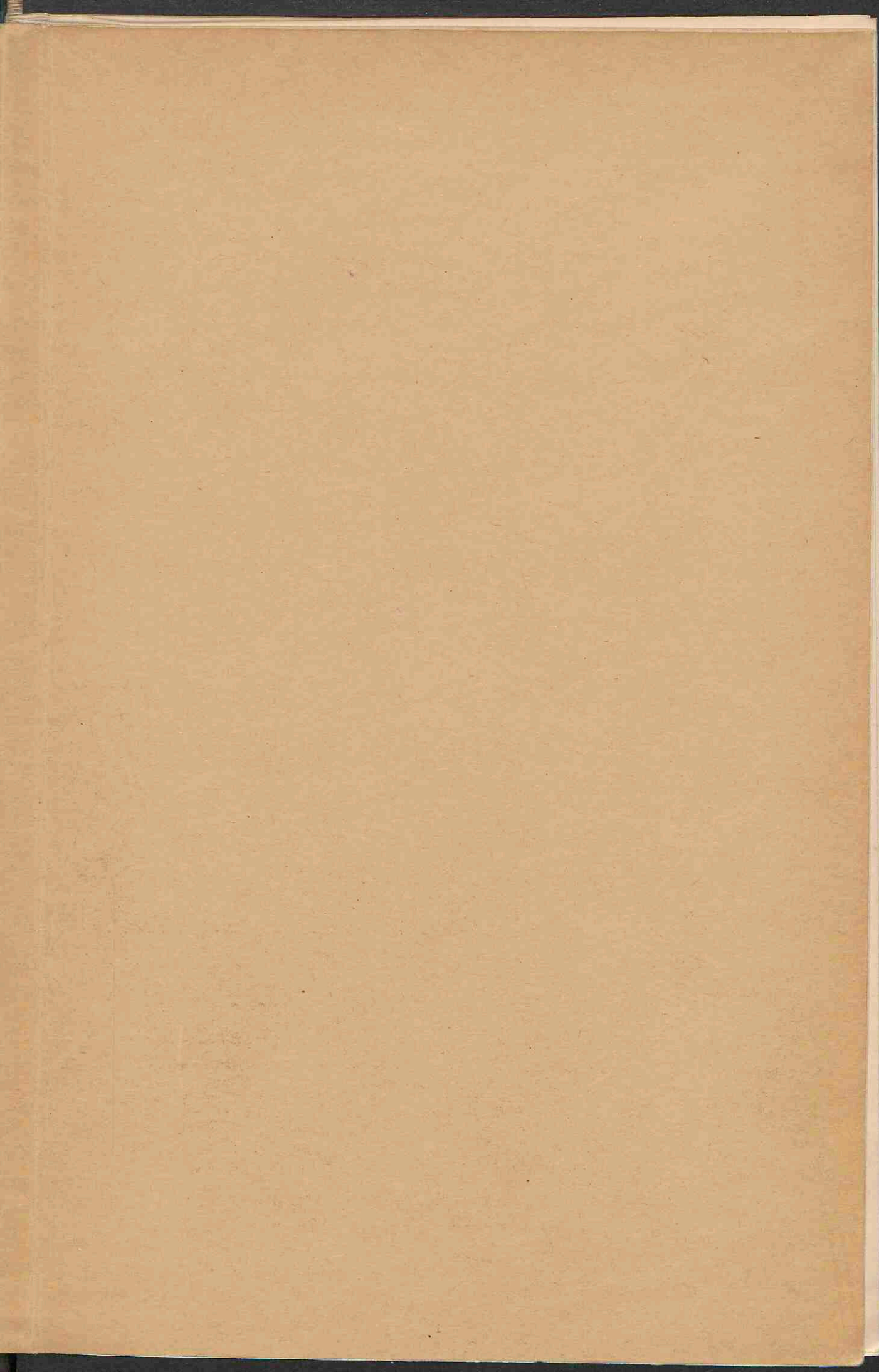
EERSTE HELFT VAN DE XVIE EEUW

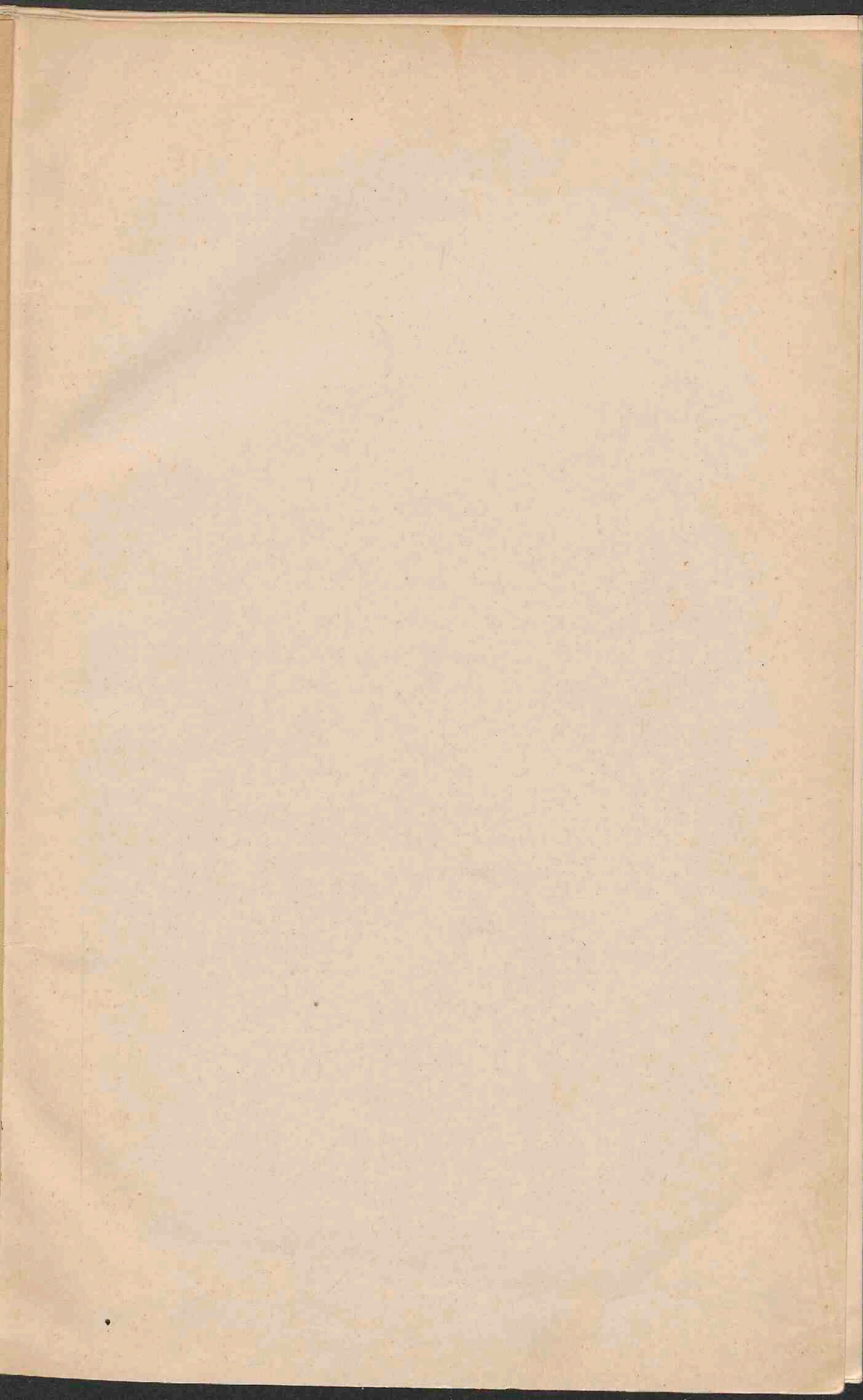
DEEL I

HET MANNENCOSTUUM

C. H. DE JONGE

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN DE NOORD-
NEDERLANDSCHE COSTUUM-GESCHIEDENIS
IN DE EERSTE HELFT VAN DE XVIE EEUW

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0382 8377

A gw 192 1916

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN
DE NOORD-NEDERLANDSCHE
COSTUUM-GESCHIEDENIS IN DE
EERSTE HELFT VAN DE XVIE EEUW

DEEL I

HET MANNENCOSTUUM

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE NEDERLANDSCHE LETTEREN
AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT OP GEZAG
VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS Dr. ERNST COHEN,
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER WIS- EN
NATUURKUNDE, VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAAT
DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE
FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE
VERDEDIGEN OP VRIJDAG 9 JUNI 1916 DES NAMIDDAGS

:: TE 3 UUR DOOR ::

CAROLINE HENRIETTE DE JONGE

:: GEBOREN TE DORDRECHT ::

De voltooiing van mijn proefschrift is mij eene aanleiding om openlijk mijne erkentelijkheid uit te spreken aan U allen, Hooggeleerden der Litterarische Faculteiten te Leiden en te Utrecht, wier onderwijs ik heb genoten.

U, hooggeachte promotor, Hooggeleerde VOGELSANG, bij wien ik als doctoranda mijn kunsthistorische studiën heb mogen beginnen, allereerst een woord van dank. Gij hebt mij de gelegenheid gegeven om onder Uwe leiding en met U in 1913 de tentoonstelling van Noordnederlandsche Primitieven samen te stellen, waardoor ik voor het eerst rechtstreeks in aanraking mocht komen met de museumpraktijk, die bij deze studie nooit uit het oog verloren mag worden. Dit was een voorrecht, dat ik op zeer hoogen prijs heb gesteld. Als assistente aan het Kunsthistorisch Instituut hebt Gij mij met Uwe paedagogische gaven tevens ingeleid in allerlei belangen van het universitair onderwijs. Ik hoop de kennis en de ondervinding, die ik daarbij mocht verwerven, mijzelve en wellicht ook anderen in mijn verder leven ten nutte te maken. Uw krachtige steun en Uwe groote bereidwilligheid bij het samenstellen van mijn proefschrift hebben het mogelijk gemaakt, dat ik dit werk te midden van mijn bezigheden nog in zoo betrekkelijk korten tijd heb kunnen beëindigen.

U, Zeergeleerde RUTGERS VAN DER LOEFF, dank ik voor de archaeologische colleges, die ik van U mocht hooren. Méér nog dank ik U, dat Gij mij in de gelegenheid hebt gesteld aan Uw leerrijk privatissimum deel te nemen.

Met niet minder dankbaarheid gaat mijn herinnering terug naar alles, wat de Hooggeleerden der Litterarische Faculteit te Leiden tot mijn wetenschappelijke vorming hebben bijgedragen. Ik kan deze gelegenheid niet laten voorbijgaan zonder ook U, Hooggeleerde VERDAM, BLOK, UHLENBECK, KALFF, DE VRIES en MARTIN mijn hartelijken dank te zeggen.

De toewijding, waarmede Professor BUSSEMAKER zijn colleges wist te geven en waarmede hij zich ook daarbuiten voor zijn studenten interesseerde, zal mij steeds voor den geest blijven.

Aan U, Hooggeleerde BOLLAND, dank ik veel, wat mijn gedachten heeft verruimd en mij een geschenk voor mijn leven is geweest.

Ten slotte mijn oprechten dank aan de ambtenaren der Utrechtsche Universiteits-Bibliotheek en der Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, die mij steeds met voorkomendheid en met den grootsten ijver hebben ten dienste gestaan.

AAN MIJN MOEDER

EN

AAN DE NAGEDACHTENIS VAN MIJN VADER.

INHOUD.

Voorwoord.

Inleiding	Pag. 1—12
HOOFDSTUK I Hoofdbedekking	„ 12—29
HOOFDSTUK II De Mannenkleeding	„ 30—50
HOOFDSTUK III De „Ghefronste Craeghe”	„ 50—58
HOOFDSTUK IV Tabaard en Mantel	„ 58—68
HOOFDSTUK V	„ 68—96
A. Dateering.	
B. Herkomst en Grenzen.	
C. Algemeen overzicht.	

	Pag.
BIJLAGE I Chronologische lijst van voorbeelden bij Hfdst. I	I—XV
„ I Chron. lijst idem „ II	XV—XXV
„ I „ „ „ „ III	XXV—XXXV
„ I „ „ „ „ IV	XXXV—XLV
BIJLAGE II Archivalia	XLV—LXXV
BIJLAGE III Litteratuur	LXXV—CVI

VOORWOORD.

Het lag in mijn oorspronkelijk plan de geschiedenis te schrijven van het Nederlandsche costuum in de eerste helft van de XVIIe eeuw. Vergelijkt men nu wat dit proefschrift als uitkomst van dat voorgenomen onderzoek aanbiedt, dan blijkt aanstonds, dat het plan zeer is ingekrompen en dat ik mij ten slotte heb moeten beperken tot een onderzoek van het mannencostuum van dien tijd. Doch zelfs daarvan heb ik slechts een bepaald gedeelte kunnen behandelen. Wel scheen het aanlokkelijk deze studie over de kleederdrachten te schrijven, waar men kon meenen een uitgebreide en voor het oog door vele afbeeldingen aangenaam gemaakte algemeene litteratuur ter beschikking te hebben, met behulp waarvan het niet al te moeilijk zou zijn een aanvullend werkje voor ons eigen land tot stand te brengen. Maar spoedig moest ik inzien, dat deze opzet onuitvoerbaar was. De bestaande litteratuur bleek, zooals ik in de inleiding uiteen zal zetten, veel minder betrouwbare gegevens te verschaffen dan ik had gehoopt. Van mijn eerste pogingen om een algemeen overzicht te verkrijgen heb ik dan ook slechts kunnen leeren, wat men niet moest doen en wat er voorloopig diende te geschieden. In de eerste plaats was het noodig opnieuw, zelfstandig en op veel grooter schaal gegevens te verzamelen zoowel uit den schat van de monumenten der beeldende kunst als uit de geschreven bronnen. Want tegenover het vele, wat ons daarvan tegenwoordig toegankelijk gemaakt is, schenen de tot dusver gebruikte bouwstoffen naar aard en aantal ongeschikt en onvoldoende. Deze nood is het geweest, die mij dwong tot beperking op een uiterst bescheiden terrein van studie en tot de grootste voorzichtigheid bij het maken van gevolgtrekkingen.

Nadat ik, zoover mij mogelijk was, het geheele materiaal had bijeengebracht en doorgewerkt, bleek mij voorloopig slechts een klein gedeelte voor afronding geschikt en zoo omvat deze eerste bijdrage tot een eenmaal te schrijven

Nederlandsche costumgeschiedenis zelfs van het mannencostuum nog slechts, wat mij het éérste noodige scheen: de dagelijksche kleeding van de min of meer gegoede burgers en adellijke heeren. Ik liet dus onbesproken: de oorlogs- en tournooiuitrusting, waarvoor de gegevens nog niet waren verwerkt; allerlei ambtscostuums, teekenen van waardigheid, corporatie- en ordekleedijen, en ordeteekenen, waarvoor nog veel te veel in het geheel niet verzameld is; voorts behoorde m. i. afzonderlijk te worden behandeld: het geestelijk costuum, evenals de jongenskleeding, welke laatste, voor zoover ik zie, in den tijd, dien ik trachtte te leeren kennen, heel wat minder van de kleederdracht der volwassenen afweek dan thans; bovendien is het mijn plan later een kort hoofdstuk aan de kinderkleeding van beiderlei sexe te wijden. Verder heb ik ook het boeren- en visscherscostuum met zijn wellicht belangrijk gewestelijk verschil nog niet in deze verhandeling kunnen opnemen. Eindelijk heb ik gemeend den fantastischen, niet in werkelijkheid gedragen opschik, die op een bepaalde groep van monumenten in den door mij bestudeerden tijd wordt gevonden, te mogen uitschakelen.

Natuurlijk is het mogelijk, dat ik bij vergissing een enkel maal een costuum, waarvan ons later zal blijken, dat het wel degelijk een bijzondere waardigheid of een ambt aanduidde, als alledaagsche plunje heb behandeld. Doch in het plan lag dat niet.

Ondanks al deze beperkingen is dit boekje tot mijn spijt nog heel wat dikker geworden, dan wellicht voor een dissertatie wenschelijk is. Dit is voor een groot deel te wijten aan de toevoeging der bijlagen, die ik echter niet kon missen, en waarvan ik de bedoeling in de inleiding nader toelicht. Hier zij echter opgemerkt, dat, de wenschelijkheid in aanmerking genomen dit materiaal bijeen te houden, het niet mogelijk was streng te scheiden, wat op het mannen- en wat op het vrouwencostuum betrekking heeft, zoodat in deze bijlagen bij voorbaat ook is opgenomen, wat eerst later, in een volgende studie aan de orde komt.

Wilde ik de taak, zooals die mij noodig scheen, ten einde brengen, dan moest ik afstand doen van het denkbeeld een gemakkelijk leesbaar en aangenaam boekje over dit onderwerp te schrijven. Dit karakteriseert van te voren den aard van mijn werk. Ik zal tevreden zijn als het bruikbaar blijkt, d. w. z. als men er een zekere volledigheid in vindt, en als men er gemakkelijk in opslaat, wat men zoekt, zelfs als het op vele punten tegen-

spraak en bestrijding wekt. Wie zich zou voorstellen door de lezing van dit boek op onderhoudende wijze te worden binnengeleid in de vermakelijke, leerzame, bonte tentoonstelling van wisselende kleederdrachten, zal zich bedrogen vinden. Ook zulk een arbeid is echter noodig en ik hoop tot dit einddoel het mijne te hebben bijgedragen.

Wat ik hier getracht heb bijeen te brengen is gegroeid uit de eischen der praktijk van het kunsthistorisch onderzoek. Wie weet hoe lastig het is de kleeding van voorgestelde personen op beeldhouwwerken en schilderijen te beschrijven, kan wellicht meevoelen, dat een verhandeling op dit gebied zou kunnen voorzien in een bestaande leemte. En verder is het costuum ook slechts dan een belangrijk hulpmiddel bij de dateering, wanneer men ergens opgeteekend vindt, gedurende welke jaren, voorzoover de monumenten uitwijzen, het stuk in gebruik was. Dat aan deze eischen tot nu toe niet was voldaan, hoop ik in de inleiding nader uiteen te zetten.

Over de wijze van illustreeren slechts dit: Het is mij na lang zoeken en overwegen wenschelijk gebleken de gewone illustratie bij den tekst door tabellen te vervangen, waarop men de ontwikkeling van elk kleedingstuk afzonderlijk, ontdaan van alles, wat met de zaak zelve niets uitstaande heeft, — ook de teekening der gezichten is opzettelijk vermeden — kan nagaan. Over het gebruik dezer tabellen, zie men de inleiding (en pag. 14 noot 1). De daarvoor noodige teekeningen heb ik zelf naar de origineelen en reproducties moeten vervaardigen. Ik ben mij volkomen bewust, dat ze geenszins voldoen aan de eischen, die men aan een geroutineerd teekenaar zou mogen stellen. Hoe aangenaam het mij ook geweest zou zijn die illustratie voortreffelijk verzorgd aan mijn boekje toe te voegen, zoo moest ik toch een ander beginsel in dezen laten voorgaan: de teekeningen moesten precies bevatten, waar het op aan kwam; ze moesten dus wetenschappelijk juist zijn.

Eindelijk moet ik nog een van de ergste verwijten, die men aan een boek van dergelijken opzet, als ik hier heb aangegeven, kan maken, ontzenuwen. Woordenlijst en register ontbreken! doch slechts voorloopig. Het ligt in mijn bedoeling op dit proefschrift een grooter werk te laten volgen. Het grootste gedeelte hiervan, waarin ook het vrouwencostuum is opgenomen, is reeds gereed. Registers en woordenlijsten zouden dus geheel moeten worden omgewerkt bij het opnemen in een definitieve uitgave,

terwijl deze dissertatie niet voor den handel bestemd is. De talrijke verwijzingen bij elk genoemd monument en elke geciteerde plaats mogen dit gemis voorloopig niet al te sterk doen gevoelen.

Voordat het hier door mij geschrevene in een grooter verband opnieuw verschijnt, zullen trouwens waarschijnlijk nog velerlei wijzigingen moeten worden aangebracht op alle punten, die ik door de bijzondere bezwaren aan een verblijf in het buitenland verbonden, thans niet volledig heb kunnen onderzoeken.

Utrecht, Juni 1916.

C. H. DE JONGE.

INLEIDING.

COSTUUMKENNIS en COSTUUMGESCHIEDENIS zijn zoowel naar de wijze waarop en den tijd waarin zij belangstelling hebben genoten als naar hun wezen te onderscheiden. De costuumkennis beleeft haar eersten bloei in de XVIe eeuw; de geschiedenis is eerst van later datum. Niet geheel veronachtzaamd in de XVIIe en XVIIIe eeuw, wordt zij toch eerst in de tweede helft van de XIXe eeuw het eigenlijk doel der schrijvers. Op hunne gegevens bouwt de moderne wetenschap met betere, eerst háár ten dienste staande middelen, voort. Wij hebben dus vóór alles na te gaan wat het wezen dezer beide begrippen is.

I. Uit de tweede helft der XVIe eeuw kennen wij eenige costuumwerken, o. a. van Bertelli, Vecellio, Jos. Amman, Abraham de Bruyn. Ik noem ze te dezer plaatse pro memorie, daar geen dezer boeken uitgekomen is in het tijdperk, dat ons bezig houdt, noch ook gegevens over dezen door ons te behandelen tijd bevat. De werken dienen mij slechts om mijn gedachten over de wijze der costuumgeschiedschrijving uiteen te zetten ¹⁾. Deze boeken bestaan gemeenlijk uit losse houtsneden of gravures

¹⁾ In den „Katalog der Freiherrlich von Lipperheidischen Kostümbibliothek“ (Deel I, Pag 111) vond ik als oudste in druk verschenen costuumwerk een boekje van 1562, getiteld: „Recueil de la diversité des habits qui sont de présent en usage tant es pays d'Europe, Asie, Affrique et Illes Sauvages le tout fait apprés le naturel. A Paris De L'Imprimerie de Richard Breton“. Toch was het interesse voor het costuum van tijdgenooten, zij het dan ook nog lokaal, al van vroeger datum. Men denke aan Dürers costuumteekeningen (Lippmann Zeichnungen von Albrecht Dürer Pl. 187, 463—465, 541). Ik maak er opmerkzaam op, dat zelfs de aanhef der onderschriften:

„Also gettman In Hewsern Nörmenck (Lippmann 463)

„Also gand dye Nörmerger frowenn Zum thantz 1500“ („ 465)

nog blijft bestaan in Amman's boekje:

„Also pfeget sich in Flandern
Eine Jungfrau zu zieren gern“.

naar personen van allerlei kunne en stand, gerangschikt volgens hun herkomst met korte bijschriften, die evenwel over het costuum zelf, over de namen der kleedingstukken, over de bedoeling der vormen, over stof of kleur slechts zelden iets inhouden. Aan oudere costuums wordt niet of bij uitzondering gedacht. De bedoeling is blijkbaar het contemporein „costuum-theater” van Europa voor oogen te stellen, den nadruk te leggen op de bijzondere kleedij van gewesten en steden en soms zelfs, onder gebruikmaking van de reisbeschrijvingen, er aan toe te voegen kleeding en tooi van uitheemsche volken, waarbij men echter dan weder niet behoeft te denken aan nauwgezette rangschikking in denzelfden tijd. Het geval zou zich kunnen voordoen, dat hier het gebruik van oudere bronnen ook reeds verouderde costuums als nog gedragen deed voorstellen. Men neemt de veelvuldigheid en verscheidenheid op, zooals zij is en heeft er plezier in, zonder zich om het ontstaan of de diepere beteekenis ervan te bekommeren.

Hoe komt het, dat in verschillende landen vrijwel gelijktijdig deze soort boeken verschijnen? Weisz (Kostümkunde deel I, Pag. XIII) zoekt den oorsprong van deze klaarblijkelijke liefhebberij in Italië. Voornamelijk met Raphaël begint volgens hem de costuumstudie, die successievelijk door de Noordelijke landen werd overgenomen, wat het ontstaan van de costuumboeken in de hand gewerkt zou hebben, o. a. hierdoor zegt hij, omdat het een vereischte werd voor de kunstenaars om bij de uitbeeldingen hunner voorstellingen geen fouten meer in het historisch costuum te maken. Hierin moge een kern van waarheid zijn, de beweegreden tot publicatie van dergelijke boeken moet toch ergens anders liggen, toch nog uit meer factoren zijn saamgesteld. Laten wij trachten het uit den geest van den tijd te verklaren. In de eerste plaats moeten zij beantwoord hebben aan een weetgierigheid of nieuwsgierigheid der moderne tijden: dus het interesse voor de kleederdrachten aller volkeren en standen in de XVIe eeuw voor den XVI^{en} eeuw. Dit lijkt mij een uit vele analoge verschijnselen van verhoogde belangstelling gemakkelijk te verklaren renaissance-gedachte: het bezien van zichzelf als reactie op het zien van zooveel nieuws en zooveel anders en ongewoons. Ik denk hier slechts aan al het vreemde, dat door de ontdekkingsreizen naar de nieuwe wereld aan de oude werd geopenbaard. Men denke bijv. aan de belangstelling, die Dürer heeft voor de „Subtilen Ingenien der Menschen

in fremden Landen" ¹⁾), wanneer hij de Mexicaansche kostbaarheden in Brussel ziet, voor de porceleinwaren en andere exotische producten en voor de bonte wereld van ongekende costuums, waar hij die ook mocht vinden (Lippmann 373—375 teekeningen van de Yslanders), ook voor de merkwaardige orde-kleedij der Begijnen.

De belangstelling voor het costuum der oudheid is natuurlijk een element der renaissance voor zoover deze aan het humanisme verwant was en dat lang vóór Raphaël. Men denke maar aan Mantegna, die getracht heeft met alle hem ten dienste staande middelen een triomftocht in Romeisch costuum te arrangeeren ²⁾), en aan zoovele triomfi in werkelijkheid in Florence gehouden, waarbij men ook trachtte, waar het noodig was, door een antieken helm, een vexillum met spolia, den vorm van een kar een Romeensch-Grieksch coloriet aan het geheel te geven. Natuurlijk bleef de fantaisie, zoolang zij echte kunstenaars-fantaisie was, bij dergelijke scheppingen toch ook weer vrij. Het doel was iets moois saam te stellen, geen verhandeling over de oudheid voor te dragen. Men verviel dus niet in de dwaling van latere historie-schilders als Alma Tadema, bij wien het er, naar men vaak zou zeggen, in het bijzonder op aankwam alle dingen zoo juist mogelijk af te beelden, een juistheid die soms zijn composities schaadt en die wetenschappelijk eenige jaren later toch allicht problematisch blijkt. Wil men dus, waarmee we ons kunnen vereenigen, het verschijnen van costuumboeken als een uitvloeisel der renaissance beschouwen, dan moet men niet in de eerste plaats aan de bemoeiingen van den archaeologischen inspecteur, die Raphaël was, denken, doch veeleer begrijpen, dat de diepere oorzaak is te zoeken in de bevestiging van het systematisch onderzoek op historisch gebied, dat zich ten slotte ook tot de zeden en gewoonten uitstrekt. Zooals na Vasari en Guicciardini werken van gelijke strekking in het Noorden verschenen, bijv. Van Manders Schilderboek, zoo komt men er ook op dit gebied toe eens bijeen te zetten wat er alzoo te vinden is. Het primitieve van de costuumwerken van dezen tijd, zelfs tegenover Van Mander, is echter, dat zij zelfs niet door naast elkaar zetten van vormenreeksen iets trachten te

¹⁾ Lange und Fuhse. Dürers Schriftlicher Nachlasz. Skizzenbuch der Reise in die Niederlande, Pag 123.

²⁾ Zie Ch. Yriarte. Andrea Mantegna, Hfdst. V.

demonstreeren over de wijze waarop het is geworden, dat zij niet bewust differentiërend omschrijven. Het blijft bij kennis, bij weten; zoo iets als geschiedenis of kritiek wordt het niet.

Ila. Met de historiographie was het in dezen tijd nog niet zoover. Wel krijgt allengs de politieke geschiedschrijving een wetenschappelijken tint en trachten de auteurs vooral voor de oudheid ook cultuur-historisch te werk te gaan; maar wat ginds in Italië deze geschriften op politiek gebied begonnen te worden n.l. een geschiedenis in den zin van aanwijzing van het causaal verband, dat waren zij hier voor den modernen tijd nog geenszins, vooral niet voor zoover het allerlei verschijnselen der beschavingsgeschiedenis betref. De belangstelling voor zulke zichtbare documenten, als de *costuumgeschiedenis* ze noodig heeft, blijft sporadisch tot in de XVIIe en XVIIIe eeuw toe. Geschriften als Matthei *Analecta*, als Le Francq van Berkhey's *Natuurlijke Historie van Holland*, waarop ik straks terugkom, de voor ons in menig opzicht zoo gewichtige verzamelwerken van Montfaucon, Millin, Gaignières e. a. zijn, hoewel hun nauwkeurigheid gewoonlijk grooter is en men aan hun goede trouw gemeenlijk niet behoeft te twijfelen, niet ver verheven boven den laat middeleeuwschen kroniekstijl, althans voor zoover het ons onderzoek aangaat. De geschiedkundige aaneenschakelende en verklarende behandeling van de kleederdrachten treedt eerst positief naar voren in de XIXe eeuw. En ook dan weer zullen wij in het beginsel van den tijd de oorzaak van deze verhoogde belangstelling moeten zoeken. Ik vermoed als hoofdfactoren: 1^e. de Romantiek, het interesse voor het verleden, voor eigen verleden; 2^e. de daarmee gedeeltelijk saamhangende inrichting van openbare musea, waarmee men in de tweede helft der XVIIIe eeuw begonnen was en waarmee men vooral in de eerste helft der XIXe eeuw ernstig doorging ¹⁾. Als derde factor zij het tooneel genoemd; aan het interesse voor het theater hebben wij zeker voor een goed deel de *costuum-publicatie* te danken. Immers ook hier openbaart zich in de XIXe eeuw na het betrekkelijk vrije van de

¹⁾ Het Britsch Museum te Londen is in 1753 als eerste Staatsmuseum geopend. Zie voor dit feit en voor de geheele geschiedenis der verzamelingen en het verzamelen: J. von Schlosser. *Kunst- und Wunderkammern der Spätrenaissance*. Pag. 132 vlg.

costuuminventie der XVIIe en XVIIIe eeuw — men hoeft er maar aan te denken, wat deze eeuwen van het Romeinsch costuum maakten — een streven naar wetenschappelijke nauwkeurigheid. Reeds Goethe geeft in zijn wenken voor den regisseur blijk van gevoel voor het verschil van gebaar, dat verschillende tijdperken en costuums meebrengen ¹⁾, en in de XIXe eeuw was deze zucht tot nauwkeurigheid ten slotte de oorzaak, dat men tijdelijk de geheele tooneelspeelkunst in haar innerlijkste wezen opofferde aan dergelijke uiterlijkheden, wat ieder, die zich uit beschrijvingen of eigen herinnering een voorstelling kan maken van de Meiningers, thans licht zal toegeven. Deze theater-costuum-litteratuur wordt echter al naar mate ze zich specialiseert ook voor den historicus weer minder bruikbaar, daar de auteurs zich veel moeite geven mogelijkheden aan te wijzen, hoe men een of anderen vorm op het tooneel ook met niet geheel voldoende middelen ten minste ten naasten bij kan voorstellen. Door zulke trucs verliezen de schrijvers dan echter de historische wetenschappelijke nauwkeurigheid weder uit het oog.

IIb. In verband met ons onderwerp is het van belang de XIXe eeuwse costuumlitteratuur uitvoeriger te bespreken. Ik noem de belangrijkste werken in chronologische volgorde:

J. H. de Hefner—Alteneck, *Costumes du Moyen-âge Chrétien*. Frankfort 1840—1854.

(Ik citeer de Fransche uitgave.)

Strutt and Planché, *A complete view of the Dress and Habits of the People of England etc.* 1842.

Ch. Louandre, *Les Arts Somptuaires. Histoire du Costume et de l'Ameublement, etc.* Paris 1858.

Hermann Weiss, *Kostümkunde*. Stuttgart 1860—1872.

K. Köhler, *Die Trachten der Völker in Bild und Schnitt*. Dresden 1871.

M. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné du mobilier français*. Paris 1874.

Planché, *History of British Costume etc.*, 3e ed., 1874.

M. A. Racinet, *Le Costume historique*. Paris 1888.

¹⁾ In het kapittel over de „Schauspielkunst“ § 72 zegt hij: Wer bei Proben tragischer Rollen die Hand in den Busen steckt, kommt in Gefahr bei der Aufführung eine Oeffnung im Harnisch zu suchen.

- J. von Falke, *Costümgeschichte der Culturvölker*. Stuttgart z. j.
 A. von Heyden, *Trachtenkunde*. Leipzig 1889.
 W. Quincke, *Katechismus der Kostümkunde*. Leipzig 1889.
 F. Hottenroth, *Trachten der Völker*. Stuttgart 1891.
 Hill, *A History of English Dress from the saxon period to the present day*, 1893.
 Camille Piton, *Le Costume Civile en France du XIII au XIXe siècle*. Paris Flammarion ed.

De karakteristiek van deze boeken ligt meestal reeds in den uitvoerigen titel: „Die Tracht der Kulturvölker Europa's vom Zeitalter Homers bis zum Beginne des XIX^{en} Jahrhunderts; Geschichte der Tracht und des Geräthes; Trachten, Haus-, Feld- und Kriegsgeräthschaften der Völker alter und neuer Zeit etc. Geen opgaaf scheen dezen schrijvers te groot. Zij trachten U omtrent alles inlichtingen te geven, wat maar betrekking kan hebben op de cultuur van een volk. Inderdaad spreekt uit deze werken een ideaal, voor de verwezenlijking waarvan de in één menschenleven te ontwikkelen krachten te kort moeten schieten. Het is dan ook alleszins begrijpelijk, dat men gemeenlijk slechts een schets in groote trekken vindt. Voor het onderhavige geval — de onderzoeking van het Nederlandsch costuum — bleek dit maar al te duidelijk. Noch bij von Heyden, noch bij Quincke, die trouwens zijn korte werkje voornamelijk voor acteurs en regisseurs schijnt geschreven te hebben, vindt men zelfs eenige aanduiding van het Nederlandsch costuum, terwijl Racinet slechts een enkele afbeelding geeft. Nu is het wel waar, dat de Nederlanden in het ééne tijdperk eens meer onder Duitschen, in het andere weer meer onder Franschen invloed staan en daardoor voor het groote geheel der Europeesche kleederdrachten minder van belang waren; maar Weiss en Hottenroth gaan toch wel uitvoeriger op deze landen in. Uit den aard der zaak is het oudste der werken, dat van Weiss beknopter en kariger met voorbeelden, terwijl het relatief voortreffelijke boek van Hottenroth meer materiaal geeft. Maar tegenwoordig kunnen wij, als wij in zulk een werk het hoofdstuk over Nederland willen raadplegen, niet meer tevreden zijn met eenige teekeningen in den tekst (b.v. deel II, pag. 127—131), die grootendeels trouwens weer uit Weiss zijn overgenomen, en voorts met een tabel in kleurendruk met een twintigtal figuren, waarvan het register zegt: „Niederländer (1480—1580) 1—22 Männer und Frauen”,

waar we het dan mee moeten doen. De moderne eischen zijn andere, doch hierover later.

De opzet, die men, behoudens het persoonlijk accent in de bewerking, in deze boeken kan constateeren, is m. i. deze, dat men bij de bestudeering van de kleederdrachten der verschillende volkeren overal vrij spoedig tot een globaal resultaat is gekomen, wat dan in volkomen overeenstemming is met cultuurhistorische onderzoekingen op aanverwant gebied. Zoo zou het bijv. voor de hand liggen, dat onder de Spaansche heerschappij in de XVIe eeuw de Spaansche mode zich over alle landen, waarmee Spanje in relatie stond, zou hebben doen gelden. Dit is natuurlijk met alle waarschijnlijkheid, zelfs met eenige zekerheid te zeggen, in aanmerking genomen, dat één tijd ook slechts één aesthetisch beginsel heeft. Doch bij een zelfstandig onderzoek, nauwkeurig voor ieder speciaal land, is de mogelijkheid niet uitgesloten, dat men een resultaat met fijnere nuances, met juister dateering, met onmiskenbare teekenen van bijzondere aesthetische neigingen en gevoelens zou hebben verkregen. En dit is voor ons op het éérste gezicht het verwonderlijke in deze publicaties — vermoedelijk echter af te leiden uit het veel omvattende van hun opzet en de voorloopig afdoende gebleken resultaten — dat men daarnaar blijkbaar niet heeft gezocht en zich reeds tevreden stelde met het constateeren der algemeene invloeden en wisselwerkingen, zooals die ook op aanverwant cultuurhistorisch gebied waren onderzocht en vastgesteld.

In onze dagen houdt de costuum-publicatie gelijkmatig aan. In aangenamen verteltrant schreef Georg Busz „Das Kostüm in Vergangenheit und Gegenwart,” met talrijke illustraties. De fotografische reproducties van den tegenwoordigen tijd bewijzen aan deze boeken onschatbare diensten; zodoende is ook het beschikbare materiaal voor de auteurs in hooge mate vergroot. A. Rosenberg „Geschichte des Kostüms” (Berlin Verlag B. Wasmuth) probeert zelfs voornamelijk door platen en weinig tekst de vele verschillende kleederdrachten nog meer bekend te maken. Het komt mij voor, dat men inderdaad te eeniger tijd een dergelijk zeer omvangrijk werk over kleederdrachten moet samenstellen. Wat Rosenberg hier evenwel doet is, hoewel niet van onwaarde, toch geenszins in overeenstemming met het doel, dat de costuumgeschiedenis voor ons heeft. Hij zegt wel: (dit werk) „will in bezeichnenden Beispielen einen Ueberblick über die Entwicklung der Kostüme bei allen Kulturvölkern der Erde

von dem Beginn ihrer Kultur bis in die ersten Jahrzehnte des XIX^{en} Jahrhunderts nach dem heutigen Stande der Kostümwissenschaft bieten," maar hij verzwijgt, dat de kennis van die Kostümwissenschaft voor een zeer groot gedeelte slechts op de studie, zelfs op de reproductie der afbeeldingen uit de oudere costuumwerken berust. Zijn arbeid is dus, hoe verdienstelijk ook in sommige opzichten, bijv. door het mede behandelen van de volkskleederdrachten, compilerisch. Daartegen zou op zichzelf geen bezwaar zijn, als de moderne critiek vrede had met de bronnen, waaruit Rosenberg putte. Het is evenwel juist andersom. Al de andere costuumwerken, hoe goed ze ook in hun tijd waren, zijn voor ons noch uitgebreid, noch nauwkeurig genoeg in puncto dateeringen. Bovendien is het voorloopig nog onmogelijk voor bepaalde landen en gewesten speciale studies aan te wijzen, die naar volledigheid streven en daardoor de opneming van het geheele materiaal in zulk een compendium, dat alle landen omvatten wil, overbodig zouden maken. De uitgave komt dus te vroeg. Maar er is nog iets anders, waarom ik meen, dat men aan dergelijke publicaties in de toekomst niet veel zal hebben. De teekeningen mogen zoo nauwkeurig mogelijk bedoeld zijn, zij zijn het inderdaad niet, omdat hun nauwkeurigheid is opgeofferd aan zekere welstandigheid, waarover men verschillend kan oordeelen, doch die ons in geen geval dienstig is. Een ander bezwaar is m.i. het niet voldoende uiteen halen van de kledingstukken, zoodat men altijd weer op de heele figuur is aangewezen, wanneer men zich over een enkel deel wil oriënteren.

En thans de Nederlandsche auteurs, die zich in hun werken voor het Nederlandsche costuum geïnteresseerd hebben. Ik bepaal mij hier tot hun gegevens over de XVIe eeuw.

Allereerst *Le Francq van Berkhey*. Wanneer hij in zijn „Natuurlijke Historie van Holland”¹⁾ een kleine verdediging aanvoert tot het opnemen van dit onderwerp in een boek, dat bovengenoemden titel draagt, dan motiveert hij dit met ethnologisch-aesthetische redenen n.l.: dat primo de kleding dient ter onderscheiding der volkeren, terwijl tevens volgens het spreekwoord „de kleederen maken den man” juist hierin dikwijls de bijzonderheden van de neiging eener natie zijn aangeduid. Dezen veelbelovenden opzet werkt hij evenwel niet nader uit, wel voegt

1) Te Amsterdam bij Yntema en Tieboel. 1776.

hij er bovendien aan toe, dat tot dusver geen werk van dien aard het licht zag. Gebruiken kunnen wij zijn boek thans niet meer. Daarvoor ontbraken Le Francq juist voor de middeleeuwen voldoende materiaal en kennis. De vergissingen zijn te groot om er nader op in te gaan. Indien men de afbeeldingen mag vertrouwen, stelt hij een Roelandsbeeld uit Amsterdam in de VIIIe eeuw, dat juist om het costuum — zooals later zal blijken — in de XVIe eeuw moet worden geplaatst¹⁾; bespreekt de kleeding der Hollandsche natie van de XIe tot de XIVe eeuw aan afbeeldingen van een vrouwencostuum uit de tweede helft der XVe eeuw, van een mannencostuum na 1550. Eerst later, wanneer hij met gedateerd materiaal kan werken en daarbij de litteratuur dier dagen gebruikt, wordt het boek wellicht belangrijker.

Schotel. (Bijdrage tot de geschiedenis der kerkelijke en wereldlijke kleeding. 1856) beschrijft de geheele geschiedenis der Nederlandsche kleederdracht tot Lodewijk XIV in een dertigtal paginas. Uit den aard der zaak kan dus de beschouwing over de XVIe en XVIIe eeuw, die hij in éénen greep samenvat, waarbij begrijpelijkerwijze de XVIIe eeuw het leeuwendeel krijgt, slechts zeer beknopt zijn. Des te meer is dit te betreuren omdat hij een reeks van bruikbare gegevens vluchtig aanstipt, waarvan wij de vermelding der bronnen en de afbeeldingen moeten missen.

J. ter Gouw schrijft in „De(n) Oude(n) Tijd” van 1872 en 1873 een paar korte hoofdstukken over de burgerkleeding in de XVIe eeuw, naar aanleiding van een toevallige vondst van een paar afbeeldingen, die hij er bij geeft.

Hofdijk evenzoo in „Ons Voorgeslacht” (1875), wel wat uitvoeriger met gebruikmaking van de litteratuur van Le Francq van Berkhey, de Bruyn, de Vigne, Schotel e.a. Maar het is alles in den trant van een causerie en voldoet ons niet meer, nu wij inzien, allereerst noodig te hebben zakelijk te weten, voordat we onze conclusies trekken.

De lijst zou aan te vullen zijn met van Wijn, met Reyding's opstel in den „Opmerker” (jaargang 1887/1888), met „Het Kabinet van Mode en Smaak” etc., welke werken evenwel ons oordeel niet wijzigen.

In tegenstelling met de tot dusver besproken litteratuur is in 1910 een boekje verschenen van P. Post „Die französisch-niederländische Männertracht einschliesslich der Ritterrüstung im Zeitalter der Spätgotik. 1350 bis 1475. Ein Reconstructions-

¹⁾ Een grootere afbeelding, die aan ons vermoeden bovendien allen twijfel ontnemt, geeft het bekende boek: Amsterdam in de XVIIe eeuw. Pag. 45.

versuch auf Grund der zeitgenössischen Darstellungen (Halle a. S.). Hierin heeft de schrijver voor het eerst bijeengebracht en systematisch gerangschikt de mannengarderobe der XIVe en XVe eeuw en dat uitsluitend naar het opnieuw door hem zelf onderzocht en zeer uitgebreid origineel materiaal. Dit systeem heb ik gevolgd. Het is mij evenwel tevens gebleken, dat dit boekje, dat geen enkele illustratie geeft en slechts met cijferaanwijzingen verwijst naar bijlagen, waarin men dan de titels der werken vindt, die de illustraties bevatten, of de verzamelingen, waar zich de monumenten bevinden, in de praktijk uiterst moeilijk bruikbaar is. Het is ons bekend, dat des schrijvers bedoeling was een grooter werk uit te geven, waarin aan de eischen van illustraties naar behooren zou worden voldaan en dat ook het vrouwen-costuum zou omvatten. Ik heb gemeend, dat het niet noodig was de verschijning van dit werk af te wachten, om volgens dezelfde methode de éérste helft der XVIe eeuw te behandelen.

Ten slotte wil ik nog een eigenaardig verschijnsel op het gebied der costuumgeschiedenis bespreken, waaraan de moderne auteur zich niet kan onttrekken. Ik meen den nadruk, die in den laatsten tijd gelegd is op het aesthetisch beginsel en de toelichting en zoo mogelijk de verklaring daarvan. Deze laatste is dan echter niet zoozeer af te leiden uit wat men placht te noemen den cultuurhistorischen achtergrond, die ook vroeger niet ontbrak, maar uit de vormen van het costuum zelf. Evenals in de kunstwetenschappen in de laatste kwart-eeuw het tijdelijk verzaakte aesthetisch element wederom meer op den voorgrond is gekomen, waar het gaat om bouwwerken, sculpturen of schilderijen, evenals men daar meer en meer tracht de vormwijzigingen in de categorie zelf te verklaren of althans begrijpelijk te maken, zoo is ook voor de costuumgeschiedenis het inzicht in wat men de psychologie van hare vormen zou kunnen noemen onafwijsbaar. Geheel op dit standpunt trachten zich o. a. naar hun eigen zeggen te plaatsen W. Fred in zijn „Psychologie der Mode” en Gomez-Carrillo in „La Psychologie de la Mode”. Wij komen echter op deze werken in het slothoofdstuk terug.

Zooals ik reeds in de voorrede zeide, is het er mij meer om te doen geweest een wetenschappelijk bruikbaar dan een leesbaar boekje saam te stellen. Ik meende daarom goed te doen de geheele stof, die aan principiëel verschillende bronnen is ontleend, ook in twee uiterlijk onderscheiden afdeelingen te behandelen, zoodat ik steeds in de éérste plaats mijn gegevens uit

de litteratuur zal bespreken om daarna in een volgende afdeeling te trachten den vorm der met de verschillende woorden bedoelde costuumstukken in de werken der beeldende kunst aan te wijzen.

Gelukt mij dit met eenige zekerheid, dan wordt het oude woord er opnieuw levend door en winnen wij tevens een rijker nomenclatuur voor de vele vormen, die men anders geheel moet beschrijven, wil men meedeelen, wat een of andere figuur op een monument der beeldende kunst alzoo draagt.

Wij kunnen dunkt mij niet beter doen dan op deze manier geleidelijk alle tot de garderobe behorende artikelen te behandelen.

Globale beschrijvingen van de door elk woord aangeduide zaken behoeft ik niet te geven, daar de steeds in den aanhef van mijn mededeelingen omtrent de terminologie aangehaalde nummers der tabellen den lezer omtrent de algemeene gedaante beter inlichten dan woorden. Slechts waar de oervorm moeilijk uit de verwarrende varianten is te distilleeren zal ik trachten den lezer op weg te helpen.

De tabellen geven natuurlijk slechts een keuze: de duidelijkste voorbeelden van ieder type en zijn variaties; de origineelen, waar deze fragmenten uit zijn genomen vindt men genoemd in de bijlage I en aangehaald in de passages over de monumenten der beeldende kunsten. Den graad van de verhouding der verschillende vormen onderling heb ik soms eenigszins trachten te preciseeren door een of andere geringe afwijking niet als afzonderlijk type doch slechts als klasse van een type te behandelen. Natuurlijk heb ik in de meeste gevallen veel méér plaatsen in de litteratuur, veel meer voorbeelden op schilderijen en onder de beeldhouwwerken gevonden, dan ik in den tekst citeeren kon. De chronologische lijsten (bijlage I) behelzen deze voorbeelden, al was het maar om desgewenscht de contrôle mogelijk te maken, zonder dure clichés, die gewoonlijk toch zooveel meer bevatten dan waar het ons op aankomt in den tekst op te nemen. Ook de verwijzing naar deze lijsten ter contrôle vindt men in de passages over de beeldende kunsten; de verwijzing van de analoge of nader toelichtende plaatsen in de litteratuur, kronieken of archivalia (bijlage II en III), staat in de alinea's, die de terminologie behandelen zoowel als in die over de monumenten der beeldende kunsten. De uitgeslagen tabellen maken een gelijktijdige contrôle bij het lezen van den tekst mogelijk.

HOOFDSTUK I.

HOOFDBEDEKKING.

TERMINOLOGIE:

Bonnet,
(bennet,
bennit),
baret.

Het laatste in Nederland zeldzaam. Deze benaming dragen m. i. de typen I, II, IV, V, VII zonder nader onderscheid (zie tabel no. 1—5, 10—23, 27—31). Het wil mij voorkomen, dat in de eerste dertig jaren van de XVIe eeuw BONNET het woord voor deze, toen meest algemeene vormen van hoofdbedekking was, terwijl BARET minder in gebruik was. Men vindt dit laatste in de Nederlandsche litteratuur zelden of nooit. Opmerkelijk is daarentegen, dat Dürer in zijn „Tagebuch der Reise in die Niederlande“ (1521) ¹⁾ uitsluitend het woord baret (birett) gebruikt en nooit bonnet. De woordenboeken kennen beide. Kiliaen zegt i. v. bonnet: Pileus, Pileum; vulgo bonetum; germ. baret; gall. bonnet; ital. beretta. Aan een andere hoofdbedekking hoeft hier dus niet gedacht te worden. Het spraakgebruik gaf in onze landen blijkbaar aan het gallicisme de voorkeur. Het Middelned. Wbk. vermeldt baret niet.

Hoed. HOED kan natuurlijk voorkomen als ongedifferentieerde benaming van elke soort hoofdbedekking, doch gebruikt in tegenstelling met bepaalde anders genoemde vormen, meen ik er het woord in te vinden voor type VII (zie tabel no. 25, 26), dat eerst ± 1530 in de Nederlanden in zwang komt (zie beneden, pag. 22). Uit de plaats bij Corn. Everaert, „Een tafelspeelken up een hoedecken van Marye“ 1530 ²⁾ (zie bijlage III Litteratuur pag. LXXXII) blijkt nog een andere beteekenis n.l. krans, welke beteekenis er trouwens nog in de XVIIe eeuw aan gehecht kan worden ³⁾, terwijl „een hoedeke dat men draegt ande ryeme“ (ibidem) in dit verband een aanduiding zou kunnen behelzen van een in onbruik geraakte wijze van dragen uit de XVe eeuw, wat de monumenten der beel-

1) Dr. Lange und Dr. Fuhse. Dürers Schriftlicher Nachlass. Pag. 99—180.

2) Uitgegeven door Muller en Scharpee Pag. 409 Vers 174 volgende.

3) Vergelijk o. a: Hooft. Erotische gedichten Ed. Klassiek Letterkundig Pantheon, Pag. 43.

„De traentgens rolden neder, maer de Godinne soet
Bey liever soud ick schennen sey sy, myn rosen hoet“.

Ook in het nog bestaande: „rozenhoedje“ = een derde deel van het rozenkransgebed“.

dende kunsten schijnen te bevestigen. Ik acht het mogelijk, dat het woord *bonnettenhoet* van jonger datum is dan *bonnet*. Waarschijnlijk vond het omstreeks 1530 ingang, toen men ook weer hoeden ging dragen. (Zie pag. 22). In de literatuur vond ik het slechts éénmaal (Zie Bijlage III Litt. pag. LXXXIV): in 't spel van Ghemeene Neerrynghe door Corn. Everaert:

„Siet daer eenen bonnettenhoet
Tfatsoen comt nyeuwe uit der munte”.

Huyve. Hoofdbedekking voor mannen en vrouwen. (Midd. Ned. Wb.). Voor het mannencostuum zie type VI (tabel No. 24). Het Midd. Ned. Wb. onderscheidt ook *huve* = stormhoed (het Duitsche *Sturmhaube*), helm; en citeert een plaats, waaruit blijkt, dat met een „gestrickt hubelin” een zijden kapje bedoeld is. Het Ned. Wb. noemt de beteekenis *haarnetje* met aanhaling van het gedicht uit het Antwerpsch Liedboek. (Zie Bijlage III Litt. pag. LXXXVIII). Ter completeering van het beeld, dat men zich van een huyve heeft te maken, zij vermeld, dat de huyve is een haarnet, van gouddraad geweven of geknoot, met paalen versierd, of ook in eenvoudiger vorm, dat zoowel door mannen als vrouwen werd gedragen over het haar, waarop men dan nog de baret schuin op het hoofd zette. Bij de landsknechten is deze kleeding algemeen. Voor Nederland zie pag. 21 vlg.

Kappe. Benaming voor een hoofdbedekking of mantel met kap. De woordenboeken komen hierin overeen. Toch splitst zich de beteekenis in het spraakgebruik:

Kap = muts, muts met kinbanden, komt voor (Type IVa zie tabel no. 8 en 9), zooals blijkt uit de plaats in de *Veelderhande Geneuchlycke Dichten*: (Bijlage III Litt. pag. LXXXV).

„....het zyn dese kapkens ghevoert met bont
.....
Oock zijne sacht/ en sluyten soo om de ooren
.....
Dese worden ghebonden/ onder der kinnen!
.....
De gansche neck wort bewaert van coude”

En ibidem pag.

„Visschers arm/ ende ryck/ dese draghen al ghelijck
Die kappen aen den hals verstaet het bediet/
Soo en ontwaytse haer den wint niet”.

Voor de beteekenis mantel zie bij de terminologie van Hoofdstuk IV pag. 58.

Caproen,
Capruyn,
Capruin.

In overeenstemming met alle woordenboeken en plaatsen uit de literatuur:

- 1°. een hoofdbedekking, kap.
- 2°. een mantel met kap.

Plantijn onderscheidt het laatste van het eerste door bijvoeging:

„Capruin, die men op de schoudere draecht. Chaperon qu'on porte sur l'espaule. Humerale, humerale gestamen”.

Hiermede stemt overeen de plaats bij Corn. Everaert. (Zie Bijlage III Litt. pag. LXXXI).

„Doen kende men docteurs

Jae ande paersche bonetten

Ofte ande capproenen/ diese droeghen upt scoeren.

Muts.

In den algemeenen zin van hoofdbedekking. Muts heet bij de mannenkleeding gewoonlijk het onderste stuk, wanneer men er twee over elkaar draagt. Ook spreekt men van een bonten muts. (Type III, IVa; zie tabel no. 6—10).

Span,
Spanne,
Spange

= „Naam van een metalen voorwerp, dat dient om deelen der kleeding vast te maken, doch ook als sieraad gedragen werd door vrouwen en mannen”. (Midd. Ned. Wb.). Een omschrijving van een bonnet met span geeft Pompeius Occo in zijn Rekening voor Koning Christiaan II van Denemarken. (Bijlage II Archivalia pag. XLVIII).

Naar de MONUMENTEN DER BEELDENDE KUNSTEN kunnen wij nu voor de hoofdbedekking de volgende typen en hun variaties in hun ontwikkeling onderscheiden ¹⁾.

Type I. Hoofddeksel met versiering van veeren („bonet met plumagien” Bijlage II, pag. LXV, Tabel No. 1, 2 en 3. Meerdere voorbeelden in de chronologische lijst Bijlage I, Pag. I).

Ik licht opzettelijk deze door een uiterlijkheid onderscheiden soort afzonderlijk uit mijn materiaal, omdat ik meen te kunnen aantonen, dat het gebruik van kwistige veerenversiering na het eerste derde der XVIe eeuw sterk afneemt, terwijl het daarentegen in het einde der XVe eeuw zeer in zwang is geweest. Overigens houde men erbij in het oog, dat het hier geen speciaal type van een bonnet geldt. Veeren, hetzij van voren of op zijde komen bij zeer verschillende modellen voor; reeds op houtsneden van 1486 en 1488 vindt men zoodanig versierde mutsen, maar ook in 1519 vond ik nog voorbeelden op een prent van Lucas van Leyden en in de litteratuur in een beschrijving uit het jaar 1529 in de Cronyck van

¹⁾ N.B. In de tabellen zijn deze typen zooveel mogelijk synchronistisch gerangschikt. De Romeinsche cijfers verwijzen naar het type. De chronologische lijst (Bijlage I, pag. I—XLIV) bevat een meer uitgebreide opsomming der voorbeelden, waarvan in den tekst slechts een enkel specimen wordt genoemd.

Vlaenderen fol. 44: „..... geaccoutreert elc een plumē op haar bonettē Daernae quamē die edelen vā Vrākeryc meestdeel met fluweelē paltroekē eñ met hoeykēs opt hoofd met plumagien”. (Bijlage II, Pag. LXV). Uit deze plaats blijkt, dat men de bonnetten nog droeg, maar tevens, dat het den kroniekschrijver opviel, dat de Fransche edelen geen mutsen maar hoeden met veeren droegen. Raadpleegt men nu de Fransche monumenten, o.a. het portret van François I te Chantilly (Afb. Cam. Piton Le costume civile en France. Pag. 138/139), dan vindt men inderdaad daar reeds vroeg die wat stijvere kleinere hoofddek-sels, waarvan wij ons zouden kunnen voorstellen, dat de kroniekschrijver ze wegens hun harden rand en van het gebruikelijke mutsachtige type afwijkenden vorm als „hoeykens” aanduidde.

Wanneer dit type ook in Nederlandsche gewesten wordt ingevoerd, (zie Type VII) vervalt daarmee allengs de oudere mode van den bonnet.

Type II. Muts met ronden op het hoofd sluitenden bol. In de wijze, waarop een rand is aangebracht onderscheidt men twee variaties:

- A. De rand is van voren op gezichtsbreedte uitgesneden, overigens rondom omhooggeslagen. (Tabel No. 4. Meerdere voorbeelden in de chronologische lijst. Bijlage I, Pag. II).
- B. De rand loopt ook boven het gezicht door, doch is slechts daar omhooggeslagen en hangt overigens neer, rondom hals en ooren bedekend. (Tabel No. 5. Zie de lijst Bijl. I, Pag. II).

Beide varianten komen nog \pm 1515 voor. Bovendien worden ze ook gedragen als ondermuts, als nauwsluitend kapje, waaroverheen men dan veelal een groote muts van bont of nagemaakt bont „overdweers” (?) droeg, zooals voorbeelden bij Lucas van Leyden aanwijzen: Schaakspel ¹⁾, de man in den linkerbovenhoek; De verloren zoon ²⁾ beide \pm 1510.

¹⁾ Berlijn Kaiser Friedrich Museum. Cat. No. 574 A.

²⁾ Prent. Afb. Beets. Lucas de Leyde, Pag. 28.

(Zie tabel No. 5; zie ook het hoofddekseel van een schildknaap op de Kruisiging van den „Pseudo-Geertgen” gedoopten Meester in 's-Rijks-Museum Amsterdam, Cat. 951a, tabel No. 2. Meerdere voorbeelden in de chronologische lijst. Bijlage I. Pag II).

Type III. De ronde bonten muts. (Tabel No. 6 en 7). Deze komt in de monumenten eenige malen voor, maar zooals ik bij type II opmerkte, dikwijls samen met het daarondergedragen kapje. Dit laatste dient dan tot bescherming van achterhoofd en ooren. De combinatie wordt overbodig, zoodra men een hoofddekseel in de mode brengt, dat de verschillende functies van bedekking tegelijk kan vervullen. Inderdaad raakt, zoodra dit nieuwe stuk wordt gecreëerd (type IV), de dubbele muts in onbruik. Ik meen daarom ook de prent van Jan Swart van Groningen (zie tabel No. 7) te mogen dateeren hoogstens omstreeks 1520.

Type IV. Dit type ontwikkelt zich eerst in twee richtingen
IVa. (IVa, IVb. Tabel No. 8—17. Meerdere voorbeelden Bijlage I. Pag. IV en V).

Men zou voor de eerste kunnen uitgaan van het eenvoudige, strak om het hoofd getrokken kapje, dat ook hals en ooren bedekt en van voren met breede kinbanden is dichtgeknoopt, zooals voorkomt op het schilderij van Geertgen tot St. Jans (Weenen Cat. 644, zie tabel No. 8; type IVa). Gebruikt men dien kinband niet, dan bevestigt men de beide lappen boven op de muts (Meester van Alkmaar 1504 tab. No. 9). Aldus gedragen is deze bonnet het voorbeeld geworden voor die telkenmale voorkomende hoofddeksels — dan in wat ruimer model en van soepeler maaksel —, die uit Dürers schetsboek van zijn reis in de Nederlanden bekend zijn (1520—1521), en nog in 1533 geeft het mansportret van Jacob Cornelisz (Amsterdam R. M. Cat. No. 721; tabel No. 11) een dergelijk exemplaar te zien. Zelfs nog omstreeks 1540 is dit model, in beginsel nog geheel ongewijzigd, te vinden op de familiegroep, die vroeger aan Scorel werd toegeschreven (Museum Cassel. Tabel No. 12). De los

neerhangende linten aan de muts van het oudste jongetje zou ik echter niet willen aanwijzen als een bijzondere variatie van de bovenbeschreven kinbanden, doch veeleer als een bijkomstig verschijnsel uit een andere ontwikkelingsreeks, annex aan de vorige en ook daarmee gelijktijdig. Ik laat mijn vermoeden dien-aangaande hier volgen.

IVB. Op een paneel van den Meester van Alkmaar komt een ronde muts voor, die in plaats van den neergeslagen rand om hals en ooren alleen oorkleppen heeft. (Tabel No. 13). Aanvankelijk staan die oorkleppen nog bijna horizontaal van het hoofd af, maar later bedekken ze de ooren geheel. Dit type muts nu staat aan het begin der zoeven aangeduide tweede reeks, door welke dan ook het mutsje met de lange linten op het werk van Scorel gemakkelijk zijn nadere verklaring vindt, zooals straks zal blijken.

Reeds Pompeius Occo spreekt in zijn rekeningen voor den Koning van Denemarken (1521) van „swarte floelen benitten myt oeren”. (Bijlage II. Archivalia pag. XLVIII).

Die oorkleppen blijven in de mode gedurende de geheele eerste helft van de XVIe eeuw, onafhankelijk van de verschillende nuances van het model van de bonnet zelf. Eerst in de jaren tusschen 1540—1550 wordt de bonnet tot een nieuw type gewijzigd (type VIII), dat dan het aanbrengen van de oorkleppen niet meer mogelijk maakt. De populariteit van de bonnet met oorkleppen valt omstreeks 1520, waarbij het echter merkwaardig is, dat men geleidelijk van den nuttigheidsvorm een mode heeft weten te maken, die de practische bestemming min of meer schijnt te doen vergeten.

IV C I. Immers de in de jaren 1520—1525 meest geliefde variant van het oorspronkelijke type (IV C I, tabel No. 17 en 18. Meerdere voorbeelden i/d. lijst. Bijlage I, Pag. VI en VII) vertoont ons oorkleppen, die geen dienst meer doen; ze worden omhooggeslagen, men steekt er aan de punten linten door en strikt deze samen

op den bol van de muts. Zoo maakt de vroegere bonnet den indruk van een driekantigen steek. Tusschen 1520 en 1525 is dit de algemeene dracht.

IV C II. Verder zien we ook, dat men vervolgens de oorkleppen weer liet hangen en ze dus weer gebruikte, terwijl de linten dan los neerhingen. (IV C II, tabel No. 19. Voorbeelden in de lijst. Bijlage I, Pag. VIII). Althans ik meen, dat deze wijze van dragen volgt op die met de opgeslagen kleppen. Afgeleid uit de mode, die oorkleppen met linten noodig maakte om ze vast te strikken, is zij in ieder geval, daar zij vóór deze niet voorkomt. Maar ik meen zelfs dat ze er aanmerkelijk na komt. Het vroegste mij bekende voorbeeld is van 1524 en nog in 1555 ken ik een portret, waar de bonnet aldus gedragen wordt (Burgemeestersportret, Stadhuis, Groningen. Zie de lijst. Bijlage I, Pag. VIII), terwijl van type IV C I het laatste voorbeeld is het Mansportret van Dirck Jacobsz in de Pinakothek te Turyn, door Dr. Hoogewerff + 1535 gedateerd. Ik neem hier aan, dat dit portret van den ouden man ook een ouderwetsche kleeding doet veronderstellen en dat wij dus ondanks de dateering van 1535 slechts hebben te doen met een uitvloeisel van een mode, die tien jaren vroeger heerschte. Eveneens kan men, als men deze conclusie aanvaardt, voor de ongedateerde portretten, bijv. die van Quinten Matsys en van Joos van Cleve d. O. (zie de lijst) de grens trekken respectievelijk vóór 1530 en vóór 1540. Dit laatste heeft evenwel alleen betrekking op de kennis, die wij uit de werken en de dateeringen dezer meesters zelve verworven hebben. Na het boven uitgewerkte zouden wij, dunkt me, zonder al te groot gevaar verder kunnen gaan en uitgaande van de talrijke gedateerde voorbeelden voor deze mode een hypothese kunnen stellen, dat de portretten in kwestie in de jaren tusschen 1520 en 1525 op zijn laatst moeten zijn gemaakt.

Op de vraag, die zich bij de beschouwing der monumenten vanzelf voordoet, n.l. of men naar eigen verkiezing de linten vastgestrikt dan wel los kon dragen, m. a. w. dus of men in de twee door ons als

verschillend gestelde soorten niet slechts één en dezelfde moet zien op verschillende oogenblikken voorgesteld, meen ik ontkennend te moeten antwoorden. Allereerst is mij uit de litteratuur geen enkel voorbeeld bekend, waar sprake zou kunnen zijn van tweeërlei manier van dragen van één en dezelfde bonnet. Voorts leert de vergelijking der monumenten, dat de bol van de mutsen, waarop men de oorkleppen placht vast te binden, van anderen vorm is, dan die van den bol der bonnetten met neerhangende linten (vgl. Lucas van Leyden, teekening Teylers-Museum, Haarlem, met Scorel's portret van Corn. van der Dussen, Berlijn). Een strikt bewijs te leveren is mij niet gelukt. Maar men moet toch toegeven, dat het in de jaren tusschen 1520 en 1525 bij mutsen van bepaalden vorm (type IV C I) geheel ongebruikelijk schijnt de oorkleppen neer te slaan. Of men daaruit zou moeten afleiden, dat zij in vele gevallen zelfs vastgenaaid waren en niet meer neergeslagen konden worden, kan ik ontkennen noch bevestigen.

Keeren we nu terug tot ons uitgangspunt, de bonnet van het oudste jongentje op het familiestuk aan Scorel toegeschreven, te Cassel (tabel No. 12), dan behoeft het, dunkt ons, geen betoog meer, dat we ook hier met een vorm te doen hebben, die de linten — nu aan den neergeslagen rand en niet aan oorkleppen vastgemaakt — slechts als versiering vertoont, al kan men natuurlijk aannemen, dat bij deze variatie desgewenscht ook nog behalve de kinbanden de achterklep omhoog gebonden kan worden. Een dergelijke muts draagt ook de man links op de teekening van Dirck Vellert in het Städtelsche Institut te Frankfort. Voorbeelden van nog andere oplossingen, waarbij beurtelings alleen een opgeslagen achterklep met linten, of een neergeslagen achterklep met linten benevens oorkleppen voorkomt, zijn: een der figuren op de prent van Lucas van Leyden, voorstellende Esther voor Ahasverus (1518. Van dezen kop bestaat een afzonderlijke teekening — ontwerp-teekening? — in de verzameling van het Städtelsche Institut te Frankfort), de man op de prent van P. Corn. Kunst (Bevrijding van Gevangenen,

1524) en het portret van Aert van der Goes, 1541.
(Zie de lijst, Bijlage I, Pag. VI en VIII).

Type V.
VA. Voor type VA gaan we uit van voorbeelden, die mij doen vermoeden, dat wij hier te doen hebben met een type, waarvan de aanzienlijken, vooral de vorsten, zich bedienden. Het eerste geval leveren de portretten van Karel V. (Tabel No. 20, 21. Meerdere voorbeelden in de lijst, Bijlage I, Pag. IX). Hier is de breede rand het belangrijkste deel van de geheele hoofdbedekking. Van den bol is weinig of niets te zien, daar de mutsen schuin achter op het hoofd gedragen worden en men dus aan den voorkant van onderen tegen den rand aankijkt, die versierd is met een reeks van edelsteen, medaillons en gespen tusschen een krans van doorgehaald lint, dat met strikjes en glimmende nestels is gehecht. Een dergelijke beschrijving vindt men ook genoemd bij den intocht van Karel V in Valladolid (Bijlage II Archivalia, Pag. LXIV) ¹⁾.

Niet alleen vorsten, ook aanzienlijken dragen deze kostbare mutsen; en dat deze rijke tooi ook met graagte door de burgerij in goedkoopere namaak werd overgenomen, blijkt uit de litteratuur, waar men telkens uitingen vindt, die kras genoeg laten voelen, dat de burgerij zich waagde aan een luxe, die boven haar krachten ging. Bijv. reeds in „Van Nyeuvont, Loosheit ende Practike: hoe zy Vrou Lortse verheffen” (1497—1501): ²⁾

Menich robbeknol / sy en hebbē nau een myte
Oft een hemde aent dlyf tharē onproffyte
Van buten hem toonēde al warent ionckers
Dbonetken behanghē / doorstict als pronckers
Met syden nestelkens / met vergulden spañekens.

¹⁾ Wil men de gedaante van dezen bol nauwkeurig kennen, dan verwijst ik naar het merkwaardig document, dat ons de bekende buste van Konrad Meyt — Karel V — in het Gruuthuys te Brugge levert, die immers een afneembare baret draagt. Vgl. ook de gebeeldhouwde groep van de Aanbidding der Koningen in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht. Afb. W. Vogelsang. Die Holzsulptur in den Niederlanden. I, Taf. XXIII, No. 104.

²⁾ Uitgegeven door Dr. E. Neurdenburg, Pag. 75. Voor verdere dergelijke passages zie de bijlage III litteratuur, Pag. LXXV.

VB. Dit moge intusschen voor de overdadig versierde exemplaren gelden, het vereenvoudigde type is daarentegen wel degelijk algemeen geworden. En juist daarin zou ik willen onderscheiden een Vlaamsche en een Hollandsche nuance, die dan echter aanstonds méér zijn dan gewone mode-varieteiten; veeleer schijnen ze mij karakteriseerende symptomen van den verschillenden volksaard: het wijsche en ingewikkelde modelé van den gekerfden rand, waarvan alle deelen kwistig met nestels en kleine gespjes zijn versierd is om zoo te zeggen de uitdrukking van zekeren Vlaamschen zwier, tegenover de soberder ingetogener strakheid en eenvoud in Holland, waar nauwelijks het blinkend goud van een spang in het oog valt en de rand, ten spijt van de splitten, een vasten omtrek behoudt. Men vergelijkte uit Dürers „Skizzenbuch” het z.g. portret van Joachim Patinier, dat van den Hauptmann Felix Hungersberg, of dat van Barend van Orley ¹⁾ tegenover de paar voorbeelden, die Lucas van Leyden geeft in „het Schaakspel” en in de prenten van den „Kwakzalver” en van „Virgilius in de mand.” ²⁾ (Tabel No. 22, 23. Meerdere voorbeelden i/d. lijst. Bijlage I, Pag. X).

Type VI. De huyve. Het gouddoorweven, veelal doorschijnende, zelfs vaak als haarnet behandelde kapje, dat over het achterhoofd getrokken werd en de inplantingslijn van het haar omspant (Type VI, Tabel No. 24. Voorbeelden i/d. lijst. Bijlage I, Pag. XI), is wellicht niet van Nederlandschen oorsprong, zonder dat ik daar echter een ander argument tegen zou weten te opperen, dan het feit, dat de mode van dit haarnetje in Duitschland zoo veel meer algemeen is geworden dan hier. ³⁾ Maar in elk geval komt deze vorm ook tamelijk lang hier te lande voor, al blijft ze zeldzamer. Op het eerste gezicht had ik den indruk, dat in de oostelijke gewesten van ons land de voor-

¹⁾ Lippmann, Dürer's Zeichnungen.

²⁾ Afb. Beets, Lucas de Leyde.

³⁾ Voor zoover ik zie is het stuk in Duitschland ook belangrijk vroeger te dateeren.

beelden talrijker waren. De monumenten van Edzardus Comes et Dominus Frisiae Orientalis († 1525) en van Karel van Egmond deden mij dit vermoeden. Trouwens deze aangekleede houten buste in de Eusebius Kerk te Arnhem, die bekend staat als „het beeld in het kastje”, herinnert aan dergelijke koppen van Hans Dauher, (Kais. Friedr. Museum te Berlijn). Een dergelijke opstelling van een epitaaph vindt men trouwens ook in den Dom te Keulen. Wellicht is hier dus Duitsche invloed in het spel, hoewel ik geen bevestiging vond. Immers bij Lucas van Leyden en in de houtsneden der Vlaamsche kronieken komt hetzelfde mutsje voor, terwijl een plaats uit een aardig gedicht in het Antwerpsch Liedboek (1544) voor de bekendheid van het haarnet in Vlaanderen pleit. Ik schrijf het hier over:

„Wi willen haer leeren breyden
 Van siden een huyvelyn
 Van siden so was die huyve
 Van goude so was die snoer.
 Daer sal die vrome lansknecht
 Syn gheluwe hayr in doen”¹⁾

Mij dunkt, veel anders dan het hoofddekseel, dat wij hier behandelen, kan met dit „huvelyn” niet bedoeld zijn. Een snoer kan wel is waar op iedere baret voorkomen, maar gewichtig is zij toch vooral bij het vast dicht te halen netje, dat ook inderdaad (zie Lucas van Leyden, het Schaakspel) van voren wordt vastgestrikt. En eindelijk is „haar indoen” ook geen gebruikelijke term voor hoed opzetten.

Type VII. In type VII (Tabel No. 25, 26. Meerdere voorbeelden Bijlage I, Pag. XII), vinden we de voortzetting, waarop ik reeds bij de bespreking der bonnetten met veeren (type I) doelde. Thans is uit de slappe bonnet een hoed geworden, met ongelijk hoog opgeslagen rand. Bol en rand zijn stijf geworden, doch blijven met een enkele gesp of met „plumagien” versierd. Alle voorbeelden voor dit type beginnen eerst omstreeks

¹⁾ Zie de Bijlage III. Litteratuur. Pag. LXXXVIII.

1530 en voor de herkomst hebben we naar Frankrijk te kijken, zooals al bleek uit de beschrijving in de Cronyck van Vlaenderen en wat bovendien ook de monumenten aantoonen. Men vergelijke de schilderijen van François Clouet, althans de vroege, of die uit zijn richting der Fransche School.

- Type VIII. Tenslotte meen ik in type VIII (bol met gaven, nooit asymmetrisch opgeslagen rand) vier nuances te kunnen onderscheiden. (Voor de voorbeeldenreeks zie de lijst. Bijlage I, Pag. XIII en XIV). Uitgaande van de
- VIII A. baret met rondom opgeslagen rand (VIII A, Tabel No. 27), zien we dit model eerst zich buigen naar den vorm van het hoofd, terwijl zoowel bol als rand geheel
- VIII B. plat liggen (VIII B, Tabel no. 28). Ik vond hiervan slechts voorbeelden tusschen 1525—1530 en voornamelijk bij Lucas van Leyden. Toch is dit geen speciaal Noordnederlandsch type, want op het zelfportret van H. Aldegrever (1530) komt hetzelfde model voor (Afb. Deutsches Leben d. Vergangenheit Dl. I Pag. 135).
- VIII C. Daarna worden in tegenstelling met VIII B zoowel bol als rand heelemaal slap en daarbij eenigszins ruim, zoodat men den vorm naar verkiezing door de wijze van opzetten en aanpakken kan veranderen (VIII C, Tabel No. 29). Een gedateerd specimen is het portret van Worp Ropta van 1542, terwijl de portretten van Joos van Cleef den Zotte (in Berlijn en in Althorp Park) ook om andere costuumdetails (zie Hfdst. III) omstreeks dezen tijd kunnen worden gesteld.
- VIII D. De vierde nuance (VIII D, Tabel No. 30, 31) geeft ten slotte een model te zien, waaruit de mode van het volgend tijdvak zich ontwikkelt. De rand wordt rondom neergeslagen, tevens wordt het geheel iets kleiner en krijgt weer een vasteren vorm. De voorbeelden op de vijf Jeruzalemvaarders van Scorel(?) (Gemeente Museum Utrecht), gedateerd 1541, zullen wellicht tot de vroegste behooren. Latere ken ik nog van 1547, terwijl de Schutterstukken van Dirck Jacobsz en Dirck Barentsz, uit den tijd tusschen 1550 en 1560, aantoonen, dat dit model nog bleef voortbestaan en op zijn beurt weer tot nieuwe evoluties aanleiding gaf.

Daarom zou ik het jongensportret uit Alkmaar (Tent. Utrecht 1913, Cat. 189), den Clavecimbelspeler (Amsterdam R.M.; Cat. 2194) en het mansportret van Orley (?), den z.g. Guillaume de Norman ¹⁾ (Brussel Museum), allen ongedateerde werken, in elk geval willen stellen nà 1540.

Tot slot wil ik nog vermelden den „hoogen hoed”. Deze schijnt mij toe niet in 't gewone doen gedragen te zijn. Ik vraag mij zelfs af of het niet een hoofddekseel is, dat men meer bij naam als buitenlandsch, in elk geval als iets buitengewoons, dan wel van nabij kende. In de litteraire bronnen vond ik het nergens vermeld en onder de monumenten vindt men alleen bij Hieronymus Bosch o. a. op het hoofd van een spookachtigen tovenaer en vooral ook bij Jan Swart van Groningen ²⁾ dezen vorm aangegeven. Volledigheidshalve geef ik hier een afbeelding: fig. I. — Daarentegen heeft Dürer het stuk nogal vaak geteekend ³⁾, en komt dit hoofddekseel meestal voor te zamen met op Oostersche wijze om het hoofd gewonden tulbanden, m.a.w. daar, waar de exotische kleederdracht den indruk bij ons opwekt, dat de voorstelling in de Oostelijke landen van Europa plaats heeft, wat trouwens gewoonlijk het geval is, wanneer een scène uit het leven van Christus of de Apostelen wordt verhaald. Nu meen ik in een der latere costumboekken, dat van Cesare Vecellio ⁴⁾, een bevestiging van dit vermoeden gevonden te hebben. Op pagina 395 staat n.l. een „Nobile Greco” afge-

¹⁾ Friedlaender heeft, volgens mondelinge mededeeling, bij dit portret ook wel sterk gedacht aan Pourbus. Indien onze costumhypothesen juist zullen blijken, zou ook daardoor reeds de toeschrijving aan Orley, die 1541 stierf, onmogelijk zijn geworden.

²⁾ Bij Hier. Bosch op het schilderij: De Hooiwagen. Madrid.
„ Jan Swart ” ” ” De Preek van Johannes. München, Pinakothek, en in de Bijbelprenten. Uitg. door Mr. N. Beets. Pag. 6, 18, 19, 26, 83, 97.

³⁾ O.a. De handenwassching van Pilatus. Afb. Klassiker der Kunst IV pag. 123.
De Graflegging Ibid. pag. 125.
Het Kanon ” ” 148.
De Fakkeldans te Augsburg Ibid. Pag. 358.
De Kruisdraging (Florence) Afb. H. Wölfflin. Die Kunst Albrecht Dürers, pag. 315.

⁴⁾ Habiti antichi et moderni di tutto il mondo. Di Cesare Vecellio in Venetia 1589.

beeld met hoogen hoed, terwijl in de beschrijving erbij is gevoegd:
 „Nobiles Graeci, Epirotarum more, elatum pileum et nigrum capite gestant, mercatores vero ceruleum”....

Nu weet ik wel, dat deze costuumboeken allerminst onfeilbaar zijn, vooral wanneer de schrijver niet de costuums van zijn eigen vaderland bespreekt, maar in het vage algemeene kunnen ze juist wel typische waarheden zeggen en hier lijkt mij de copula van een verhaal uit het Oosten met een algemeene aanduiding van het Oostersch costuum niet al te onberedeneerd.

Fig. I.

Uit deze indeeling in typen en het naast elkaar zetten der voorbeelden in synchronistische volgorde, zonder dat er naar gestreefd werd een oorzakelijk verband tusschen de typen aan te wijzen, kan men — als men tenminste niet aanneemt, dat al deze noviteiten in Nederland zelf werden uitgevonden, waar a priori weinig kans op is en waartegen trouwens in speciale gevallen de dateering der buitenlandsche „primeurs” pleit — voorloopig constateeren, dat er achtereenvolgens verschillende buitenlandsche invloeden op de vormen van de hoofddeksels ten onzent hebben ingewerkt. Inderdaad zal ik later nog in details kunnen aantoonen, dat Spaansche (i. e. Habsburgsche) voorbeelden werden nagevolgd, terwijl, zooals we gezien hebben,

tot nu toe reeds met Duitschen en Franschen invloed moet worden gerekend. Verder is het ons niet ontgaan, dat men van een duidelijke afscheiding in Noord- en Zuidnederland vooralsnog, voor dit onderdeel van de kleederdracht, niet spreken kan; dat er hoogstens een aesthetische nuance, veroorzaakt door het verschil van volksaard in de Noordelijke en Zuidelijke gewesten kan worden aangetoond, wat ons trouwens tot op den huidigen dag allerminst vreemd zal toeschijnen. Hoe voorzichtig we overigens hebben te zijn met een stellige systematische indeeling naar plaats en tijd moge blijken uit een houtsnede, voorkomende als titelprent in „Coustumes et Usaiges de la Ville, Eschevinaige, Banlieue et Chieflieu de Vallenchiennes” 1545 ¹⁾, waar we liefst vier van de hier besproken typen (I, IV C I, VI en VIII C) bij elkaar vinden, terwijl het karakter der houtsnede eer Vlaamsch, wellicht zelfs Fransch is. Het was dan ook niet ons doel den argeloozen lezer te overtuigen van de absolute zekerheid der op onze tabellen aangegeven verdeeling in korte tijdvakken. Die wijze van voorstelling kan slechts dienen om het overzicht te vergemakkelijken en — als wij niet al te zeer mistasten — tevens om aan te geven in welk tijdsgewricht een of andere vorm in zwang schijnt te komen, algemeen is geworden of in onbruik is geraakt.

HAAR EN BAARD.

De tabel der hoofdbedekking geeft tevens een algemeen overzicht van de mode van haar en baard.

Op het einde van de XVe eeuw droeg men over 't algemeen het haar in tamelijk lange, veelal gekrulde lokken ter weerszijde van het gezicht; op die manier gedragen was het haar in den nek gescheiden. Dit vertoonen ons de rugfiguren bijv. op Geertgens werken, (de Heilige Familie, Amsterdam R.M. Cat. 950 a; het middenpaneel van het Triptychon te Praag) en op het tot dusver eenig bekende werk van den Meester van de Lucialegende (Amsterdam R.M. Cat. 951). Bij dit kapsel, dat meestal jonge menschen dragen, (zie tabel No. 1 en 2 en de hierboven genoemde schilderijen) is de baard ongewoon. Stelsel-

¹⁾ Imprimé pour Jehan Fissart libraire demourant a Mons en Haynau en la rue des Clercs a Senseigne Sainct Jehan l'Evangeliste. MDVL (Haag. Kon. Bibl.).

matig vindt men dien evenwel bij de telkens voorkomende figuren van oude mannen, als bijbelsche personen voorgesteld; doch, behalve bij dit vermoedelijk met opzet eerwaardig gegeven uiterlijk, mag men ook veronderstellen, dat de baard tegelijk een vrij algemeene dracht voor mannen was. Bekend genoeg is de groote baard, waardoor de man, dien men voor Geertgen zelf houdt, zich op het Weensche paneel van dezen schilder onderscheidt van de geschoren St. Jans Heeren. Ik wil hierbij alleen opmerken, dat indien we werkelijk in dezen man het portret van den — volgens Van Mander — vroeg gestorven schilder moeten zien, het dragen van een baard voor mannen van omstreeks vijf en twintig jaren mode kán geweest zijn, maar dat we hier ook te doen kúnnen hebben met een eenigszins eigenwijs artistieke manier van een schilder, die zich aan den heerschen-den vorm niet stoort ¹⁾).

In de eerste helft van de XVIe eeuw zien we deze mode langzamerhand verdwijnen. Een enkel maal nog een portret met baard van iemand op wat ouderen leeftijd (Mansportret, Alkmaar, Provenhuis van Palinc en van Foreest; Utrecht 1913, Cat. No. 183. Id. Deutzenhofje Amsterdam; Utrecht 1913, Cat. No. 73. e. a.), terwijl op de Werken van Barmhartigheid door den Meester van Alkmaar pelgrims en armen met een dun doorzichtig baardje zijn afgebeeld, wat natuurlijk slechts hun stand en toestand typeert. Ik geloof, dat men het voorbijgaan van deze mode zonder al te veel uitzondering mag aannemen; zelfs de koningen op de Aanbidding door Jan Mostaert (Amsterdam R. M., Cat. No. 1674) zijn geheel baardelooze grijsaards geworden. Des te meer valt een figuur, als het profielportret op het schilderij der Kaartspelers van Lucas van Leyden dan ook in het oog. Ik heb dezelfde figuur ook reeds om het type van den hoed (tabel No. 26) afzonderlijk moeten noemen. Vergelijkt men nu de Fransche monumenten, dan is zoowel in den vorm van den hoed (zie pag. 22) als in den snit van den baard zooveel overeenkomst (zie bijv. het portret van Claude de Guise 1526; Afb. A. von Heyden, Trachtenkunde fig. 190), dat we een dergelijke mode als dezen korten baard met eenige zekerheid als on-Nederlandsch kunnen qualificeeren.

¹⁾ On-Nederlandsch, zoo niet geheel fantastisch, noem ik den gevlochten baard, zooals de man rechts vooraan draagt op hetzelfde schilderij, omdat ik tot nog toe geen tweede voorbeeld ken.

Een ongewoon fatsoen van den baard is de z.g. „ringbaard”, zooals nu nog schippers en visschers dragen, dien we zien weergegeven op Lucas van Leydens schilderij „het Schaakspel” (den man rechts en profil), op het Mansportret van Jan Mostaert te Berlijn (K. F. M. Cat. No. 591) en op een Aanbidding der Koningen (Utrecht, A. B. Museum. Afb. W. Vogelsang, Die Holzskulptur in den Niederlanden, Dl. I, Pag. XXIII, No. 104.)

Komen we nu op de mode der haardracht terug, dan zien we, dat in het begin van de XVIe eeuw het haar nog op dezelfde manier wordt gedragen als op het einde van de XVe, doch korter en ongekruld. Over het voorhoofd naar voren gekamd, als stijve pony, wordt het gezicht langs de wangen door een dichte stijve haarmassa omgeven, die vlak onder de ooren recht is afgesneden. Vergelijkt men nu bijv. het haar op het portret van Karel V (tabel No. 20), een coiffure die in Duitschland den naam „Kolbe” droeg, met 't kapsel op portretten als de nummers 10, 11, 14, der tabel aanwijzen, dan schijnt men in de Nederlanden minder gelet te hebben op het sterk lineaire, vast omschrevene van dit kapsel, dat, als het naar den eisch was geknipt en gekamd, als uit hout gesneden, geen los en toevallig neerhangen van strengen en krullen toeliet.

Deze mode zien we bijna op alle portretten: men vergelijk de werken van Lucas van Leyden, van Jacob Cornelisz, Mostaert, Engebrechtszen, Scorel e. a., terwijl ik aanneem, dat omstreeks 1510 de scheiding in den nek reeds achterwege bleef, zooals de rugfiguur op Lucas van Leydens Schaakspel uitwijst.

Een andere manier, ook van omstreeks 1500 dateerend, is de scheiding van het haar in het midden, van het voorhoofd af. Reeds op Geertgens triptiek te Praag zien we dit kapsel bij den blonden jongen, die tegen den houten stut van het afdak staat. Ook de Stichter op den linkervleugel van hetzelfde schilderij draagt aldus zijn sluike haren.

De beide manieren komen op één monument soms tegelijk voor, zooals op de vleugels van het triptiek van Corn. Engebrechtzen. (Tent. Utrecht 1913, Cat. 164), op de Familiegroep aan Jacob Cornelisz toegeschreven (Berlijn, K. F. Museum) en op een Kruisafdoening uit de school van denzelfden meester in de pastorie van het Begijnenhof te Amsterdam (Tent. Utrecht 1913, Cat. 18).

Vermoedelijk zal dan ook omstreeks 1510—1515 de mode van de scheiding opgehouden hebben en wordt het Nederlandsche

kapsel in die jaren een vrije vertaling van de Duitse „Kolbe”.

In de latere jaren omstreeks 1550, wordt het haar nog korter gedragen en komt de baard, en nu veel kleiner, weer in de mode. Doch algemeen is dit eerst tusschen 1550 en 1560. Men vergelijkte de Schutterstukken van Dirck Jacobsz in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Slechts een hoogst enkelen keer vond ik op mansportretten het dragen van een snor. (Een der figuren op Moro's Jeruzalemvaarders 1541, Utrecht Stedelijk Museum; en op het schilderij van den Clavecimbelspeler door een Nederlandschen Anonymus, Amsterdam R.M. Cat. 2194). Waarschijnlijk zal dit dus een mode uit de laatste jaren van de eerste helft der XVIe eeuw zijn, van omstreeke 1540 af; voorloopig echter zijn de gegevens te schaarsch om met meer zekerheid over deze mode te kunnen oordeelen.

HOOFDSTUK II.

DE MANNENKLEEDING.

TERMINOLOGIE.

Keerle. Volgens het Midd. Ned. Wb. een „lang overkleed voor mannen en vrouwen”. Kiliaen: kaerle, keerle, fland, tunica, tunica longior, vestis suprema. Plantyn: eenen keerle, Une robe longue de bourgeois, ou de villageois. Toga, pallium.

Het wil mij toeschijnen, dat het woord **KEERLE** in vergelijking met de monumenten in de eerste helft van de **XVIe** eeuw voor dezen tijd beteekent het overgewaad met den geplooiden rok, benevens de andere gewaden, die met dit oorspronkelijke type verband houden. (Zie voor de ontwikkeling pag. 31—38 en Tabel No. 32—42).

Paltrock. Verder hebben, zooals wij zullen aantoonen, de monumenten uitgewezen, dat het kleedingstuk, dat ik onderscheid als type A Klasse II (zie Tabel no. 42, 43) een **PALTROCK** moet genoemd worden. (Zie pag. 38). Hiervoor is o. a. een bewijs een teekeningetje van P. Breughel in het Boymans Museum te Rotterdam — een van de vele teekeningen met bijschriften voor kleuren — waaruit wij den naam van het kleedingstuk leeren kennen. **R o c k** of **p a l t r o c k** is het zelfde.

Doch de identificatie van naam en kleedingstuk leidt nog tot een verdere gevolgtrekking. Uit de ontwikkeling der monumenten zal blijken, dat de **paltrock** ontstaat na de **keerle** (zie pag. 38) en het is merkwaardig, dat de naam **keerle** van lieverlede verdwijnt of zooals Plantyn aanduidt, uitsluitend voortbestaat als kleedingstuk van lagere burgers en dorpingen.

Voor den tijd, die ons bezig houdt, meen ik te mogen concluderen, dat **keerle** tot omstreeks 1530 het gewone woord is voor het gewichtigste stuk, dat algemeen wordt gedragen en dat daarna de **paltrock** in de mode komt. Omstreeks 1550 en later is het woord **keerle** evenmin meer gangbaar als het kleedingstuk zelve.

Wambuis, Hosen. De aanduiding dezer twee kleedingstukken levert geen verdere moeilijkheden op. Hier is alleen de ontwikkeling in de mode voor ons van belang. Zie hiervoor pag. 39—46.

Volgens de MONUMENTEN DER BEELDENE KUNSTEN kunnen we voor de mannenkleeding in het algemeen twee typen van saamstelling onderscheiden:

A: Keerle, Paltroock en Hosen.

B: Wambuis en Hosen.

Wanneer we van elk dezer groepen de onderdeelen en hun variaties in hun ontwikkeling zullen hebben nagegaan, zal het mogelijk zijn op te merken in hoeverre ze invloed op elkaar hebben uitgeoefend, wat ze van elkaar overnemen en welke elementen van deze twee groepen dan weer voor het volgend tijdvak van belang zijn.

DE KEERLE. Type A. (Tabel no. 32).

Met Type A gaan we uit van den eenvoudigsten vorm van de keerle, een kleedingstuk, waarvan het los neerhangende, slechts van voren opene deel beneden het middel geplooid is, en den indruk maakt van een korten tot boven de knieën reikenden vrouwenrok. Het gedeelte boven het middel is glad, met een sluiting, die zich vermoedelijk achter of op den schouder bevindt; — voorbeelden van zichtbare sluiting heb ik niet gevonden. De ronde halsopening is klein en hoog gesloten en de mouwen zijn lang en matig wijd.

Een duidelijk voorbeeld is te zien op paneel I van de Werken van Barmhartigheid door den Meester van Alkmaar (Tabel no. 32). Kleine afwijkingen van dit oorspronkelijk schema zijn bijv.: de keerle met het omgeslagen kraagje op de houtsnede in de Cronyck van Hollant (fol. 41) en die met het split in de mouw van den knielenden man op Gerard Davids Bruiloft te Kanaän, en verder die met de pofmouw, met anders gekleurde ondermouw, op het schilderij van B. Bruyn, een hertog van Cleef als Stichter voorstellend. (Zie de chronologische lijst, bijlage I, pag. XV).

Geven deze kleine verschillen geen aanleiding om van zelfstandige variaties te spreken, omdat zij slechts geringe afwijkingen vertoonen en geïsoleerd voorkomen; zoo is dit misschien wèl het geval bij een anderen variant.

Uit de litteratuur weten we, dat de keerle met een riem werd gegord (Corn. Everaert. Esbatement van Stout en Onbescaemt):

Daer legghic myn ryeme / ende hier mijn keerle ¹⁾.

Type A
Variatie
IA.

Op de prent van Lucas van Leyden — den Dans van Magdalena voorstellend (1519) (variatie IA, tabel no. 34) — draagt de danser een dergelijk kleedingstuk, waarbij men echter in het onzekere kan verkeeren, hoe het te rangschikken. De geheele rok hangt hier ruimer en op de borst is een sluiting van drie knopen, terwijl een losse band om het middel is geslagen, zoodat het boven gedeelte er overheen „bloust”. Nu zou men kunnen aarzelen bij het uitspreken van de meening, dat dit stuk rechtstreeks in onze reeks moet worden gerangschikt. Hoewel uiterlijk verwant, mist het immers het criterium der vast ingehaalde plooiën aan het onderste gedeelte. De plooiën schijnen veeleer toevallig door de gording van den ruimen rok te ontstaan. Als prototype hiervoor dient dan eigenlijk het best een vorm, zooals die in onze variatie I wordt weergegeven, (zie tabel no. 33) waarbij door mindere ruimte de diepe evenwijdige plooiën ontbreken. Dat ik in weerwil van deze overwegingen deze voorbeelden hier aanhaal, vindt zijn oorzaak in het feit, dat het ontbreken der plooiën en de sluiting van voren inderdaad de éénige afwijkingen van het grondtype zijn. De lengte en het fatsoen van den hals zijn daarentegen overeenkomstig met die van het kleedingstuk, dat wij keerle durfden noemen. Ik geloof echter niet, dat deze zoo verwante rok ook werkelijk keerle werd genoemd, daartegen pleit de plaats bij Corn. Everaert:

„Siet daer een mantel vander nyeuwer manieren.
De ployen houden als een peerle stede.

.

Men verspaerter een keerle mede
Van zes ellen lakens / tsy fyn of slicht ²⁾.

¹⁾ Zie Bijlage III, Litteratuur pag. LXXXII. En een dergelijke plaats. Id. pag. LXXXIII.

²⁾ Bijlage III, Litteratuur pag. LXXXIV.

Bij de bespreking van deze kleedingstukken heb ik allereerst gezocht naar die voorbeelden, waaraan het geheele model te zien was. Hierbij sluiten zich aan een reeks van monumenten, buste- en kniestukken, waarvan men de kleeding slechts ten deele ziet zoodat men nooit volkomen zekerheid kan verkrijgen, of we hier wel met het juiste type te doen hebben. Ik meen evenwel, dat de meening daaromtrent toch dikwijls vrij goed wordt gestaafd en ik heb daarom niet gearzeld ook dergelijke voorbeelden in de chronologische lijst op te nemen. Duidelijkheidshalve heb ik ze bij de opsomming onder een aparten titel, als vermoedelijk tot het type behoorend gekenmerkt. Voor type A geldt dit bijv. voor het mansportret van Lucas van Leyden van 1511 (1517?) en misschien ook nog voor het portret van Dirck Jacobsz in Turyn (zie de chronologische lijst, Bijlage I, Pag. XV), maar hier is al heel weinig van te zien. Omtrent de dateering van type A kan ik voorloopig niet veel meer zeggen, dan dat wij tusschen 1500 en 1530 sporadisch voorbeelden vinden.

- Type A
Variatie II. Veel algemeener is daarentegen hetzelfde kleedingstuk met een vierkant uitgesneden hals, waarin het geplooidde hemd te zien is (Type A. Variatie II, Tabel No. 35). Voor de manier, waarop het geplooidde hemd zelf wordt gedragen, — zonder boord, met boord, met ruche etc. — verwijs ik naar het volgende hoofdstuk over den kraag. De dateering der veelvuldige voorbeelden van deze variatie kan men tot omstreeks 1530 voortzetten (zie de chronologische lijst, Bijlage I, Pag. XVII), terwijl nog als derde variatie valt op te merken: het dragen van afzonderlijke mouwen, die ook met de keerle van kleur verschillen, zooals bijv. de schaakspelende man draagt op het schilderij van Lucas van Leyden (tabel No. 36) en zooals er nog meer voorbeelden aanwijzen (zie de chronologische lijst, Bijlage I, Pag. XVIII). Ook in de litteratuur is er herhaaldelijk sprake van. Zie Bijlage III, Litteratuur Pag. LXXXII, LXXXIII, LXXXVI, LXXXIX.
- Type A
Variatie III.

Type A Type A, variatie IV stel ik hypothetisch. Ik reken
 Variatie hiertoe de keerle met uitgesneden hals, waarin een
 IV. borstdoek (tabel No. 37) is gestoken. Uit de litteratuur
 weten wij, dat een borstdoek gedragen werd. In de Rek.
 van Pompejus Occo (zie Bijl. II, Archivalia Pag. XLIX)¹⁾
 komt eenmaal een plaats voor: „noch . . . thot mijns
 g.h. burstlap” en Dürer vertelt in het dagboek
 van zijn Nederlandsche reis: „Item hab I Philippsgulden
 für ein scharlach Brusttuch geben” en elders:
 „Dem Jacob Muffel hab ich geschenkt ein scharlach
 Brusttuch ein Elln”. (Zie Bijlage III, Litteratuur Pag.
 LXXVIII). Het vermoeden, dat een borstlap een deel
 van de onderkleeding zou zijn, wordt door den schar-
 laken borstdoek, bij Dürer genoemd, dunkt mij, te niet
 gedaan, daar scharlaken gold voor iets moois en
 duurs. Men herinnere zich slechts bijv. de regels uit
 het Antwerpsch Liedboek:

Si was fraey gheciert
 Scaerlaken had si aengedaen.²⁾

Nu zijn er monumenten, waaruit men zou kunnen opmaken, dat de borstlap was het smalle randje, dat boven den zoom van de keerle uitkomt en daarmee van kleur verschilt. Vooral wanneer men tevens op die schilderijen ook de mouwen kan zien en wanneer deze dan van de kleur van de keerle zijn, worden wij in ons vermoeden versterkt. Dit laatste is evenwel alleen het geval bij het portret van Philips van Bourgondië (Londen, Percy Macquoid, en Amsterdam R.M. Cat. 1498; zie de chronologische lijst, Bijlage I, Pag. XVIII) en misschien op een houtsnede in de Cronyck van Vlaenderen, waar het patroon van den borstlap afwijkt van dat van mouwen en keerle, terwijl wij op de andere voorbeelden de mouwen niet kunnen zien.

Op het portret van Jacob Cornelisz 1533 (Amsterdam R.M. Cat. 721) zou men misschien kunnen meenen eveneens een borstdoek te zien. Maar dit driedubbele costuum is niet geheel duidelijk. Bovendien heeft de

¹⁾ Dergelijke plaatsen Bijlage II, Pag. LVIII.

²⁾ Zie Bijlage III, Litteratuur Pag. LXXXVIII. Dergelijke voorbeelden Id. Pag. LXXXIX, passim.

schilder zich hier in de costuumteekening aan den hals wonderlijk vergist. Men ziet daar een stuk van het wambuis onder de ruche van het hemd geschilderd¹⁾.

Meenen wij nu bij die monumenten, waarop geen mouwen voorkomen, te kunnen gelooven aan het dragen van den borstdoek, zoo worden wij weer in twijfel gebracht bij een voorbeeld als op de miniatuur van den Hortulus Animae (fol. 14, zie de chronologische lijst, Bijlage I, Pag. XIX), waar wij het costuum van den in het gras zittenden man duidelijk en nog wel gekleurd kunnen zien. Hier toch zijn de mouwen van één kleur, niet met de keerle maar met het smalle streepje boven den borstzoom. En dit leek mij een bewijs, dat we hier dus niet te doen hebben met een borstlap, maar met een geheel nieuw kleedingstuk — een soort mouwvest als men wil — dat onder de keerle werd gedragen. Dit zou dus een belangrijke wijziging van het oorspronkelijke type A zijn. Ik zou het willen aanduiden als type A, klasse I (Tabel No. 38). Als naam voor dit nieuwe stuk uit de garderobe neem ik vooralsnog het woord wambuis aan, er onmiddellijk ter onderscheiding van een volgende variatie aan toevoegende, dat dit specimen van het wambuis heeft: een onafgebroken horizontaal verloop boven de evenwijdig afgesloten keerle. Tot nog toe heb ik geen meerdere voorbeelden gevonden bij de kleeding van ten voeten uit afgebeelde personen. Maar m.i. bewijzen ook de portretten „en buste” van Dr. Zelle, Karel V, en den onbekenden man door Jan Mostaert (zie de chronologische lijst Bijlage I, Pag. XIX) door de éénkleurigheid van mouwen en de strook langs den borstzoom van de keerle, dat

Type A
Klasse I.

¹⁾ Ik vermoed hier een niet geheel voltooide correctie. Men kan de kwestie zoo verklaren, dat de kunstenaar, om den contour van den mageren hals sterker te doen uitkomen, een donkeren penseelstreek gezet heeft van den adamsappel af schuin rechts naar beneden. Bij die gelegenheid doorsneed hij echter de ruche van het boord aan twee kanten en had die beide plekjes weer met wit, in toon, moeten invullen, hetgeen echter niet geschied is. Op het overigens zoo vaste, nergens slordige portret maakt dit foutje niet den indruk van een gewone onachtzaamheid. Men wordt er veeleer aan herinnerd, dat het jaartal van dit portret tevens het sterfjaar van den schilder is; wellicht stond het om zoo te zeggen nog op zijn ezel, toen hij stierf.

we hier niet aan een borstdoek, doch aan een onderwambuis hebben te denken. Ik geloof niet, dat we behoeven te twifelen aan de saamhoorigheid van dit nieuwe detail met een kleedingstuk van anderen snit dan de keerle, ook al kunnen we dat met deze portretten niet bewijzen; de aangehaalde figuur uit den Hortulus Animae documenteert onze onderstelling voldoende.

Zoover ik dus zie, droeg men in denzelfden tijd zoowel de keerle met mouwen en afzonderlijken borstdoek als de keerle zonder mouwen, met onderwambuis, waartoe de mouwen behooren. De dateering van beiden ontloopt elkaar niet veel, voor zoover ik kan nagaan. Den borstlap vind ik genoemd in 1521 en op de monumenten voorkomend vóór 1524 en het láátst nog hoogstens 1531; het wambuis — en ik heb reden te veronderstellen, dat dit wambuis gewoonlijk onder de keerle of paltroek gedragen werd — komt in de litteraire bronnen voor \pm 1520 — ik kom daar straks op terug, zie pag. 43 —, terwijl men als datum voor den Hortulus Animae, ons vroegste voorbeeld der beeldende kunst, aanneemt de jaren tusschen 1517 en 1523. Het láátste gedateerde voorbeeld is van 1541 (Portret van Aert van der Goes), waar het wambuis geheel hoog aan den hals aansluit en alleen een ruche van het hemd zichtbaar is.

Deze wijziging van het model komt echter weer te pas bij de behandeling van den kraag (zie hoofdstuk III, pag. 50 vlg.).

Hoewel nu voor de beide zoo even behandelde vormen de dateering der monumenten niets anders uitwijst dan dat, zooals ik reeds zeide, beide gedurende een reeks van jaren naast elkaar voorkomen, ligt het toch voor de hand, dat men zich afvrage, of aan één van twee zekere prioriteit is toe te kennen, m. a. w. of men zich wellicht moet voorstellen, dat de eene een overblijfsel van de ander, dan wel de ander een voortzetting van de eene is? Immers wij hebben hier òf eerst een mouwvest, dat men ook kon vervangen door losse mouwen en een borstdoek, òf eerst deze laatste stukken, die men dan tot één geheel vereenigde.

Over zulke „ontwikkelingsreeksen” te theoretiseeren is tamelijk onvruchtbaar, omdat het causaal verband niet te bewijzen is. Wat men evenwel kan vaststellen, is, dat het homogene kleedingstuk (mouwvest) het op den duur wint, zoodat de enkele stukken geheel verdwijnen. De proef daarmede genomen vindt dus geen voortzetting, terwijl het oorspronkelijk type van de keerle door de invoering van het mouwvest wel degelijk aanmerkelijk wordt gewijzigd en in het vervolg ook niet weer in den ouden vorm terugkeert.

Type A
Klasse I
Variatie
I.

We spraken boven reeds van een variatie op het in type A klasse I aangegeven wambuis met onafgebroken horizontalen bovenzoom. Er is n.l. een tweede soort onder-wambuis aan te wijzen, dat niet ongespleten horizontaal eindigt, maar dat men van voren zou kunnen sluiten. Men laat het evenwel blijkbaar altijd open staan met opstaande of omgeslagen revers. Hiervan ken ik al een voorbeeld in een wat onbeholpen hout-snede van 1514, die echter toch duidelijk genoeg is om te laten zien, hoe men de kleeding droeg (Tabel no. 39) en het vroege jaartal wekt het vermoeden, dat dit model, wanneer het werkelijk, zooals mijn materiaal uitwijst, ouder is (1514), dan het doorlopend horizontaal geslotene, het eigenlijke prototype zou kunnen geweest zijn, waardoor men er toe overging de tot dusver bestaande tweede oplossing — borstdoek met losse mouwen — eveneens in dier voege te wijzigen, dat ook hier een geheel werd verkregen, ditmaal met onafgebroken horizontale afsluiting. Zoo kan het gegaan zijn, maar een andere mogelijkheid is niet uitgesloten. Tot oplossing van deze vraag zou meer gedateerd materiaal noodig zijn en den doorslag zou slechts een litteraire bron kunnen geven.

Betere voorbeelden geven ons voor het wambuis met revers twee belangrijke gedateerde monumenten: 1°. de teekening door Dürer van Felix Hungersperg 1520 (afb. bij Lippmann, Dürer's Zeichnungen V 562) en het Jongensportret van Jan van Scorel 1531 (Rotterdam Museum Boymans) (Tabel no. 40 en 41). Hier zijn we dus nu voor dit kleedingstuk eens goed ingelicht:

we kennen data van 1514 tot 1531 en voorbeelden uit Vlaanderen en Holland, terwijl we de reeks kunnen vermeerderen met een duidelijk maar ongedateerd portret van Juw van Botnia in de Portrettengalerij van Harinxma thoe Slooten te Leeuwarden. Ook de portretten „en buste”, die dit costuum doen veronderstellen zijn vele en ik meen, dat we voor de jaren 1532 en 1533 (zie voorbeelden in de lijst, Bijlage I pag. XX en XXI) zonder bezwaar de voortduring van deze mode kunnen aannemen.

DE PALTROCK. Type A. Klasse II.

In type A, klasse II meen ik een vervolg te mogen zien van het laatst besprokene. We hebben hier te doen met een kleedingstuk met lange mouwen, geplooid rokje en een wambuis van voren gesloten en voorzien van revers. Het is eigenlijk de combinatie van wambuis en keerle aan één stuk (Tabel no. 42 en 43). Dat hiervoor de naam *paltrock* in gebruik genomen was, bewijst bij een vluchtig doorkijken der monumenten na 1550 een boven (pag. 30) reeds voorloopig aangehaald teekeningetje van Pieter Brueghel in het Museum Boymans te Rotterdam. Hier duidt het bijschrift voor de kleur tevens de benaming van het kleedingstuk aan. In de litteratuur en archivalia wordt de naam *paltrock* herhaalde malen genoemd voor kleedingstukken van kostbare zoowel als van minder kostbare stoffen. (Zie Bijlage II Archivalia pag. XLIX, L, LVIII, LXX, LXXIII etc. Ik citeer hier slechts de voornaamste.

De voorbeelden zijn schaarsch (zie de chronologische lijst. Bijlage I pag. XXII): de kinderen op de familie-groep van B. Bruyn, het portret van Corn. van der Dussen van Scorel en het eenige gedateerde monument: het portret van Worp Ropta 1542 (Amsterdam R.M. Cat. No. 147). Voor de eerste twee wil ik opmerkzaam maken op de moireestof. Ik weet niet of dit wellicht eens als dateeringsmiddel kan helpen. Tot nu toe kan ik hierover niets beslissen ¹⁾. Wel vermoed ik, dat deze

¹⁾ Het vroegst gedateerde voorbeeld voor moireestof vond ik op een portret van Lucas van Leyden (Prent, Bartsch 173) uit het jaar 1525.

kleederdracht een gevolg is van de vorige en indien het buste-portret van Edzardus Comes ed Dominus Frisiae † 1525 (Groningsch Museum) ook als specimen mag gelden voor het hier bedoelde type, dan zou het wellicht tot de vroegste voorbeelden behooren. Want eerst tusschen 1530—1540 wijzigt de mode zich in een richting, die we trouwens ook al bij het portret van Aert van der Goes (1541) konden opmerken: er komt een neiging om de kleedingstukken, hetzij wambuis of keerle, hoog aan den hals te sluiten, zoodat het hemd bijna niet meer zichtbaar is. Tegelijk geeft dit aanleiding tot een begin van een nieuwe ontwikkeling van den kraag, naarmate de bovenkleeren hooger worden. (Zie hiervoor het hoofdstuk over den kraag pag. 50 vlg.). Uit den vorm, die tot † 1530 werd gedragen en uit den snit, die daarentegen het meest voorkomt op monumenten van het midden der eeuw (zie bijv. bij Dirck Jacobsz en Dirck Barentsz) zou ik in het algemeen willen concludeeren, dat de bovengenoemde ongedateerde portretten ontstaan moeten zijn tusschen 1530—1545, in den tijd, waarin deze modewijziging plaats had.

HET WAMBUIS. Type B.

Type B onderscheidt zich in hoofdzaak van type A door het ontbreken van het geplooidede gedeelte, dat wij met den vrouwenrok hebben vergeleken. Hier bestaat de kleederdracht uit: wambuis en hosen. In zijn simpelsten vorm wordt dit costuum gemeenlijk door den man uit den lageren stand gedragen, (zie bijv. op het schilderij van Gerard David „De voltrekking van het vonnis van Cambyzes” den beul, die bezig is den onrechtvaardigen rechter te villen).

Aan dit wambuis evenals bijv. op het voorbeeld in het Breviarium Grimani zijn de mouwen van andere kleur. Het is evenwel in de XVIe eeuw een zoo gewoon verschijnsel, dat mouwen eigenlijk als een afzonderlijk kleedingstuk worden beschouwd, dat ik er hier, waar het gaat om de onderscheiding van het wambuistype, niet verder op inga. In de archivalia en de litteratuur is herhaaldelijk sprake van wambuizen in

allerlei soort stoffen. Ik verwijs slechts naar de voornaamste plaatsen: Bijlage II en III, pag. XLVI, XLIX, L, LXXVIII, LXXXIII.

Hetzelfde kostuum komt nog eens, en nu ten voeten uit, voor op het tweede plan bij den man, die de hand in de klep van zijn hosen heeft gestoken; (Tabel no. 44) ook bij den maaienden boer in den Hortulus Animae fol. 20, bij Quinten Matsys' Martyrium van Johannes, etc. (zie de chronologische lijst. Bijlage I pag. XXIII.) Wellicht kan men tot dit type ook rekenen het Jongensportret en profiel van Lucas van Leyden (teekening, Britsch Museum. Afb. Kleinmann Serie IV, No. 57). Om het weinige, dat hier van het costuum te zien is, kan men moeilijk iets meer definitiefs zeggen.

- Type B
Klasse I. Uit dezelfde stukken bestaat nu ook het z.g. landsknechtenkostuum, dat echter door de wijze waarop het is versierd, geheel verschilt van het eenvoudige type; het is „duerhackelt en duersneden.” (Type B Klasse I. Voorbeelden in de lijst. Bijlage I pag. XXIV). Hoe het costuum er uitzag geven de monumenten duidelijk genoeg aan. Men zie bijv. de Schildknapen op de Miniatuur van Karel V's intocht in Brugge (Tabel no. 45), of voorbeelden in den Hortulus Animae (fol. 507), bij Jan Mostaerts Aanbidding de kleine figuurtjes van knechten en schildknapen op het tweede plan (Amsterdam R. M. Cat. 1674.) Niet alleen voor schildknapen e.d. zijn de „oude lantsknecht seden” overgenomen. Ook vorsten en aanzienlijken dragen dit costuum, hoewel veel overdadiger van snit en tooi. (Type B Klasse I Var. I.) Men vergelijke het portret van den Bourgondischen prins door Jan Gossaert, het portret van Ridder Douwe van Botnia o.a. voor de bijzondere wijze, waarop hier een pronkeffect is verkregen; de geheele stof van wambuis en mouwen is met groote splitten doorkerfd, terwijl een voering van wit in ruime poffen er door heen puilt. Eenvoudiger zijn bijv. de portretten van Johan van Wassenaer door Jan Mostaert (Tabel no. 46) en het aan Joos van Cleef d. O. toegeschrevene in Cassel; maar toch springt hier altijd nog het meest in het oog, dat
- Type B
Klasse I
Variatie
I.

ze zijn „duerhackelt en duersneden.” Ook op de kaartspelers van Lucas van Leyden draagt de zittende man rechts zoo'n dergelijk wambuis. (Zie de chronologische lijst. Bijlage I pag. XXIV).

Tot toelichting bij de monumenten der beeldende kunsten is voor dit costuum de litteratuur van het grootste belang. Er is n.l. geen mode in de mannenkleeding, waarover zooveel te doen is geweest, die zoozeer wordt geprezen en gelaakt tevens. Ik schrijf hier eenige citaten over:

1497—1501 Uit: Van Nyeuvont enz.
Vs. 325 vlg.

Segdy dat dees knechten die naw en winnē
Eenē stuver sdaechs te contrefeyten beghinnē
Die edele / die rycke / in clederen / in schoen
Al soudense met droogh broot haer maelyt doē
Sy moeten oeck hebben in allen kanten
Pantoffels so breed als voeten van olyfantē
Ghestrypte coussen / wambeysen doersnedē
Tabbaerts met bree lappen:

Bijlage III, Pag. LXXV.

z.d. Uit: Corn. Everaerts, Spel van Ghemeene Neerrynghe,

Siet daer een wambays / van vreimder sneden.
In allen dynghen zouckic / eenen nyeuwen ploy.

Bijlage III, Pag. LXXXIII.

z.d. Uit: Refereinen van Anna Byns:

Wat soeckt men al niewicheden in de habytē,
Syde, laken, flueel en soude niet verslyten,
Waert niet duerhouwen, duerhackelt,
duersneden.

Bijlage III, Pag. XC.

1528. Uit de Nieuwe Refereinen van Anna Byns:

Zy cleedense als ruters, verstaet myn dichten,
Met geschakierden, duerhackelden cleeren.

Bijlage III, Pag. XCII.

Vóór 1544. Uit het Antwerpsch Liedboek:

Wij maken ons cleeder doorsneden
Naer doude lantsknechts seden.

Bijlage III, Pag. LXXXIX.

Hieruit blijkt, wat ik ook reeds voor de monumenten der beeldende kunst kon constateeren, dat er twee soorten worden vermeld: 1°. een gewoon landsknechten costuum, 2°. een dergelijk costuum van aanzienlijken, en dat de burgerij er naar streefde dit laatste te imiteeren. We hebben hier, dunkt mij, den gewonen gang van zaken van den vóór-Napoleontischen tijd. De aristocratie vertoont militaire neigingen en sublimeert om dat te toonen ook voor alle galakleedij eenigszins het soldatencostuum. De burger kleedt zich boven zijn stand en zoo komt er in zijn kleeding middellijk eveneens iets van den krijgsdos.

Wat de dateering der litteraire voorbeelden betreft, kan ik alleen dit zeggen, dat het Antwerpsch Liedboek veel oudere gedichten bevat, dan van het jaar, waarin het werd uitgegeven, 1544; dat het Spel van Ghemeene Neerrynghe van Corn. Everaert in elk geval vóór 1536 moet zijn, terwijl één gedateerd Referein van Anna Byns (1528) ons toch ook de beschouwingen hierover doet vastknoopen aan de jaren vóór 1530. Bij de schilderijen zijn de jaren 1515 en de dood van Johan van Wassenaer in 1523 de eenige vastere gegevens. Maar behalve dat komen archivalia van 1521 ons te hulp: zoowel de rekeningen van Pompeius Occo voor Koning Christiaan van Denemarken, als de reisnotities van Dürer, beide uit hetzelfde jaar (zie de bijlage II, Pag. XLVIII vlg. en bijlage III, Pag. LXXVII) noemen:

4½ ellen peertz tolledoer voer myn g.h. thot
ein wambysz.

Satyn thot her Anthonius wambis

Wit floel thot mijns hern wambis

Roet tolledoer thot myns hern wambis

Een gouwen wambis

of: Grau Damast zu einem Wammes,

waaronder we dan veeleer de kostbare kleeding zullen hebben te verstaan, terwijl een plaats als deze:

Noch koft voer die 2 lackeyen elk een floelen wambis (Bijlage II, pag. XLIX) meer op een landsknechten-costuum, hier = livrei zal doelen ¹⁾).

Het lijkt mij hier ook de plaats om te motiveeren, waarom ik het mouwvest, te voren beschreven als type A klasse I en type A klasse I, variatie I, wambuis heb genoemd. Zie pag. 35—38. De monumenten toonen ons al bij Gerard David hoe het kleedingstuk er uit zag en de naam komt al voor in een testament van Stephanus van Rumelaer, gedateerd 1504; Item legavit novam vestem c. caligis, wambosio. (Zie bijlage II, pag. XLVI). Hoe weinig verschilt het zelfstandige wambuis van den vorm van het mouwvest, gedragen onder de keerle (paltroek). Alleen bij de horizontale ongespleten afsluiting aan den hals is verschil; de sluiting met revers is van snit zelfs volkomen gelijk aan die van het wambuis. Wellicht doelt de post bij Pompeius Occo:

Noch voer den bisschop van Bremen 20^{3/4} ellen floel thot ein rock, wambis, boerden

(Bijlage II pag. XLIX)

ook op één stel bij elkaar behoorende kleeren en zullen wij ons hierbij dus een costuum te denken hebben, dat ik als type A klasse I of type A klasse I, variatie I heb gekarakteriseerd. Deze hypothese wordt nog aanmerkelijk gesteund, naar het mij toeschijnt, door een beschrijving van de Zalving van Karel V (1530) in de Cronyck van Vlaenderen (bijlage II pag. LXVI):

¹⁾ Het is, naar het mij voorkomt, niet de moeite waard lang op het costuum van bedienden in te gaan. Maar één opmerking zou ik toch willen maken: de livrei in de XVIe eeuw is, zooals trouwens alle uniformering van het personeel vóór de XIXe eeuw wel eenvoudiger, doch in snit niet te onderscheiden van de kleeding der overige standen. Antiquiseerende neigingen — in den trant van onze kuitbroek en de gala-poederpruik — heb ik niet kunnen opmerken. Daarentegen zullen wel de kleuren de onderhoorigheid verraden hebben en in ieder geval heeft men waarschijnlijk ook wel geborduurde monogrammen en wapens laten dragen. Zie daarvoor o.a. de beide schildknepen op Jan Mostaerts triptiek te Brussel, Museum Cat. No. 537.

..... / dye welcke die keyserlycke Maiesteit up-
hieven / hem doende synē tabbaert wte / eñ synē
rock / eñ dedē syn wābeys vorē open eñ het
hemde

HOSEN. Als er sprake is van hosen denkt men onmiddellijk aan dat kledingstuk, waarmee tegelijk voeten, beenen en onderlijf bedekt worden. In werkelijkheid blijft echter gemeenlijk de naam hosen in gebruik, ook al zijn onder dit woord onderscheidene kledingstukken tot been- en voetbedekking dienende te verstaan. We zullen hier echter goed doen deze verschillende zaken afzonderlijk te behandelen.

Onder hosen is in dit tijdvak te verstaan:

- A. De gladde broek (met kousen aan één stuk), nauw om het lijf, de beenen en de voeten sluitend (voor de voorbeelden zie de chronologische lijst, Bijlage I pag. XXV en Tabel no. 44). Behalve bij het wambuis werden deze hosen ook gedragen onder de keerle en den paltrock. Het is de kleederdracht, die in de XVe eeuw de gewone was en zich feitelijk onafgebroken handhaaft tot omstreeks 1585 toe, al droeg men toen korte pofbroeken er over heen. Aan het einde van de XVIe eeuw is de splitsing in broek en kousen definitief.
- B. De broek tot onder de knieën (Tabel no. 47). Op de latere monumenten als bijv. op de Werken van Barmhartigheid van Ernst Maeler 1548 (zie de chronologische lijst, Bijlage I pag. XXV), zien we echter, dat deze zelfde korte broek boven de knieën eindigt en meer tot een pofbroek is geworden. Ook dragen, voorzoover wij kunnen nagaan, de aanzienlijken bij hun wambuizen met splitten versierde broeken. Men zie bijv. het portret van Douwe van Botnia (Ibidem pag. XXIV). De kousen, die hierbij gedragen worden zijn gewoonlijk gestreept, althans in de eerste vijftien jaren van de XVIe eeuw. Men vergelijkte de costuums op de Verovering der stad Rhenen (Tabel no. 47) en op de houtsnede uit het Herbarium (zie de lijst),

terwijl ook in de litteratuur de „gestrypte coussen” worden genoemd (Van Nyeuvont, Loosheit ende Practike Bijlage III Litteratuur pag. LXXVI).

- C. Een derde wijze van kleeden komt dan ten slotte met de overbroek, die halverwege het dijbeen eindigt, daar strak omheen sluit en over de effen hosen wordt gedragen. Dit nieuwe boven-kledingstuk ken ik uitsluitend gestreept. Op de monumenten komt het voor o.a. op Geertgens Aanbidding der Koningen te Praag, (de kleine schildknaap met de speer over den schouder op het tweede plan) (Tabel no. 48); bij Gerard David; bij den Meester der Lucia-legende en anderen uit Geertgens kring, terwijl ik op houtsneden ook nog enkele voorbeelden vond (zie de lijst Bijlage I pag. XXV). De monumenten wijzen dus op een tijd aan het einde der XVe eeuw, ± 1490 tot ongeveer 1520 toe. Latere voorbeelden kan ik niet meer aanwijzen. We zouden hier dus een kledingstuk hebben, dat vroeger voorkomt dan type B, waarvan ik het éérste voorbeeld vond in 1499 en dat na het éérste kwart der XVIe eeuw verdwijnt, terwijl type B blijft bestaan en zich in den loop der volgende jaren van model wijzigt.

Bij deze uiteenzetting houd ik mij aan de toeschrijving van de Aanbidding der Koningen te Praag aan Geertgen tot St. Jans, terwijl ik in aansluiting bij het betoog van Friedländer ¹⁾ het werk van dezen Noordnederlandschen kunstenaar in de laatste twee decennien van de XVe eeuw blijf stellen, wat altijd nog de meeste waarschijnlijkheid heeft.

Mogen we hieruit concludereen tot de absolute prioriteit van type C aan type B? Wellicht is een conclusie in dezen nog te voorbarig; maar in elk geval zou ik hier op de volgende questie willen wijzen: indien werkelijk het dragen van de korte gestreepte broek een mode is geweest, die vooraf ging aan de

¹⁾ Jahrbuch der Preuss. Kunstsammlungen XXIV pag. 62 vlg.

broek tot onder de knieën, met welken laatsten vorm der beenbekleeding gepaard gaat het dragen van aparte kousen inplaats van doorlopende hosen, dat we hier in dat geval hebben te doen met een analogon van de metamorphose, die zich voordeed bij: borstlap — losse mouw — wambuis. Immers in beide gevallen zouden we ons dan den loop van zaken als volgt moeten voorstellen: Om te voorzien in behoeften van bedekking of om welvoeglijkheidsredenen voegt men aan een bestaand costuumdeel, in het éérste geval de keerle, in het tweede de hosen, andere kleine deelen toe; in het eerste geval: borstlap en mouwen, in het tweede: het korte broekje. Deze combinaties blijken echter, hoewel daardoor het doel bereikt wordt, omslachtig en men eindigt er mee de verschillende stukken tot één geheel te vereenigen. Voor de wordingsgeschiedenis van het costuum is dit inzicht belangrijk en de verwantschap der beide gevallen zoowel als hun logisch verloop zijn wel geschikt ons geloof aan de plausibiliteit van dezen gang van zaken te versterken.

Het schoeisel, dat bij deze kleeding past, is, voor zoover wij kunnen nagaan, om te beginnen een voortzetting van de mode uit de XVe eeuw. Men droeg n.l. een soort vilten, fluweelen, laken of leeren pantoffels of schoenen zonder hak, evenals vroeger, doch niet meer met de overmatig lange punt, die in den Bourgondischen tijd gebruikelijk was. (Fig. II). Men slaat daarop echter tot een ander uiterste over en maakt de schoenen buitengewoon breed. Zoo'n nieuwigheid geldt dan altijd eerst voor bijzonder chic. Een uiting, in de litteratuur die dit ook voor deze mode bevestigt, is bijv. in „Van Nyeuvont, Loosheit ende Practike etc.” (Zie bijlage III, litteratuur pag. LXXVI)¹⁾:

Sy moeten oeck hebben in allen kanten
Pantoffels so breed als voeten van olyfantten

.....

Aan den enkel sluit deze nieuwe schoen aan en heeft

¹⁾ Meerdere voorbeelden in archivalia of litteratuur betreffende het schoeisel vindt men in Bijlage II en III, pag. XLVIII, LXXV, LXXXIV.

daar gewoonlijk een omgeslagen randje, dat de voering laat zien. (Fig. III). Ook was het in het begin nog gewoonte, om als van ouds trippen te dragen. (Fig. II en III), hoewel deze praktische mode reeds in het éérste kwart van de XVIe eeuw verdwijnt. Tenminste ik vond later geen voorbeelden meer, doch het materiaal is schaarsch. Waarschijnlijk maakte men de zolen dikker en beter bestand tegen slijk en vochtigheid. De bestrating is nog niet zooveel verbeterd, dat de redenen, waarom men vroeger, eenigszins bij wijze van onze overschoenen, trippen droeg, vervallen geacht zouden kunnen worden.

Omstreeks 1530, op het schilderij van Lucas van Leyden — de Preek — komen geen trippen meer voor. Bovendien heeft het model van den schoen zich dan gewijzigd. Hij sluit nu alleen aan den hiel vast aan, terwijl de zijkanten langs den voet zóó smal zijn, dat een lint met strik over de wreef het fatsoen er in moet houden. Van voren vertoont het nieuwe model een breeden neus. (Fig. IV). Deze laatste excessieve

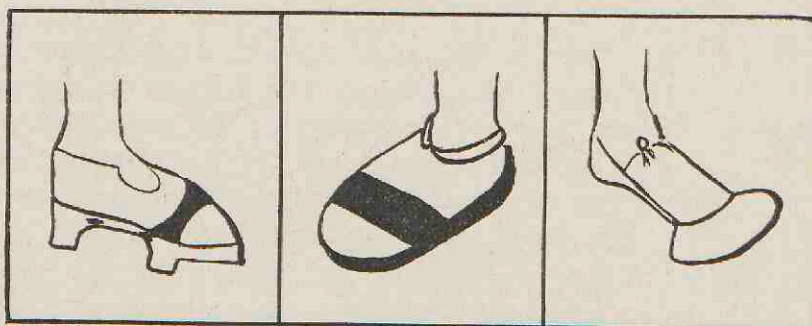

Fig. II.

Fig. III.

Fig. IV.

mode schijnt mij toe een tiental jaren te duren, tusschen 1530 en 1540, terwijl in de latere jaren van de eerste helft der XVIe eeuw het model weer meer overeenkomst heeft met den vorm van den voet; van voren eenigszins spits toeloopend, bedekt hij den voet tot den enkel. Op de wreef zijn ook wel splitten als versiering aangebracht. Rijkere behandeling van de enkelkappen der leeren schoenen, door omgeslagen

lippen, die evenzoo aan den voorschoen voorkomen, vond ik uitsluitend bij Jan Mostaert, waar de pages in livrei (zie pag. 43) ze dragen.

Behalve schoenen droeg men ook laarzen, die vermoedelijk volgens de aanwijzingen in de Rekeningen van Pompeius Occo (Bijlage II Archivalia, Pag. XLVIII) „stevelen” zullen geheeten hebben. Ik schrijf hier een enkel voorbeeld over:

noch ein golden gulden thoe syn stevelen
 noch ein paer stevelen voer myn g.h.
 noch betalt thot stevel und spoeren.

Uit de monumenten zou men misschien mogen concludeeren, dat stevelen zijn: hooge kaplaarzen tot boven de knie, waarvan men den rand naar verkiezing op de hoogte van het scheenbeen kon omslaan. Ik heb daarvan de volgende vormen gevonden: Laarzen, die tot onder aan het dijbeen doorloopen, als men ze niet omslaat en die dan van achteren met afwisselend links en rechts van het split staande knopen worden gesloten, of ook wel met een split van voren van knie tot wreef, dat dan met lus en strik is dicht te maken. Voorbeelden vond ik op de Aanbidding der Koningen door Geertgen tot St. Jans (Coll. de Bordes, Velp) en op het Triptichon van Jan Mostaert — episoden uit de lijdensgeschiedenis van Christus voorstellend — in het Brusselsch Museum, Cat. No. 537. Op dit zelfde schilderij — binnenkant, linkervleugel — draagt een van de beulen, wat wij nu noemen, een lage knooplaars tot boven den enkel, een model, dat ik nergens anders heb aangetroffen. Al deze laarzen zijn steeds zacht en soepel en nooit van hakken voorzien. Voorloopig blijft het voor mij onzeker, of men ze gewoonlijk van week leder of ook wel van een soort laken vervaardigde. Versierd was dit schoeisel veelal reeds door de anders gekleurde voering, die aan den rand zichtbaar werd, als men de kap omsloeg. In bijzondere gevallen voorzag men ook het bovineinde, ongeveer een hand breed onder den rand, van een rij splitten. (Voorbeeld: C. Engebrechtszen. Beroeping van Mat-

theus. K. F. M. Berlijn ¹⁾). Evenals de met de hosenkous bekleede voet wordt ook de zachte laars soms in een grootere muil gestoken, waarschijnlijk ter beveiliging tegen vocht of slijk, zooals men de lage schoenen van trippen voorzag. (Voorbeeld: Mostaert Op. cit. Middenpaneel).

Het zij hier evenwel nog eens uitdrukkelijk herhaald, dat het voorbeeldenmateriaal voor de kleeding ten voeten uit eigenlijk veel te schaarsch is, om zich een vaster oordeel daarnaar te kunnen vormen. Bij de tamelijk talrijke afbeeldingen van knielende of staande personen, zijn deze meestal in tabbaards gehuld en zoo wordt de kleeding daaronder aan ons oog onttrokken.

Aan een enkel, bijna steeds zichtbaar, detail van deze kleeding — den kraag — zullen we beter den ontwikkelingsgang kunnen nagaan en de dateering daarna kunnen preciseeren, maar een algemeene beschouwing van het geheel, hoe problematisch dat dan ook in menig opzicht gebleven is, moest daaraan voorafgaan.

¹⁾ Dat deze omgeslagen laarzen dan niet tot de categorie behooren, waarbij het omslaan en op de wijze van een harmonica in elkaar zakken slechts iets toevalligs is, bewijzen de laarzen van een der koningen op een schilderij van Martin Schaffner (Driekoningen, Germ. Mus. Nürnberg, Afb. Klass. Bilderschatz 1024), waar boven op de vouw van den omslag een lus voor het aantrekken zichtbaar is. Het omgeslagen deel is hier dus als werkelijke kap bedoeld, op dezelfde wijze trouwens als de geellederen kappen op laarzen van palfreniers en jockey's er ook heden nog aan herinneren, dat de glimmende zwarte pijp hier binnenstebuiten gekeerd kon zijn.

HOOFDSTUK III.

DE „GHEFRONSTE CRAEGHE.”

TERMINOLOGIE:

Craeghe. Voor de middeleeuwsche beteekenis van het woord „craeghe” als benaming van een deel der wapenrusting verwijs ik naar het artikel in het Midd. Ned. Wb. In de eerste helft van de XVIe eeuw beteekent „craeghe” de „gefronste” zoom van het linnen hemd. Plantijn geeft de juiste omschrijving: De kraeg van eene hemde, le collet d'une chemise ou d'autre habit. Voor het ontstaan en de ontwikkeling dezer hemdversiering zie dit hoofdstuk. Losse, geplooid kragen of ruches komen in dit tijdvak niet voor.

In aansluiting bij de bespreking der mannenkleeding, die door het ontbreken van voldoende afbeeldingen, waarop men het geheele costuum zou hebben kunnen zien, nog zooveel questies onopgelost of althans problematisch liet, wil ik trachten aan een tot dusver slechts terloops aangeduid kleiner onderdeel: den kraag, de ontwikkeling nog eens nauwkeuriger te volgen gedurende de eerste helft van de XVIe eeuw.

Wanneer de keeler niet tot boven aan den hals aansluit, maar vrij laag, hetzij vierkant of rond uitgesneden, op de borst eerst begint, zien we daarboven het hemd uitkomen. In de wijze, waarop dit zichtbare hemd wordt afgewerkt en gedragen, kunnen wij wederom eenige vaste typen onderscheiden. Het ligt voor de hand uit te gaan van het type, dat niets anders oplevert dan het ongezocht effect van het ingerimpeld hemd met zoom, waar dus de nuttigheidsvorm zelve tevens als constructieve siervorm dient.

Type I A. Het model van deze afwerking aan den hals (Hals-ausschnitt) (Type I A. Tabel no. 49) is nog onvast. Gewoonlijk is het hemd rond uitgesneden en wijd en soms niet eens aan beide kanten zichtbaar, zooals

men toch verwachten zou van een kleedingstuk, dat bij de uitgesneden keerle noodzakelijk tot voltooiing van het geheel behoort. Het doet, vaak scheefhangend en slordig gedragen, nog te veel aan bij ongeluk zichtbaar ondergoed denken en lijkt bij de vroege voorbeelden van 1508 en omstreeks dien tijd geenszins gelijkwaardig in zorgvuldige afwerking aan de bovenkleeding. Latere voorbeelden, 1515, 1516, 1524 (zie de chronologische lijst. Bijlage I pag. XXVI) hebben wel het eenvoudige karakter behouden, maar vertoonen het nonchalant-toevallige in het dragen niet meer. Dit eenvoudige type komt weinig voor en schijnt in het algemeen spoedig vervangen te worden door het met versierden zoom afgewerkte hemd, de z.g. „ghefronste craeghe.”¹⁾

Ook in deze benaming ziet men reeds, dat het op den kraag, op het boord eigenlijk aankwam, nu de zichtbaarheid ervan een vereischte was geworden. De technische bewerking komt geheel met het moderne „smokken” overeen, terwijl wij tegenwoordig aan fronsen de beteekenis rimpelen hechten, die in betrekking tot gene techniek de eenvoudigere moet genoemd worden. Ik zal in het vervolg de dubbele termen „gerimpeld, gefronst” tegenover „gesmukt” gebruiken, ter differentieering der voorbeelden.

¹⁾ Dat die „craeghe” ook als surrogaat voorkwam — evenals het z.g. „frontje” voor een overhemd in onze dagen — bewijst de volgende plaats bij Corn. Everaert. (Zie bijlage III Litteratuur. pag. LXXXIII):

- S. Siet daer een nyeuwe / ghefronste craeghe
Om elckerlyc Vlamync Wale / ofte juradius.
- E. Wat au dats ommers / seker wat nyeus
Ic wilde wel weten van desen fatsoene
Watmer mede / pleicht te doene
Twaere goet dat men mij 't verlanghen stremde.
- G. Om elckerlyc Sulc Scaemel die maer een hemde
An te doene heift / tsy ghefronst of plat.
Wanneer et vuul zy of by twasschen nat
Sulc een craechsken slooft hij over thooft.
- E. Wats dan?
- S. Elckerlyc worter bij verdooft
Want al waert dat Sulc Scaemel / stoude of clemde hiet
Elckerlyc et voor / een gheheel hemde ziet
Ghelyc de onderhalscleers van de vrouwen.

Type I B. Met type I B. bedoel ik dan het oorspronkelijke laag uitgesneden hemd, nu met gesmokten zoom, dus, als men wil, een hemd met liggend gesmukt boord. (Tabel No. 50). Het is noodig hier nader te beschrijven, hoe die zoom er eigenlijk uitziet om daardoor tevens technisch te verklaren, hoe het overige, zichtbare gedeelte van het hemd aan zijn vorm komt.

Wanneer men door de techniek van het smokken een gecompliceerd ruiten-patroon als eindiging van het hemd verkrijgt, zal de inrimpeling van de losse stof van het hemd, ontstaan door den ondersten ingehaalden draad, een regelmatig rythme van plooiën krijgen. Ditzelfde rythme ontstaat aan den bovenkant van het boord boven de gesmakte strook en ziet er dan uit als een ruche. Nu is er geen bezwaar tegen, dezen bovensten ingehaalden plooirug met den naam van ruche te betitelen, mits men er niet onder versta een zelfstandig strookje, dat afzonderlijk aan de boord-eindiging is genaaid. Hiervan is tot ongeveer 1530 geen sprake, zooals ik nader zal aantonen.

De voorbeelden voor het liggende, gesmakte boord zijn talrijk, vooral uit de jaren 1520 en 1521, bij Dürer tijdens zijn reis in de Nederlanden, bij Lucas van Leyden, bij Matsys en den Meester van den Dood van Maria, etc. (zie de chronologische lijst, bijlage I pag. XXVII).

Op een miniatuur van den Hortulus Animae, 1517—1523, en ook op een portret van Bart. Bruyn zien we dan, dat deze kragen ook wel met gouddraad werden gesmukt. (Zie de chronologische lijst. Bijlage I pag. XXVII).

Type II. De voorbeelden + 1520 leveren ons echter toch geen terminus post quem. Hiertegen pleit een ander type van den kraag, — type II — dat niet in constructie of techniek verschilt van het vorige, maar wel hierin, dat het hemd nu een staand boord heeft. Al in 1514, 1516 vinden we voorbeelden van een staanden gesmokten kraag bij Dürer, (Lippmann 532, 533, 262.) terwijl het Jongensportret en-profil van Lucas van Leyden in het Britsch Museum,

van 1513, het éérste voorbeeld is van een gerimpelden staanden kraag (Tabel No. 51). Op de prent van P. Corn. Kunst, — de geboorte van Maria voorstellend — gedateerd 1517, komt een gesmoke kraag voor, terwijl het, om de dateering veel bestreden, zelfportret van Lucas van Leyden te Brunswijk weer een gerimpelden kraag heeft ¹⁾. (Tabel No. 52). Voor de talrijke voorbeelden zie men de lijst Bijlage I pag. XXVIII, die nog gemakkelijk aan te vullen zou zijn. De houtsneden in de Cronyck van Vlaenderen schenen mij toe hetzelfde type weer te geven, al schijnt het wat eenvoudiger bewerkt, wat in dezen wellicht minder aan de kleederdracht dan aan den kunstenaar zal moeten worden toegeschreven.

Slechts zelden vond ik een afbeelding, waarop men zien kon, dat deze kraag op zijde, ter hoogte van den schouder, met knoop en lus wordt gesloten. Deze sluiting vindt men echter o.a. bij Dürers portret van zijn broer (Lippmann 533) 1514, nog op een later mansportret (Lippmann 360), op het mansportret van Jan Gossaert in de National Gallery te Londen (Cat. 656) en op het schilderij van M. van Roemerswael — een advocatenkantoor voorstellend — van 1542 (München Pinakothek Cat. 139. Tabel No. 54). Wellicht mogen we deze sluiting dus ook voor de andere kragen aannemen.

Eenige exemplaren zou ik hier bovendien uit mijn materiaal willen lichten ter nadere bespreking van de wijze, waarop deze kragen volgens de voorstelling op de schilderijen onderling van maaksel verschillen. Allereerst het zelfportret van Lucas van Leyden. Hier is de inrimpeling grof, en het boord

¹⁾ De dateering van het zelfportret van Lucas van Leyden kan door het costuum voorloopig nog niet met besliste zekerheid op 1519 gesteld worden, al zou men er toe overhellen dezen datum meer dan dien van 1509 (1510) te vertrouwen, in verband met de andere gegevens. Voorbeelden van gerimpelde kragen vóór 1510 vond ik tot dusver niet. Al deel ik dus de meening van den Heer F. Vermeulen (Onze kunst Dl. XXVII 1915, pag. 98 vlg.), wat betreft de dateering, tegen zijn bewijzen uit de costuumgeschiedenis zou men meer kunnen te berde brengen, dan mijn bestek me hier veroorlooft en de aard van mijn betoog 't vergt.

toont de rimpeltjes in verschillende richting, waaruit ook volgt, dat de z.g. ruche een veel grootere zigzag gaande lijn vertoont dan bijv. op het portret van Corn. van der Dussen, waar het smokpatroon zeer stijf en vast in elkaar zit en dus ook het beloop van de ruche een veel compacter in elkaar gedrongen figuur oplevert. Op de familiegroep door B. Bruyn, te Petersburg, draagt de vader een kraag, waaruit men heel duidelijk de makelij uit één stuk kan zien. En ook is het karakter, of beter gezegd het rythme van het smokpatroon duidelijk op het mansportret van Jacob Cornelisz te Amsterdam (1533), dat door zijn afwisseling van klein en groot, een ruche doet ontstaan, dat weer geheel afwijkt van de tot dusver opgenoemde.

Zoo zien we dus in de geschilderde voorstelling deze kragen duidelijk gedifferentieerd. Maar tevens blijkt hier ook, dat ze toch behooren tot één en hetzelfde soort van maaksel. Bij minder goede schilderijen, als bijv. het mansportret uit Alkmaar (Provenhuis van Palinc en Van Foreest, Tent. Utrecht 1913, Cat. 183) zou men door de houderige manier, waarop inrimpeling, patroon en ruche zijn weergegeven, werkelijk den indruk kunnen krijgen, alsof hier een apart ruche was aangezet, indien niet een vergelijking met de talloze andere beter-geschilderde voorbeelden deed zien, welke bedoeling wij moeten veronderstellen.

Hoe ontwikkelt zich dit type nu verder?

Een stelselmatig crescendo van de grootte van de ruche is niet aan te wijzen. Naast elkaar vinden we groot en klein reeds omstreeks 1519, en dit blijft hetzelfde als we de voorbeelden van + 1530 en 1533 vergelijken. Toch is er een enkelen keer, zou men zeggen, een reden voor het zelfstandig worden van het geplooid streekje. Zoo bijv. op het portret van Aert van der Goes. Daar leidt echter het bijzondere geval er eenigszins toe. De keerle sluit hoog aan den hals, zoodat men van den kraag slechts de ruche ziet. De witte afsluiting heeft hier dus een belangrijke functie als eenigen overgang tusschen de donkere kleding en de gelaatskleur. (Tabel No. 53). Maar of we hier werkelijk al te doen hebben met een los opge-

naaide ruche — zooals dat in latere jaren het geval is, men vergelijkte de Schutterstukken van Dirck Jacobsz (o.a. 1557, Amsterdam R. M.) — is hier niet na te gaan.

Behalve de effen witte gesmoke patronen, zijn ook de gekleurde halskragen niet ongewoon (zie de chronologische lijst. Bijlage I. Pag. XXX).

Type IIIA. Met type III A gaan we uit van een hemd, dat van voren wordt gesloten. (Tabel No. 55). De voorbeelden hiervoor zijn schaarsch en uit den vroegsten tijd; zij toonen zekere verwantschap met type I A. De dracht is uiterst eenvoudig, met weinig of zelfs zonder eenige versiering, terwijl dan de ingerimpelde of gesmoke kraag, voorzoover die aan hetzelfde type voorkomt, (type IIIB) ook weer veel simpeler is, naar 't schijnt zoowel in Zuid- als in Noordnederland. Men vergelijkte slechts de teekeningen van Dürer uit zijn Skizzenbuch der Reise in die Niederlande, en de portretten van Lucas van Leyden alle † 1520. (Tabel No. 56, 57.) Maar ook nog later hebben we voor dezen variant III B, goede voorbeelden. Ik noem slechts costuums op de zijvleugels van de triptiek van Dirck Jacobsz, kort na 1529 gemaakt, of het jongensportret van Scorel van 1531 en het boven reeds genoemde schilderij van M. van Roemerswael van 1542. (Zie de lijst. Bijlage I Pag. XXXI en XXXII).

Type
IIIB.

Toch valt ook bij dezen vorm een vergrooting der ruche op te merken na 1530. Het portret van den raadsheer van Aich in de „Sammlung Huldshinsky” te Berlijn (zie de lijst. Bijlage I. Pag. XXXII) door B. Bruyn moet althans na 1530 geschilderd zijn, daar wij het geboortejaar van den geportretteerde kennen (1510). (Tabel No. 59). Op een mansportret van 1547 in het Friesch Museum te Leeuwarden is de vergrooting der ruche heel duidelijk zichtbaar. (De toestand van het schilderij is te slecht om te reproduceeren).

Voor de gekleurde exemplaren van dit type wil ik hier alleen wijzen op het portret van Johan van Wassenaer te Leiden † 1523, (zie de lijst. Bijlage I. Pag. XXXII) die zijn initialen als ornament rondom de kraag liet borduren en op het portret van den Bour-

gondischen prins in het K. F. Museum te Berlijn, Cat. No. 586A, waar we een voorbeeld aantreffen van een opgezetten, goudgeborduurd band als boord, die aan den bovenkant echter weer de ingehaalde ruche van het hemd laat zien. (Tabel No. 58 en de lijst Bijlage I Pag. XXXII).

Type IV. Type IV houdt eenig verband met type IA, doordat beide laag zijn uitgesneden. Aan dit type zien we evenwel duidelijk de bedoeling een vierkant of ovaalvormig uitgesneden décolleté te maken. Vroege voorbeelden zijn er reeds van 1510, (Tabel No. 60), terwijl de paar bekende portretten van Bisschop Philips van Bourgondië er op wijzen, dat ook vóór 1524 deze mode nog in aanzien was. (Tabel No. 61). Men vindt talrijke voorbeelden bij portretten uit de voorname wereld, maar de prenten en schilderijen van Lucas van Leyden duiden aan, dat ook de burgerij deze kleedij droeg. Ik meen te mogen aannemen, dat na 1525 dit décolleté niet meer in de mode bleef. Althans alle voorbeelden ontbreken na het éérste kwart der 16e eeuw, indien men tenminste aanneemt, dat de houtsneden van 1531, die in de Cronyck van Vlaenderen zijn opgenomen, gemaakt zijn naar vroegere portretten, wat mij waarschijnlijk voorkomt.

Wij hebben gezien, hoe standvastig over 't algemeen de mode der kragen gedurende een twintigtal jaren (1510—1530) gebleven is. Eerst met het hooger worden aan den hals van het wambuis en van den paltrok, dat ik in het vorige hoofdstuk (Pag. 39) heb beschreven, en waarbij ik toen ook tot een dateering tusschen 1530 en 1540 kon concludeeren, gaat samen: het verdwijnen van het overige tot op dien tijd steeds min of meer zichtbare gedeelte van het hemd, en blijft de ruche alleen over (vergelijk het portret van Aert van der Goes). Verkrijgt door deze wijziging in het costuum de ruche op zichzelf een belangrijker functie, zoo wordt ze daarom niet slechts groter; we vinden ook spoedig voorbeelden, dat men ze over den, nu van de stof van het wambuis of den paltrok, gemaakten halsboord, heen slaat. (Voorbeeld: mans-

Type
VA en B. portret van Pourbus 1544. Tabel No. 62). Soms maakt men zelfs van voren een uit twee slippen bestaande kleine bef. (Type V A en B). (Portret van den Clavecimbelspeler en het Jongensportret uit Alkmaar. (Tabel No. 63, 64. Zie de lijst. Bijlage I. Pag XXXIV).

Als overgang tusschen deze twee mode-beginselen: het hemd, beneden het boord, zichtbaar te dragen en het geheel te bedekken door de bovenkleeding, zijn dan te beschouwen bijv. de kragen op de portretten van Joos van Cleef de Zotte (zie de lijst. Bijlage I. Pag. XXXIV), waar we alleen een klein omslagje aan het van voren toegebonden hemd zien, terwijl het gesmoke patroon niet meer van belang is en nauwelijks verschijnt; wèl staat de paltrok of het wambuis nog een weinig open. Zoo zou dan voor deze ongedateerde portretten — en ook voor andere eventueel hier aan toe te voegen voorbeelden — de dateering tusschen 1540—1545 moeten gezet worden, een resultaat waartoe we langs een anderen weg ook voor de baret en den paltrok gekomen zijn, zoodat onze gegevens elkaar versterken.

HOOFDSTUK IV.

TABBAARD EN MANTEL.

TERMINOLOGIE:

Tabbaard. Kleedingstuk voor mannen. Uit de woordenboeken neem ik slechts deze algemeene definitie over. Na vergelijking en bestudeering der monumenten kom ik tot het volgende resultaat: In het algemeen een lang gewaad, gewoonlijk met mouwen, dat over de keerde, den paltrock of het wambuis werd gedragen. Voor de historische ontwikkeling in de eerste helft van de XVIe eeuw, zie pag. 59 vlg. van dit boek. Een verwisseling met de woorden keerde of paltrock, die op hun beurt ook weer overgewaden aanduiden, hoewel gewoonlijk kortere, acht ik niet onmogelijk.

Mantel. M. i. voor dezen tijd een kort capevormig kleedingstuk zonder mouwen, met of zonder capuchon. De woordenboeken omschrijven niet nader.

Kappe. In het laatste bovengenoemde geval heeft men ook het woord kappe gebruikt. Voor de beteekenis kappe = muts zie bij de terminologie van Hoofdstuk I, pag. 14.

Bedoelde men daarentegen de kappe als mantel, schoudermantel met capuchon, waarvan het gebruik facultatief was, dan was de benaming „Spaansche Kappe”, zooals uit de vergelijking van de monumenten met de bronnen valt op te maken. Ik geef hier eenige voorbeelden uit de litteratuur; Dürer op cit.:

..... ein Spaniolenes Mäntele

(Zie verder Bijlage III, Litteratuur pag. LXXVII.)

En uit den bundel „Veelderhande Geneuchlycke Dichten” (Bijlage III, Litteratuur pag. LXXXVI):

Ziet hoe deeze straet-jonckers met Spaensche kappen gaen
Gheboort met Zyde of Fluweel.

De woordenboeken, Kiliaen, Plantyn kennen deze differentieering. In boeken over costuumgeschiedenis vindt men ook altijd de Spaansche kap als mantel vermeld.

In mijn bronnenmateriaal wordt de Spaansche kappe herhaaldelijk vermeld, (zie Bijlage II en III, pag. XLIX, LXXXVI) terwijl ik daaruit ook opmaak, dat „Eenen swarten mantel op Spaensch fatsoen” (Ibid. pag. LVIII) een omschrijving is van wat elders een Spaansche kappe heet.

Volgens de algemeene beschrijvingen in de costuumwerken stelt men de overheersching der Spaansche mode voor geheel Europa tusschen 1540, 1550 en 1560. De beschrijvingen, die wij bij nader onderzoek in de litteratuur hebben gevonden en de telkens voorkomende afzonderlijke benamingen der kleedingstukken duiden evenwel aan, dat reeds omstreeks 1520 de Spaansche mode eenigermate ingang vond. Het beste voorbeeld is, dunkt mij, het boven geciteerde geschenk, dat Dürer kreeg.

Kovel. Volgens het Midd. Ned. Wb. = mantelkap, hoofddekseel met afhangend schoudermanteltje. De plaatsen in Bijlage II, pag. XLVII, LI, LXXIV, duiden vooral ook op 't dragen van kovels door schouten en stadsoverheden.

Volgens de **MONUMENTEN DER BEELDENDE KUNSTEN** zou ik willen onderscheiden: de tabbaarden met en zonder bonten voering, (Type A en B), omdat de snit van de eerste, wanneer men althans het bont wilde laten zien, min of meer gebonden is aan een bepaalden vorm van liefst breede schouderkragen, terwijl de met stof gevoerde tabbaarden velerlei wijzigingen in het model mogelijk maken (zie de beschrijving onder type B pag. 64 vlg.).

In de inventarissen en ook in de litteratuur komt de tabbaard ettelijke malen voor. (Ik citeer als voornaamste plaatsen Bijlage II, pag. XLV, XLIX, LVIII, LX, LXVI, XCI, etc.). Hierin kan men ook de verschillende bontsoorten vinden, als sabelen of fluwijnen (= hermelijn) waarmee de tabbaard werd gevoerd. Een raadsel in dit opzicht blijven de „swarte romanyske vellen” (Ibid. pag. XLIX) terwijl een middeleeuwsch latijnsche beschrijving als „tabbardum meum cum Romanis aut Spanise pellibus” (Ibid. pag. XLV) niet anders kan doen vermoeden, dan dat 't blijkbaar een bekend soort bont uit Roemenie (of de Romagna??) of Spanje was.

Bij type A zien we alleen een viertal variaties in den vorm van de mouw, die ik volgens het tot nu toe toegepaste systeem als volgt zou willen indeelen.

Type A. Het eenvoudigste type is de tot aan de knieën wijd om het lichaam hangende tabbaard z o n d e r mouw, waarin ter hoogte van de elleboogholte langwerpige splitten zijn gemaakt om den arm door te kunnen steken. (Tabel no. 65). De beide voorbeelden van 1502 en 1517—1523 (zie de lijst Bijlage I, pag. XXXV) toonen,

dat men aan dit model gedurende een twintigtal jaren vasthield; trouwens het zal ook verderop blijken, dat de volledige differentieering van het tabbaardmodel een grootere tijdsruimte noodig heeft dan de eerste helft der XVIe eeuw.

Type A
Variatie
I.

Een afwijking van dezen vorm, die het uitgangspunt van onze besprekingen was, is de tabbaard met lange mouw, zooals we dien, misschien het vroegst vinden op de triptiek uit de richting Jacob Cornelisz. (Berlijn K. F. Museum Tabel no. 66, meerdere voorbeelden zie Bijlage I, pag. XXXV). Ik zou dit stuk wegens de kleeding van den stichter tusschen 1515 en 1520 willen dateeren, als vroegst mogelijke datum. Onder den tabbaard zien we hier n.l. een stuk van de keerle en een wambuis met revers. In aansluiting met wat ik van deze kleedingstukken heb gezegd, zou ook hiernaar de dateering voorloopig kunnen worden geregeld. Ik dateerde, als men zich wil herinneren, dergelijke vormen van keerle en wambuis tusschen 1525 en 1535.

Type A
Variatie
IIa.

In type A, Variatie IIa, meen ik den meest gebruikelijken vorm te zien van het mouwenmodel voor de éérste helft van de XVIe eeuw. Men droeg toen den tabbaard met mouwen, die evenwel op hunne beurt van voren van splitten waren voorzien, om er den arm doorheen te kunnen steken, evenals het boven bij den tabbaard zonder mouwen het geval was. Gebruikte men die splitten, dan bleef er een stuk van de mouw, van boven den elleboog af los neerhangen, tenzij men het — zooals we op de „Heilige Familie” van Geertgen tot St. Jans te Amsterdam zien — achter in de ceintuur stak (Tabel No. 67). Voorbeelden van deze mouwen vond ik reeds van vóór 1500 af tot 1550 (zie de chronologische lijst, bijlage I pag. XXXVI—XXXVIII).

De losse „pronkmouw” op zichzelf was echter, naar ik meen, al een veel ouder tooisel. Ze komt — door de praktijk geeischt — dikwijls voor, waar het verband tusschen den lijfrok en het daaroverheen gedragen kleedingstuk zulks noodig maakt. Zoodra n.l. de mouw

van het onderkleed door haar fatsoen bij het dragen of aantrekken van den tabbaard last zou veroorzaken, hetzij door poffen op schouder- of ellebooghoogte, hetzij door slippen aan den pols, moet de snit van den tabbaard ¹⁾ zich wel schikken naar de mode van dat onderkleed. In zulk een geval is de split in de tabbaardmouw wel een van de meest voor de hand liggende oplossingen. Ik vond reeds voorbeelden van een dergelijk split in den tabbaard, in Italiaansche-Florentijnsche miniaturen van Zanobi Strozzi 1468 ²⁾, op de teekeningen, die Dürer maakte, vrij naar Italiaansche prenten, uit de reeks der z.g. „Tarockkarten” ³⁾.

Bovendien zien we voor de Nederlanden op het Hippolytus-altaar van Dirck Bouts te Brugge, den man rechts te paard reeds een los hangende mouw, met dwarssplit vlak onder den schouder, aan den tabbaard dragen. Met split en driehoekigen omslag is

¹⁾ Ik noem in het vervolg van deze bespreking ook kledingstukken duidelijkshalve tabbaard, waarvan ik geenszins wil beweren, dat zij oudtijds reeds dien naam droegen. Wat deze kledingstukken echter op één lijn stelt met den tabbaard, is, dat zij dezelfde laag der over het lichaam heen getrokken stukken vertegenwoordigen (hemd-, rok of mouwvest-tabbaard). Ik moet dit hier zeggen, omdat het tegenwoordig spraakgebruik bij het woord tabbaard tevens doet denken aan de lengte van het kledingstuk tot minstens aan de knie of nog verder. Deze oudere „overkledingstukken” hier geciteerd, zijn daarentegen gewoonlijk kort. Het model ervan schijnt trouwens naar Posts meening afgeleid te zijn van den wapenmantel, die zich in 't einde van de XVe eeuw aan de mode van het burgercostuum aanpast en door Post als „Mantel” en „Kaselmantel” wordt gequalificeerd. (Zie P. Post Die französisch-niederländische Männertracht einschliesslich der Ritterrüstung (1350—1475. Pag. 22, 52 en 72). Wilde men dus de gevaarlijke methode van het construeeren van strenge ontwikkelingen volgen, dan zou in laatster instantie de zestiende eeuwse echte tabbaard met al zijn toebehooren ook nog van den ouden wapenmantel zijn af te leiden. Men moet hier echter voorzichtig zijn, omdat in zulke gevallen is te rekenen met talloze voorbeelden van geheel anderen aard, die kunnen interfereeren (koningsmantel en mantelrokken).

Ik wil er toch te dezer plaatse ook op wijzen, dat het model van den XVI^en eeuwse tabbaard. — hgd. Schaube” — nog onveranderd voortbestaat in de professorentoga en men zelfs de varianten van losse pronkmouwen, zooals de Utrechtsche hoogleraren ze thans dragen, gehandhaafd vindt naast het eenvoudiger model van de lange gesloten mouw, die aan de Leidsche hoogeschool gebruikelijk is.

²⁾ Afb. bij P. d'Ancona. La Miniatura fiorentina (secoli XI—XVI) Tav. LXV.

³⁾ Lippmann III 210.

de tabbaard van Martinus van Nieuwenhoven (Memling, Brugge, St. Jans hospitaal) versierd, terwijl zijn losse pronkmouw voor hem op de tafel naast het boek ligt.

Op miniaturen van Loyset-Liédet van 1470 (*Histoire de Charles Martel*)¹⁾ zien we tevens heel duidelijk de noodzakelijkheid van de gespleten tabbaardmouw door den bol-staanden pof aan den schouder van den lijfrok daaronder. Soms ging men zelfs zoover, dat men de mouw geheel achterwege liet en tot den nog eenvoudigeren snit van de casula of den herautenmantel overging, die slechts uit een vóór- en een achterpand bestond, zoodat de arm zich daar tusschen vrij kon bewegen²⁾.

Door deze XVe eeuwsche voorbeelden kan het ons dus niet vreemd schijnen, dat ook de XVIe eeuwsche tabbaard splitten heeft. Het type, zooals ik dat op 't schilderij van Geertgen tot St. Jans vond, is slechts betrekkelijk zelden geheel zichtbaar. Een groot aantal voorbeelden meen ik evenwel gevonden te hebben, die waarschijnlijk tot dezelfde categorie behooren, al zien we slechts dat de arm door het split heen gestoken is, zonder dat het tevens blijkt of de losse pronkmouw er onder aanhangt. Deze reeks, te voegen bij type A variatie IIa, construeer ik dus meer op grond van een vermoeden, dan met volkomen zekerheid. (Zie de lijst Bijlage I pag. XXXVI—XXXVIII en Tabel no. 68/69).

Type A
Variatie
IIb.

Nog verder is het practische idee van het dwarssplit doorgevoerd, wanneer men dit lager aan de mouw nog eens aanbrengt. Naar 't schijnt zit zulk een tweede split dan ter hoogte van den pols, wat gemotiveerd is, daar de pronkmouwen veel langer zijn dan de geheele arm (Tabel no. 70). Het vroegste voorbeeld, dat ik ken, komt voor op een der Passieprenten van Lucas van Leyden, terwijl bij P. Corn. Kunst op een penteekening van 1531 nog dezelfde mode wordt aangegeven. (Zie de lijst Bijlage I pag. XXXIX).

¹⁾ E. Bacha. Les très belles miniatures de la Bibl Royale de Belgique. Pl. 51.

²⁾ Ibid. Pl. 39.

Type A
 Variatie
 IIIa.

Naast deze mouwen, waarvan dus de slippen, bij 't doorsteken van den arm door de splitten, blijven hangen, zien we ook tabbaardmouwen, die dwars-splitten hebben waarvan men geen gebruik meer maakt en die trouwens op plaatsen zijn aangebracht, waar men ze zelfs niet zou kunnen gebruiken. Of hier eenig direct verband moet gezocht worden met de vorige variatie, in dier voege, dat de onbruikbare vorm slechts als een ontaarde navolging van den practischen is te beschouwen, kan ik niet met zekerheid uitmaken, al pleit er dunkt mij alles voor. Mogelijk is, dat men de los neerhangende pronkmouw hinderlijk vond en ze dies weglief — in dat geval zouden we de mouw met rudimenten van splitten dus als een volgend stadium der oude mode kunnen beschouwen. Het is echter ook mogelijk, dat we slechts te doen hebben met een nieuwe op zichzelf staande versiering, welker voorbeeld elders te zoeken is of die op een of ander oogenblik in de wantsnijdersfantaisie ontstond. Opmerkelijk blijft wel, dat deze splitten, afgezien van de plaats waar zij zitten, eigenlijk dien naam slechts ten halve meer verdienen; zoo'n split is n.l. vaak weer met knoop of tres dicht gehecht en daardoor krijgt dus de tabbaardmouw, inplaats van haar oude functie, slechts een bijkomstige ornamentale beteekenis. Alleen volgens het portret van Karel V (zie de lijst Bijlage I pag. XL) zou ik dit nog niet hebben durven zeggen, maar de voorbeelden bij Lucas van Leyden (Tabel no. 71) en in de Cronyck van Vlaenderen zijn wel zeer duidelijk en nog een verdere — als men wil vagere — reminiscentie ziet men dan aan den tabbaard, dien de man draagt op de Genezing van den Blinde door Lucas van Leyden, waar een schuin, dwars-omboord split halverwege den bovenarm slechts de herinnering opwekt aan een vorm, die eenmaal voor de praktijk werd bedacht. (Tabel no. 72).

Type A
 Variatie
 IIIb.

Een vervolg op de mode dezer halflange mouw meen ik te zien in de korte pofmouw, die ter hoogte van den elleboog eindigt. Dit schijnt inderdaad eerst later te komen. Het portret van Worp Ropta is van 1542

(Tabel no. 73) en vermoedelijk zien we ook een verwording van dezen tabbaard op het schilderij van Ernst Maeler van 1548, terwijl op de latere schilderijen in de tweede helft der XVIe eeuw de kleine schouderpofmouw aan den tabbaard gewoonte schijnt geworden te zijn. (Voor de voorbeelden zie de lijst Bijlage I pag. XL).

- Type A
Variatie
IV. Een andere oplossing, in verband met de kleeding onder den tabbaard is het weglaten van de tabbaardmouw, die dan vervangen wordt door twee losse panden, die op verschillende hoogten door tressen, strikken of lussen met gespjes weer bijeen worden gehouden. (Tabel No. 74, 75). Ook hiervan vond ik voorbeelden ongeveer tusschen 1520 en 1530 (zie de chronologische lijst. Bijlage I. Pag. XLI). Soms liet men deze verbinding der beide panden ook achterwege.
- Type B. Voor type B — de tabbaard zonder bont — hebben we voor de differentieering op dezelfde details te letten. Ook hier vertoont zich het eerst de mouw als het meest geschikte deel, om wijzigingen in den snit te brengen. Men moest immers ook hier in het oog houden, dat deze voor de onderkleeding niet hinderlijk werd. En weer vermoed ik, dat wat uit practischen zin werd geboren, op den duur verwerd tot pure modegril.
- Type B
Variatie
Ia. In type B, variatie I A, bevindt zich in de tabbaardmouw boven de elleboogholte of ter hoogte van den schouder een groot split, zelfs zóó, dat ook de schoudernaad gedeeltelijk geopend wordt en men de mouw als klep naar achteren kan slaan, zooals op een figuur uit de Werken van Barmhartigheid te Alkmaar (Tabel No. 76), terwijl bij variatie I B de mouw tot vlak bij den elleboog tamelijk nauw om den arm sluit en eerst van daar af, — zooals bij type A, variatie II, — de pronkmouw vrij neerhangt. (Tabel No. 77. Voorbeelden in de lijst. Bijlage I. Pag. XLII). Vooral op de prent van Lucas van Leyden, den Verloren Zoon voorstellend,
- Type B
Variatie
Ib.

schijnt er werkelijk geen practische beweegreden te zijn, waarom de mouw niet geheel over den arm zou worden gedragen. Hier zou dus, als vaker, de mode het van den practischen zin hebben gewonnen, wanneer men tenminste niet wil aannemen, dat zulk een dubbele mouw eigenlijk bedoeld is om den onderarm als het noodig mocht zijn beter te bedekken. Tegen dit — ik geef het toe — voor de hand liggend nuttigheidsmotief moet ik echter opwerpen, dat ik nergens zulk een overmouw in feitelijk gebruik heb kunnen vinden. Het kan toeval zijn; men kan vermoeden, dat al onze monumenten figuren in zomerkleedij voorstellen, maar dat zou dan toch een zonderling toeval zijn.

Type B
Variatie
IIa.

Naar aanleiding van type B, Variaties II A en II B, is het met het gering aantal voorbeelden slechts mogelijk op te merken, dat men aan dezen niet met bont gevoerden tabbaard twee soorten van kragende: II A, den breeden schouderkraag, die met de revers ineen loopt en naar beneden toe smaller wordt (Zie de lijst. Bijlage I. Pag. XLII en Tabel No. 78); II B, den smallen kraag met revers, wier breedte, gelijk aan de breedte van den kraag, overal gelijk blijft. Hier hebben wij te doen met een vorm, die in de moderne kleermakers-terminologie als shawlkraag bekend staat. (Voor de voorbeelden zie de lijst Bijlage I. Pag. XLII. Tabel No. 79).

IIb.

Omtrent de dateering van deze variaties kan ik weinig met besliste zekerheid zeggen. Zeker is echter, dat variatie A reeds dateert uit het einde der XVe eeuw, (Aanbidding der Koningen, Hugo van der Goes, Berlijn); ook de Meester van Alkmaar, (1504) een Noordnederlander, geeft duidelijke voorbeelden. Variatie IB hangt natuurlijk samen met den boven beschreven vorm van den met bont gevoerden tabbaard, waarvan voorbeelden voorkwamen tot na 1530. Hier is het gemis van bont dus slechts accidenteel. Ook Variatie II A schijnt mij toe in het tweede kwart der XVIe eeuw het meest voor te komen en waarschijnlijk is de shawlkraag uit denzelfden tijd. Het vroegste mij bekende voorbeeld verschijnt na 1529.

Type B Variatie III. Variatie III van het kleedingstuk is, wat de oplossing aan den hals betreft, de tabbaard zonder kraag, alleen van smalle en lange revers voorzien, die hoog aan den schouder reeds beginnen. Het Mansportret van Lucas van Leyden (1511 (17?) Tabel No. 80) is daarvan een goed voorbeeld; zeer waarschijnlijk draagt Lucas ook op zijn Zelfportret te Brunswijk zulk een tabbaard. Latere voorbeelden vindt men nog op de Kaartspelers, het werk van denzelfden schilder en op een Mansportret van 1534 in het Friesch Museum te Leeuwarden. Hiermee is tevens een dateering voor een twintigtal jaren gegeven, (Voorbeelden i. d. lijst Bijlage I. Pag. XLIII).

Type B Variatie IV A. Wat bij een bontgevoerden tabbaard door de dikte van de stof niet voor de hand lag, zien we in variatie IV A van type B tot stand komen: een veel rijker gedetailleerden snit van den tabbaard aan hals en schouder. Een schouderstuk met afzonderlijk opgezet staand boord, of ook wel daarmee uit één stuk gemaakt, vervangt den overslaanden liggenden kraag. Aan den onderkant van dit schouderstuk, dat dikwijls van belegsels is voorzien, is de tabbaard ruim aangerpeld. Ik meen modellen met en zonder mouwen te onderscheiden, doch slechts zelden is er op de portretten voldoende van te zien. Voor een tabbaard geheel zonder mouwen is een duidelijk voorbeeld het Mansportret van Jacob van Utrecht van 1532 ¹⁾, terwijl het portret van den Duitschen Anonymus ± 1525 en de man tegen den pilaar leunend op de Preek van Lucas van Leyden wel mouwen vertoonen. (Voor de voorbeelden zie de chronologische lijst, bijlage I, pag. XLIII). Het Duitse voorbeeld neemt tevens het vermoeden weg, dat we hier een speciaal Noordnederlandsch costuum zouden hebben. De vroegste voorbeelden zijn van 1521 (Tabel No. 81) en in die jaren schijnt het soort tamelijk veel voor te komen.

¹⁾ De hypothetische toeschrijving is van Mr. N. Beets.

- Type B Naast den vorm met schouderstuk en staand boord
 Variatie komt ook het staande boord alleen voor, zooals de
 IV B. van achteren geziene figuur op de Kaartspelers van
 Lucas van Leyden (\pm 1530, Tabel No. 82) duidelijk
 toont en zooals ik het ook nog eens vond op een portret
 van Jan Gossaert. (Zie de lijst, bijlage I pag. XLIII).

DE MANTEL.

Nauw verwant aan den tabbaard is de mantel, waarvan ik meen eenige typen te onderscheiden. De mantel wordt in de litteratuur wel genoemd; ik vermoed zelfs, dat men wel eens de benamingen tabbaard en mantel door elkaar gebruikt, zooals in den inventaris van Dirk Jacobsz' schilderijen (Oud-Holland 1895, pag. 101—105). Maar hebben wij er inderdaad een ander kleedingstuk in te zien, dan geloof ik, dat dit zijn zal als volgt:

- Type De ronde in ruime plooiën neervallende cape,
 IA. die geen mouwen of kraag heeft en een lengte tot halverwege het dijbeen. Voorbeelden vond ik alleen in vroege houtsneden van 1504 en \pm 1510 (zie de lijst Bijlage I pag. XLIV en Tabel no. 83).
- Type Hetzelfde model, nu met schouderkraag, zooals de
 IB. knielende man draagt op het schilderij van de verovering der stad Rhenen (1499) en zooals ik vermoed, dat misschien ook de z.g. Frank van Borselen ¹⁾ aanheeft. (Tabel no. 84).
- Type Dit type is dezelfde mouwlooze, los over de schouders
 II. te dragen cape, doch met capuchon. Hiervan vond ik tusschen 1520 en 1531 een viertal voorbeelden, waaronder twee gedateerde. (Zie de lijst Bijlage I pag. XLIV en Tabel no. 85).

¹⁾ Dit schilderij wordt in den laatsten catalogus, alsnog zeer waarschijnlijk, aan Mabuse toegeschreven. Hiertegen bestaan evenwel geïronde bezwaren.

HOOFDSTUK V.

A. DATEERING.

Het komt mij wenschelijk voor na de chronologische ontwikkeling der afzonderlijke kledingstukken, die bovendien in dit verband zooveel verklaring voor de taal en voor de verwording van den snit eischten, nu nog eens in het kort samen te vatten, in welke jaren voor de geheele kleding de algemeene wijzigingen vallen m. a. w. w a n n e e r de mode verandert en of de nieuwe modewet voor alle details tegelijkertijd geldt. Tevens vind ik hier dan gelegenheid nog eens de weinige jaartallen te noemen, die aan het geheel een zekere vastheid geven, al maak ik mij geenszins de illusie, dat het in de toekomst bij deze gegevens kan blijven. Ik bepaal mij hier uitsluitend tot de dateering zelve.

Ik neem nu aan, dat na den bloei van het Bourgondische tijdperk, dat wij hier niet meer onderzoeken, een tijd van overgang intreedt, van reactie tevens, waarin echter de Bourgondische traditie nog wel levend blijft tot omstreeks 1500. Daarna valt in het eerste decennium van de XVIe eeuw een meer positief streven in een nieuwe richting waar te nemen. (Werken van Barmhartigheid van den Meester van Alkmaar, 1504). Vóór dezen termijn zijn nog te stellen de schilderijen van Geertgen tot St. Jans (ongeveer 1480—1500), terwijl in de werken van een navolger, als bijv. den Meester van de Lucialegende, het beginsel der XVIe eeuw al is gerijpt. Van:

1500—1510 zien we de bonnetten met veerentooi — een traditie uit de XVe eeuw — nog in volle fleur. Bovendien droeg men de kleine baretten met omgeslagen rand, bontmutsen en kappen over het hoofd, die met een kinband werden toegeknoopt. Uitstaande oor-
kleppen aan de bonnetten komen reeds voor.

De keerle, die wij in dit tijdsgewricht voor 't éérst

in Nederland in dezen vorm aantreffen (1504), heeft den gordelzoom laag onder het middel, waar een kort geplooid rokje aan past. Door de hooge sluiting van den keerle aan den hals komt het hemd nauwelijks of ook in het geheel niet te zien. Van een „craeghe” als zelfstandig kleedingstuk is dus nog geen sprake; wel wordt het omstreeks 1508 gewoonte den keerle aan den hals vierkant uit te snijden.

Wambuizen met en zonder splitten zijn niet de algemeene dracht, maar komen herhaaldelijk voor (pag. 39 vlg.).

De hosen zijn glad en strak gespannen van de heupen tot de voeten; het korte, gestreepte, overbroekje tot halverwege de dijen, een kleedingstuk, dat men in de XVe eeuw reeds kende, blijft voortbestaan tot omstreeks 1520.

De tabbaard is nog wel een enkel maal kleurig en met een breede ceintuur van dunne stof gegord — zooals op Geertgens Hl. Familie (Amsterdam R.M. Cat. 950); waarom ik ook het triptychon van den Amsterdamschen Anonymus (A'dam R.M. Cat. 47) uiterlijk 1510 zou willen dateeren, — maar wordt van lieverlede effen, meestal zwart of donker van toon en in dezen tijd ook veel langer, soms tot op den grond neerhangend.

Mantels in ronde cape-vormige modellen, tot halverwege het dijbeen komen voor.

1510—1520

In dit tijdsbestek valt gedeeltelijk een vasthouden aan de bestaande mode, ten deele ook een „groeien” in het nieuw aanvaarde.

De veerenmutsen komen nog voor. In de bonnettenmode komt veel actie: de afmeting wordt wat grooter en de vorm wat minder strak. Men probeert allerlei mogelijkheden met de oorkleppen en den kinband. Ten eerste laat men de kleppen over de ooren hangen — en hiermede beantwoorden ze aan hun eigenlijke bedoeling — of wel men legt ze over den bol, evenals den breeden kinband, die ook boven op den bol met knoop en knoopsgat kon worden vastgelegd, wanneer hij niet gebruikt

werd. Uit deze gewoonte zal in verband met het grooter worden der bonnetten zelf de mode ontstaan zijn, de oorkleppen of de kinbanden met een langer lint, dat den bol overspannen kan, vast te strikken, wat we dan tegen 1520 algemeen zien worden. (Voorbeeld: Portret van Dr. Zelle door B. v. Orley 1519). In verband met de dateering van dit detail zou ik het mansportret van Jan Mostaert (Brussel, Museum Cat. 538), waarop een bonnet in zeer bescheiden afmetingen is afgebeeld, zeker niet later, eerder vóór 1520 willen dateeren.

De keerle blijft in zwang. De zoom, oorspronkelijk voor den gordel, komt precies ter hoogte van het middel te zitten, de geplooid rok wordt daardoor iets langer, reikt van onderen bovendien tot even onder de knie; de hals blijft laag uitgesneden, het hemd, veelal geplisseerd, met opstaand gerimpeld boord, naar verkiezing van voren of op zijde dicht geknoopt, wordt als kleedingstuk belangrijker. Ook losse mouwen zijn niet ongewoon, terwijl de borstlap een enkel maal voorkomt (pag. 33 en 34). Een wijziging van den keerle in verband met een daar onder gedragen wambuis met verticale sluiting van voren, begint in de mode te komen; een eerste voorbeeld vond ik in 1514 (Tabel No. 39), terwijl ook het wambuis met horizontale zoom-eindiging in gebruik komt.

Bij de tabbaarden is opmerkelijk, dat deze zowel met bontvoering als zonder bont worden gedragen; in het laatste geval leent dit kleedingstuk zich tot meerdere fatsoenen van den kraag: schouderkraag en shawlkraag.

De ronde mantel of cape raakt in onbruik.

1520—1530

De algemeene hoofdbedekking blijft de bonnet met opgebonden oorkleppen, minstens tot 1525; daarna ziet men weer een zoeken naar wat anders, wat zich uit in de bonnet zonder banden van een eenigszins gewijzigd, meestal iets strakker, platter model, of ook wel in het laten neerhangen van de linten los onder de kin. Omstreeks 1530 neemt

men de mode der Fransche hoeden met harden omgeslagen rand, met of zonder veeren-versiering, aan. Dus een korte tijd van overgangen.

Ook de keerle is aan dergelijke afwisselingen onderhevig. De keerle met onderwambuis wordt algemeen, maar de verticale sluiting van het onderwambuis schijnt het te zullen winnen van den horizontalen bovenzoom. Met dit nieuwe onderwambuis houdt het dragen van den borstlap op.

In verband met het hooger worden van de kleeding, krijgen de boorden van de kragen, die nu zonder uitzondering „gesmukt” zijn, in plaats van het liggende model, dat te voren nog wel wijd en eenigszins willekeurig om den hals kon liggen, nu een staand fatsoen, nauw om den hals gesloten, dikwijls reeds met een kleine ruche afgewerkt. Het vierkant uitgesneden decolleté verdwijnt geheel.

Over de combinatie: wambuis en hosen valt niet veel te vermelden. Ze komt gedurende de geheele eerste helft der XVIe eeuw af en toe, doch niet zeer veel voor.

Ook de tabbaarden zijn weinig aan verandering onderhevig.

1530—1540

Uit de velerlei nuances in de mode der bonnetten, die zich opdrongen, weet men ten slotte weer te kiezen. De hoeden schijnen niet meer gewild, evenmin de bonnetten met neerhangende linten. Om deze reden zou ik Scorels Familiegroep te Cassel vóór 1540 willen dateeren, evenals het Portret van Corn. van der Dussen. Men houdt zich aan de eenvoudige baret, die nog allerlei gedaanteverwisselingen moet doormaken: hetzij met rondom opgeslagen rand, hetzij met platten bol en rand stijf op elkaar, om ten slotte weer, in een duidelijker afscheiding van bol en neergeslagen rand, tegen het midden der XVIe eeuw een meer gestadigen vorm aan te nemen.

In de mode van den keerle met onderwambuis bespeurt men een neiging om deze twee kleedingstukken tot één geheel te vereenigen, waarbij dan het verticaal gesloten wambuis alleen in aanmer-

king kan komen. Dit nieuwe kledingstuk heet „Paltrock”.

De mode der kragen wordt steeds meer afhankelijk van den naar den hals toe opschuivenden keerle, later van den paltrock, en van het oorspronkelijk geplooid hemd met het smaakvol verzorgde boord blijft alleen de ruche als zichtbaar stuk over. In het vervolg zal men dus hieraan zijn aandacht en fantasie hebben te schenken.

1540—1550 De bonnet heeft den boven beschreven vasten vorm gekregen, dien men na 1550 nog in verkleind model kan terug vinden. Het dragen van den paltrock kreeg zijn beslag, evenals de enkele ruche, die in de toekomst steeds grooter zal worden. Daarnaast worden wambuis en hosen nu algemeener, om in de tweede helft van de XVIe eeuw den paltrock zelfs al spoedig buiten gebruik te doen stellen.

De tabbaarden worden korter, ongeveer tot even onder de knie, terwijl naast de lange siermouwen met splitten als van ouds, ook de slechts tot den elleboog opgepofte mouw voorkomt.

Conclusie: De belangrijkste ommekeer in de mode der eerste helft van de XVIe eeuw vertoont zich m. i. omstreeks het jaar 1530. Het is natuurlijk niet mogelijk hiervoor een nauwkeurigen datum op te geven, maar wij zien bijv. voor de hoofdbedekking al na 1525 een zoeken en tasten, waar men eerst kort na 1530 uitgekomen is. Hetzelfde is 't geval met den keerle, die door de verschillende onderwambuizen ook na 1530 decisief wordt gewijzigd tot den paltrock. Al mag het dan ook niet uitsluitend in het jaar 1530 zelf gebeurd zijn, toch beweegt zich om dit tijdstip heen, voor de geheele kleding, hoofdzakelijk de poging om de mode te veranderen. Vergelijkt men bijv. de wijziging van omstreeks 1520, toen men de verschillende nuances der bonnetten combineerde, toen de keerle voor het eerst met het onderwambuis voorkwam, dan waren deze

veranderingen toen meer toe te schrijven aan een geleidelijk voortschrijden van een wordingsproces, dat zich op de boven aangegeven basis voltrok, terwijl na 1530 een innerlijke d. w. z. generieke wijziging tot stand kwam.

B. HERKOMST EN GRENZEN.

Kan men spreken van een Noord-Nederlandsch costuum? Het antwoord op deze vraag luidt, zooals we straks ook nog om andere redenen zullen zien zoowel bevestigend als ontkennend. Bevestigend in zooverre, dat de kleeding in de noordelijke gewesten wel eenige afwijking vertoont ten opzichte van de andere landen, zelfs te onderscheiden is van die der naaste buren in het gebied van den Nederrijn en van de zuidelijke Nederlanden. Men kan dus spreken van een Noordnederlandsche nuance, die dan tweeledig is op te vatten: ten eerste zóo, dat de snit der kleedingstukken werkelijk eenigszins verschillend is van die der buitenlandsche omgeving, ten tweede, dat de manier van dragen een andere is. Dit laatste is misschien nog wel het belangrijkste, want hierin ligt opgesloten, dat men aan de allure, aan de aesthetische hoedanigheid van een monument het Nederlandsch karakter kan aflezen; maar daarop kom ik nader terug.

Ontkennend is het antwoord anderdeels, omdat het costuum in Nederland, wat zijn elementen betreft, in alle opzichten afhankelijk is van de modes in het buitenland. Ik wil even terloops de verschillende verhoudingen aanstippen:

De werken van Geertgen tot St. Jans zijn voor het costuum het best te vergelijken met de groote compositie van Gentile Bellini — de processie op de Piazza di S. Marco in Venetië (1496) —; het talrijk publiek, dat zich op dit plein bevindt om de processie gade te slaan is in kleedij grootendeels gelijk aan de kleine figuurtjes, die Geertgen in zijn tweede plans weet aan te brengen; alleen zal het Italiaansch geheel van kleur en saamstelling wat verschillen. Ook vindt men daar mi-parti hosen, die bij ons onder de gewone costuums niet voorkomen. Toch blijkt duidelijk, dat beide verschijnselen wortelen in één zelfde bedoeling. Trouwens het hoeft ons niet te verwonderen, dat we Venetië en Nederland in één adem moeten noemen; de

handelsrelaties tusschen de Noordelijke steden van Italië en Zuid-Nederland waren levendig genoeg om deze soort overeenkomst zelfs zeer mogelijk en voor de hand liggend te maken. De vraag is natuurlijk maar, waar is dit costuum ontstaan? En hoewel het mij niet gelukt is in dit opzicht voldoende zekerheid te verkrijgen, mag ik toch niet nalaten er op te wijzen, dat op Italiaansche monumenten de keerle reeds op het einde van de XVe eeuw bekend was. Tenminste men mag geredelijk aannemen, dat de „cassone-schilderstukken” uit de Umbrisch-Florentijnsche school (Episoden uit het leven van Tobias; Berlijn K. F. M. Cat. No. 142 & 149) omstreeks 1490 te dateeren zijn. Hierop nu komt dit kleedingstuk, dat evenals in de noordelijke landen, naar het schijnt, eerst aan den hals aangesloten werd gedragen, herhaaldelijk voor. Als wij aannemen, dat het ook voor Italië eerst daarna mode werd de keerle met vierkant uitgesneden hals te dragen, dan zouden dus de costuums, die de gitaar-spelende man op het „Landelijk Concert” van Giorgione (Parijs Louvre) en de Malthezer Ridder, door denzelfden schilder (Florence Uffizi) dragen, er op wijzen, dat vóór 1510 — het sterfjaar van Giorgione — deze mode in Italië reeds in volle ontwikkeling was, terwijl wij er in het Noorden eerst schuchter mede begonnen, [keerle met hoogen hals: vroegste voorbeeld 1504; met ietwat lageren hals omstreeks 1510; met vierkant uitgesneden hals 1520—1530]. Wellicht is iets dergelijks aan te nemen voor den paltrock. Een voorbeeld voor Italië zou zijn een jongensfiguurtje van Carpaccio, dus in elk geval dateerbaar vóór 1522 (teekening in de Albertina, Alb. Uitg. 457); terwijl een mansportret van 1534 door Bernardino Licinio (Coll. von Stumm, Berlijn; Afb. Archiv für Kunstgeschichte), een portret van een Italiaansch edelman door J. Steph. van Calcar van 1536 (Afb. Hoogewerff, Op. cit. Pl. XX) en een teekening van Bonifazio Veronese I (vóór 1540; Christus in Emaus. Albertina, Alb. Uitg. 1367) aanduiden, dat in Italië de paltrocken omstreeks 1530 reeds veel algemeener waren. Voor Nederland is het vroegste voorbeeld 1542 (Portret van Worp Ropta, Tabel No. 43) en het portret van Corn. van der Dussen (Tabel No. 42) mag men om de mode van bonnet en „craeghe” ook hoogstens tusschen 1535 en 1540 stellen.

Maar het is voorzichtiger voor deze jaren de vergelijking met de Italiaansche monumenten niet meer, zooals straks voor Geertgen—Bellini, in éénen sprong te doen. Daartusschen ligt

de ontwikkeling van het costuum in D u i t s c h l a n d, dat hier veeleer als onmiddellijk voorbeeld in aanmerking komt. Het is immers uit de zakelijke uiteenzetting in de vorige hoofdstukken, naar ik hoop, voldoende gebleken, dat dit land voornamelijk de mode aan de aangrenzende streken aangeeft. Ik geef hier ten overvloede nog eenige dateeringen van bepaalde stukken.

Een bonnet als bijv. voorkomt op het zelfportret van Lucas van Leyden zien we reeds bij Dürer op een teekening van 1503 (Lippman 426); het model, dat de man op het portret van Jacob Cornelisz van 1533 draagt, is geheel gelijk aan de bonnet op het schilderij van Freiherr von Morsberg, door Hans Baldung Grien uit het jaar 1522. De kragen met gerimpelde of gesmakte opstaande boorden zijn talrijk in Dürers teekeningen uit de jaren 1514—1518 (Lippmann 532, 533, 262, 401, 417, 419, 553 e. a.), terwijl deze mode bij ons eerst algemeen is omstreeks 1520. Zoo zou men zonder veel moeite de lijst kunnen aanvullen om nader te bevestigen, dat we in deze jaren vooral van Duitschland afhankelijk zijn.

Speciale verschillen met de Deutsche kleeding zullen wij straks nog aan te wijzen hebben. Het landsknechtencostuum is, behoudens zijn schakeeringen, vrijwel internationaal en heeft overal zijn sporen nagelaten, zoodat hier voor Nederland hetzelfde geldt als voor de andere landen, die in gewijzigden vorm het costuum overnamen.

Bij de bespreking van de wijzigingen, die men hier te lande in de internationale garderobe bracht, zullen wij zien, hoe nauw omschreven het terrein is, waar men van een Noordnederlandsch costuum kan spreken. Reeds in het Keulsche zullen we bij alle overeenkomst verschil genoeg aantreffen en het werk van Bart. Bruyn zal ons hier goede diensten bewijzen. Ik heb met opzet het oeuvre van dezen meester in mijn beschouwingen opgenomen, omdat door de verwantschap en door het verschil tevens met de aangrenzende provinciën het eigenlijk Nederlandsche des te beter is te controleeren.

Ook het verschil tusschen Zuid- en Noordnederland berust slechts op dergelijke kleine afwijkingen van dragen (zie Pag. 20/21).

Voor Frankrijk is mij de gang van zaken niet geheel duidelijk geworden. De gepubliceerde monumenten zijn schaarsch en veelal ongedateerd. Zelfs de talrijke afbeeldingen in het boek van Camille Piton hebben hierin niet voorzien. Er was geen datum, dat ons vastere gegevens kon verschaffen. Bij Camille

Couderc, Album de Portraits, zijn eenige miniatuurbladen uit den overgangstijd (Fol. 106, 120, 121, 122, 155, 161), die ons doen zien, dat de Fransche mode een zelfde streven heeft als we in de andere landen hebben opgemerkt: n.l. een laten varen van de oudere traditie van hoekigheid en spitse lengte, voor een breeder fatsoen in alle kleedingstukken. Vooral is dit voor Frankrijk een groot contrast, dat immers de Bourgondische mode tot in het uiterste had doorgevoerd.

Vanwaar kwam nu voor Frankrijk deze verandering? Men neemt in het algemeen aan, zooals ook Weiss (Dl. IV, pag. 113 vlg.) schrijft, dat Frankrijk na den dood van Karel den Stoute (1477) de heerschappij over de mode kreeg en dat deze laatste door den veldtocht van Karel VIII tegen Italië in 1494 met sterke Italiaansche mode-eigenaardigheden werd vermengd. Dit laatste lijkt zeer aannemelijk, hoewel ik er de juistheid niet van kan beoordeelen, daar de costumageschiedenis van Frankrijk uit die jaren mij in detail niet voldoende bekend is. Ik vraag mij ook af, waaraan het kenbaar zou zijn, dat Frankrijk de mode-regie in handen kreeg? De auteurs verzwijgen ons dit en nemen het zonder meer van elkaar over. Bij mijn onderzoek is het mij evenwel gebleken, dat ik juist voor Frankrijk n'ooit voldoende gegevens heb gevonden om de costumageschiedenis in dien zin met eenig recht aan elkaar te schakelen. Ik kom tot een tegenovergesteld resultaat naar aanleiding van de monumenten uit de XVIe eeuw, wat betreft Nederland en de omliggende landen. Niet Frankrijk en vervolgens Spanje hebben de mode in dezen tijd aan ons land voorgeschreven, doch voornamelijk Duitschland, terwijl we mogen aannemen dat Spanje omstreeks 1520 eenigen invloed kreeg en eerst tegen 1550 de mode zou beheerschen, toen tegelijkertijd ook Duitschland zich daarnaar schikte. Van een invloedsfeer van Frankrijk is eerst sprake in de tweede helft van de XVIe eeuw.

Wat Italië betreft, hiervan zou ik willen zeggen, dat het in deze eeuw (1450—1550) de bakermat van de geheele Europeesche mode is geweest. Zoowel voor Duitschland en Frankrijk, als voor Spanje en Nederland leverde het de voorbeelden van een moderne ideale schoonheid, waarnaar alle cis-alpijnsche landen, ieder naar eigen krachten en naar eigen aanleg streefden.

C. ALGEMEEN OVERZICHT.

We moeten thans trachten al de in het verloop van ons onderzoek uiteengehaalde kleedingstukken wederom te vereenigen tot het geheel, waarvoor zij oorspronkelijk hebben gediend. Wij moeten trachten een beeld te geven niet van de kleeren, doch van de kleeding; aantoonen, hoe de kleeren den man maken; veelal zal ook blijken, dat de man de kleeren maakt. Wij hebben dus na te gaan, welk effect met al de boven uitgeplozen bijzonderheden werd beoogd en bereikt. Raadplegen we de monumenten in dezen zin, dan komt de uitkomst op het volgende neer:

Vóór 1510 zien we, reeds sedert het einde van de XVe eeuw, overal het langzame verwordingsproces van de Bourgondische mode; men maakt zich geheel en al vrij van het Bourgondisch costuum, dat tot in de tachtiger jaren van de XVe eeuw algemeen was geweest, men maakt zich tevens los van de traditie, waarin dat costuum slechts had gepast: van de Gotiek.

Overgangs-
tijd.

Voor den overgangstijd, tegen 1500 aan, is wel is waar de contróle voor Noord-Nederland niet gemakkelijk. Het materiaal, dat ons ten dienste staat: schilderijen, miniaturen, prenten en beeldhouwwerken geven voor het meerendeel onderwerpen der gewijde historie te zien. Van deze eerwaardige, heilige mannen nu is het kwalijk te verwachten en werd dan ook zeker niet verwacht door de tijdgenooten, dat zij zich naar de nieuwste mode kleedden. Integendeel, men moet hier, dunkt ons, veelal rekening houden met een zeker vooropgesteld conservatisme.

De monumenten logenstraffen deze meening a priori over het algemeen niet. Maar niettemin is er een verandering, is er iets nieuws te constateeren. Hier helpt ons het geprononceerde realisme en de zin voor wat men zou kunnen noemen „bijkomstige alledaagschheid”, die den Noord-Nederlandschen schilder in het bijzonder kenmerkt. Reeds L. Balet ¹⁾, die dit realisme beschreef, heeft opgemerkt, dat in het vroege schilderij van Geertgen tot St. Jans (Heilige Familie, Amsterdam R. M. Cat. No. 950), naast elkaar, ouderwetsche en moderne kleeding wordt aangetroffen. En laat men alle bijzonderheden en exotische attributen als tulbanden etc., die zich onmiddellijk als een corpus alienum

¹⁾ Der Frühhollländer Geertgen tot St. Jans. Nijhoff. 1910. Pag. 10 vlg.

voordoën, ter zijde, dan blijft voor deze eerste periode, waarmee ons onderzoek begon, het volgende over:

De nieuwe
snit.

Over aansluitende hosen draagt men den gewoonlijk tot boven de knieën reikenden keerle (Pag. 31—38), die desgewenscht door een tabbaard bedekt kan worden. De keerle is, ter onderscheiding van het oudere kleedingstuk van denzelfden rang, onmiddellijk al ruimer en ook het spoedig voorkomende aangerimpelde rokje staat niet meer zoo trechtervormig stijf uit als vroeger het onderste deel van den lijfrok. Trouwens de nieuwe stoffen, die men gebruikte, schijnen dit strakke uitwaaieren reeds in het begin van de XVIe eeuw niet meer noodig te maken. Ook de tabbaard heeft meer ruimte gekregen. Men laat de soepeler stof meer door eigen zwaarte, dan door er plooiën in te leggen, vallen. Slechts de soms nog voorkomende, hoog zittende gordel over den tabbaard (Geertgen, ut supra, Tabel No. 67), geeft ons een rest te zien van het oude beginsel der tailleering van het wijde overkleed ¹⁾.

Waar wij keerle en tabbaard beter zien, zooals op het werk van den voor profane kleedij meer betrouwbaren en gullen Meester van Alkmaar (1504), daar kunnen we hetgeen we boven zeiden gemakkelijk controleeren: Tabbaarden met wijde mouwen, beurtelings over de keerlemouw heen getrokken, dan weer los neerzakkend in een breeden val, hangen wijd, breed gekraagd, soms ook lang, zelfs nog wel sleepend, om de gestalten heen en verloochenen het beloop van den lichaamscontour geheel.

Dit bereikt men, zooals men al veel in costuumgeschiedenissen heeft opgemerkt en zooals ons nu weer uit het Noordnederlandsche materiaal blijkt, ook door onderdeelen, als schoenen en mutsen.

De geheele habitus heeft niets meer van dat gewild sierlijke der late XVe eeuw, waarvan we nog een goed voorbeeld vinden in de costuums op het schilderij van de „Verovering van de Stad Rhenen”, 1499, (Amsterdam

¹⁾ De beschrijving van Balet, die bij dezen man nog het oude costuum en de oude zware — als orgelpijpplooiën uitstaande — stof meent te zien, is onjuist. Balet heeft zich blijkbaar laten misleiden door een photographie. Op het origineel ziet men duidelijk, dat we hier met een smalgestreepte stof te doen hebben. Naar het schijnt, heeft Balet de ingeweven streep voor lichtkanten van plooiën gehouden. Deze opmerking is van Mejuffrouw Dr. E. Neurdenburg.

R. M. Cat. No. 60), al zijn daar de schoenen reeds breed geworden, wat trouwens ook bij Geertgen al het geval is.

Vergelijking met het buitenland-sche costuum, eerste derde van de XVIe eeuw. Vraagt men, welke bijzonderheden vertoont dit tenue in het eerste kwart van de XVIe eeuw in het buitenland, of liever: zijn er, behalve de eigenaardigheid in teekening en schildertrant, waardoor men Noordnederlandsche werken van andere kan onderscheiden, in diezelfde werken ook nog een reeks van kenmerken alleen uit het costuum op te maken? dan kan men, dunkt mij, voor het mannencostuum slechts zóó antwoorden:

In zekeren zin wél. Er is géén verschil in den grooten snit. De keerle, de tabbaard, de bonnet, wambuis, hosen en schoenen zijn in de XVIe eeuw in het grootste deel van Europa algemeen; wel met eenige schommelingen in de dateering, die er ons toe brachten deze veranderingen ten opzichte van vroeger, in tegenstelling met de tot dusver gangbare costuum-geschiedenis voornamelijk als een oorspronkelijk Duit-sche mode te beschouwen.

Maar er is verschil in kleurenkeuze, verschil in garneering en bovenal verschil in het dragen, naar ik meen te kunnen aantonen.

Het kan hier niet mijn bedoeling zijn het geheele costuum van West-Europa te onderzoeken. Maar reeds een vluchtige oriëntering leert ons dit beseffen.

Duitschland. De bonnetten bijv. zijn in Duitschland in vele gevallen van de Nederlandsche onderscheiden, omdat deze laatste altijd bescheidener van vorm zijn en ook nooit zóó schuin op het hoofd gedragen worden, als men bijv. ziet op schilderijen van den „Meister der Holzhausenbildnisse” (Frankfort) of op een mansportret van Ambrosius Holbein (Petersburg, Ermitage) of op het portret van den Baselschen Burgemeester Jacob Meier door Hans Holbein (1516). De keerle is in Nederland onderscheiden van hetzelfde kleedingstuk in Duitschland door het eenvoudiger geplooide rokje in tegenstelling met het wijder uitstaand model daarginds, dat meestal met vele en breede banden van zwart fluweel is belegd. Zoo is ook het model der mouwen veel kolossaler; men vergelijke bijv. het schilderij van B. Bruyn (Cleefsche Hertog als schenker, met Madonna, Berlijn K. F. M.); hier hebben we een Keulschen schilder voor ons, en zoo blijkt dus, dat ook in de nabijheid van ons land de nuance van het Duit-sche karakter zich duidelijk vertoont. Op den vorm van het

kapsel wees ik reeds in het desbetreffende hoofdstuk (pag. 26—29). Wij kennen de „Kolbe” niet of althans niet in een zoo sterk gefatsoeneerd model. Hetzelfde kan men zeggen van den tabbaard en van het wambuis, welk laatste stuk bovendien in Duitschland meer door alle standen wordt gedragen, terwijl het in Nederland allengs tot een kleedingstuk voor ondergeschikten, ook wel, zooals we gezien hebben (Hfdst. II pag. 35 vlg.), tot onderkleedingstuk werd gedegradeerd.

Ook voor de borstlappen en de hosen blijft het verschil aan te wijzen. Interessant is bijv. tegenover de in Noordnederland, naar het schijnt, zeldzaam voorkomende gestreepte overbroeken tot halverwege de knie (Zie pag. 45) het reeds veel lager getrokken gelijksoortig kleedingstuk, dat de boogspanner op het Sebastiaan-schilderij van den ouden Holbein te München, draagt. (Alte Pinakothek Cat. 209). Dit werk is 1515 gedateerd.

Over het algemeen is in Duitschland de versiering in detail rijker, fantastischer ook. Om hier alleen eenige kleinigheden aan te stippen noem ik de diepte van den vierkant uitgesneden hals boven den keerle (vgl. Tabel No. 55) ¹⁾; het, in het midden van den keerlezoom, in Nederland nooit opgemerkte kleine, verticale split ²⁾; den rijkdom van varianten in den dubbelen, lusachtig uitgesneden rand van den tabbaardkraag ³⁾; den rechten, hoogopstaanden keerlekraag in den nek ⁴⁾; voorts een enkel dwarssplit op de borst ⁵⁾; een dichtgeslagen keerlekraag ⁶⁾; enz. de lijst zou nog te vermeerderen zijn. Wie eenigermate met het verschil van aard tusschen de Duitsche en Nederlandsche kunst op allerlei gebied bekend is, dien zal deze afwijking niet al te zeer verwonderen. De mode is nu eenmaal ook een kunst en het is niet in te zien, waarom zij plotseling geheel nieuwe beginselen aan den dag zou brengen.

¹⁾ Voorbeelden verschaffen o. a.:

de z.g. Meister der Holzhausenbildnisse; Frankfort;
de Monogrammist H. F. Jonge Man, 1524, Weenen.

²⁾ Portret van Ambrosius Holbein, 1518, Petersburg.

³⁾ Herman Tom Ring, Berlijn K. F. Museum Cat. 629 A.

Meister von Messkirch, Middenpaneel van de Aanbidding der Koningen.
± 1530.

⁴⁾ Bernard Strigel, Portret van de Familie Cuspinianus, 1528, Weenen.

⁵⁾ Portret van een Zwabisch Meester, Frankfort Stadel. Inst. Cat. 72.

⁶⁾ Holbein, Portret van Bonifacius Amerbach, 1519, Bazel.

Hoe het met de landsknecht-mode, die uit Duitschland kwam, ten onzent ging, heb ik boven besproken. (Pag. 40). We kunnen haar sporen eigenlijk slechts volgen in het altijd door kleurenopschik bereikt distinctief der costuums van mannelijk personeel ¹⁾ en in het min of meer met militaire attributen coquetteerend tenue der voornaamste standen. Maar ook in deze categorieën blijft in beginsel het verschil met de Duitsche voorbeelden gehandhaafd, als tenminste de monumenten ons niet juist het meest belangrijke verzwijgen. Krasse buitenissigheden, als half ontbloote beenen, of één bloot been, bij overigens rijken landsknechttooi, bijzonderheden, die men in Duitschland aantrof ²⁾, ziet men hier, voor zoover mij bekend is, al zeer zelden ³⁾. Ook het fantastisch wisselen van de richting der splitten is in de Nederlandsche gewesten niet in dezelfde mate aan te wijzen.

Een curieus voorbeeld van vereenvoudiging levert ook de vergelijking der gespleten handschoenen. In Duitschland vinden we ook op dit artikel de tot den stijl van het costuum behorende doorkerving zeer veel toegepast. Niet slechts de vingerkootjes, waar de ringen zitten, die door de splitjes heen moeten schitteren, zijn van die kleine insnijdingen voorzien, ook de knokkels en den rug van de hand versiert men er mee ⁴⁾. Gespleten handschoenen draagt weliswaar ook Johan van Wassenaer (Mostaert, Leiden, Lakenhal), maar dáár zijn de splitten slechts op plaatsen, waar openingen min of meer zijn te motiveeren door de dikke ringen, waarvoor men plaats moest maken en die men wilde laten zien. Evenzoo is de handschoen behandeld op het portret van den voornamen heer, door Mostaert geschilderd, te Berlijn. (K. F. M. Cat. 591).

Men krijgt ten slotte den indruk, dat Anna Bijns nog veel uitvoeriger strafpredicaties zou hebben geleverd, als de toorn

¹⁾ Zie hierover wat ik op pag. 43 over livrei heb gezegd.

²⁾ Zie hierover: Rosenberg. Op. cit. Taf. 133.

³⁾ Er komen voorbeelden voor, bv. op de groote kruisiging in het bezit der Augustijnen-statie te Amsterdam. Tentoonstelling Utrecht 1913. Cat. No. 70. Dit geheele stuk heeft echter velerlei eigenschappen, die aan Duitsche kunst herinneren.

⁴⁾ Om den pols gesloten vond ik de handschoenen nooit. Men draagt het wijde polsdeel los en soepel, slordig, zooals dit bij dit costuum past. Dit geldt natuurlijk ook elders. Men vergelijkte bijv. den bekenden Mauritius van Mathias Grünwald, te München.

van deze religieuze schrijfster zich over Duitsche costuum-excessen had moeten luchten.

Hetzelfde kan men, naar mij toeschijnt, over de kleurenkeuze zeggen. Harde mi-parties en dam-bordachtig verspringen van felle kleuren is in Deutschland méér aan de orde. Wel voelt men in de eerste twintig jaren der XVIe eeuw ook in Noordnederland nog voor bloeiende, vroolijke kleuren; men denke slechts aan de gekleurde, losse keerlemouwen. De schilderijen van Jacob Cornelisz van Oostzanen, van Engelbrechtszen, ook enkele werken van Lucas van Leyden zijn er om te bewijzen, dat de gotische bontheid niet geheel werd opgegeven; maar de contrasten zijn anders samengesteld, de tinten worden fijner gekozen.

Engeland,
Frankrijk.

Vergelijkt men nu de Engelsche, Fransche en Vlaamsche kleedij, dan komt er iets anders aan het licht. Het Engelsch materiaal is mij niet voldoende toegankelijk geweest en de oude costuumwerken, in de litteratuur aangehaald, leerden ons voor dit doel geen nieuws.

Voor zoover ik kan vermoeden, op grond van de schâarsche gegevens, onderscheidt de Engelsche en de Nederlandsche mode echter, als er van verschil sprake kan zijn, juist een tegenovergesteld beginsel, als dat waarop het verschil met Deutschland berust. De kleurenkeuze, de garneering, de manier van dragen wijken weinig af. Er zijn daarentegen enkele vreemde stukken in gebruik, vgl. o. a. het portret van een Zeevaarder en het portret van John Bull (Ars Una, Geschiede der Kunst in Groszbritannien und Irland, Afb. 303, 305). Ook de eenvoud der costuums op Holbeins Engelsche portretten is er een van hetzelfde allooi; doch dit is alles na 1526 ontstaan.

Ook voor Frankrijk zouden we een overvloediger materiaal te onzer beschikking wenschen ¹⁾. Volgens het ons bekende zouden we slechts kunnen zeggen, dat het verschil met het

¹⁾ Het is mij niet verklaarbaar, hoe Balet (op cit. pag. 10) op de Bourgondische mode een Fransche mode voor Nederland laat volgen. Hij beroept zich op costuumwerken van Weisz, Quicherat, Jacquemin e. a. en noemt deze vrijwel onverbeterlijk. Ik meen in de inleiding voldoende uiteengezet te hebben, waarom ik deze schrijvers, die voor ons doel niet met een evenredig aantal monumenten hebben gewerkt, niet als zegslieden kan aanvaarden. De redeneering van Balet lijkt mij een bewijs te meer, dat men, zooals de zaken thans staan, met een consulteeren van de bestaande handboeken, waarin Nederland slechts terloops wordt genoemd, niet verder komt.

Noord-nederlandsche mannencostuum in Frankrijk wèl voornamelijk ligt in de manier van dragen en in het „zitten” van de kleeren, meer dan in een onderscheid van vorm, soort of aantal der enkele stukken. Maar de bijzonderheid als het in den tekst besproken stijve hoedje is toch wel van eenig belang, omdat er zich iets van het algemeene verschil in manifesteert. In dat kleine formaat en in dien strakken omtrek ligt juist iets, wat over het geheel in het Fransche costuum van die dagen treft en wat het van de slappere vormen in Zuid- en Noord-Nederland onderscheidt.

Italië.

Het sterkste verschil vindt men, zooals te verwachten is in dezen tijd, bij de vergelijking met het Italiaansch costuum, waarvan het Spaansche gedeeltelijk afhankelijk is. Ook daar volgt, maar reeds na het derde kwart der XVe eeuw, op den kleurigsten tijd van het Quattrocento een ommekeer naar het sobere in tint en contrast. Ook daar wijkt de quattrocentistische, toch van begin af aan geringere, hoekigheid en bewegelijkheid van omtrek en indeeling voor gebondenheid en ronding. Maar men vermijdt al het avontuurlijke en slordig-wilde. Breede, soms wat plechtig majestueuze gebaren, weekere wendingen doen de in grooter afmetingen gebruikte stoffen anders plooiën, liggen en vallen. Een zeker aangeboren gevoel voor ronde drapeeringen is niet te ontkennen. Voor het verband met ons onderwerp kunnen we hiermee volstaan.

Gedurende het verloop van de eerste helft van de XVIe eeuw komt in de hier aangegeven verhoudingen geen wijziging van belang. Wel veranderen de kleedingstukken en gebruikt men niet overal precies hetzelfde aantal, of denzelfden vorm, maar het internationaal verschil in den aard der aesthetische strekking blijft stabiel.

In Zuidnederland vinden we dan wel weer meer overeenkomst met de Hollandsche mode. De splittenmode is er iets eenvoudiger dan in Duitschland, vooral de schikking der splitten heeft een rustiger diagram. Kleine positieve afwijkingen in den vorm der baretten heb ik boven uitvoeriger behandeld. (Pag. 20 en 21).

Zuidnederland mag voor zich aanspraak maken op de kostbare, rijk versierde hoofddeksels, vol van edelsteen en gouden gespen, op de talrijke, vooral aan het hof van Karel V

Zuid-
nederland.

gedragen, dure brokfaatstoffen, die voor keurlen en tabbaarden werden gebruikt, ¹⁾ op de „Spaansche Kappen” of mantels, die alleen langs dezen weg ook ons land kunnen bereikt hebben.

Noord-
nederland.

Deze stukken kennen we in de noordelijke Nederlanden wel alle zonder onderscheid, maar ontdaan van de kostbare versieringen, met uitzondering van enkele, die voor de eerste standen, die meer „hoofsch” gekleed gingen waren vervaardigd. De tegenstelling met den Duitschen smaak is scherper. Wat betreft Zuidnederland en Noordnederland is het meer een scheuring te noemen, die met dat al een uiting zou mogen heeten van den verschillenden volksaard.

Kleuren.

Wat de kleuren betreft, wordt men onwillekeurig herinnerd aan de teekenende anecdote van den kleerenwedstrijd tusschen Lucas van Leyden en Jan Gossaert van Mabuse, waarbij Lucas den Vlaamschen tijdgenoot trachtte te overwinnen door de schilderachtige pracht van een stof, die als goud glansde, zonder met gouddraad doorweven te zijn, terwijl Gossaert hem had willen verslaan met het kostbaarste goudlaken ²⁾.

Wijze van
dragen.

Dat de Noordnederlandsche kleeding over het algemeen reeds op het eerste gezicht een anderen indruk maakt dan die van de meeste overige landen, berust, voor zoover ik zie, echter vooral op de wijze van dragen. Neemt men om te beginnen het stuk van den Meester van Alkmaar (1504), dan is het of de onbekende dichter, van wien het parodieerend woord „olyfantsvoeten” voor de breede schoenen afkomstig is, meer heeft bedoeld dan een verwijt tegen den modernen schoenvorm alleen.

Het is of hij het logge beest er bij haalt, omdat hij weet, dat niet enkel dit schoenmodel het verfoeide nieuwe uitmaakt. Deze ook elders, in Duitschland bijv., als „koemuil, berenklauw, eendensnavel”, minder treffend gekarakteriseerde muilen, zijn symptomen voor de geheele aesthetische bedoeling van het costuum. Een zeker gewild zwaar-doen is overal op te merken. Het is alleen curieus gade te slaan, hoe moeilijk het dezen menschen, die nog zooveel gotische traditie in zich dragen, valt zich in den nieuwen vorm thuis te voelen. Zelfs het telkens door Noordnederlandsche schilders, door Geertgen, den Meester van Alkmaar e. a., en door gelijktijdige beeldhouwers, met graagte

¹⁾ Hoezeer dit zelfs in het overdrevene werd doorgevoerd bewijzen de Ordonnantien van Karel, uitgevaardigd om deze al te groote luxe te keeren. Zie Bijlage II, Archivalia Pag. LX—LXII.

²⁾ Zie C. van Mander, Schilderboeck Fol. 215.

geobserveerde wijdbeensch-staan wordt ons slechts aangeduid. Het is of men aan de trippelbeweging op de teenen, die bij het gotisch costuum scheen te behooren, niet geheel ontkomt en juist door dit tweeslachtige ontstaat er een merkwaardige logheid, iets linksch en lomps. Nu weet ik wel, dat ook hier de kunstenaars niet geheel geven, wat zij bedoelen en wat de werkelijkheid gaf, maar ik meen toch te mogen zeggen, dat ook die werkelijkheid in deze richting voorloopig nog iets geforceerds vertoond zal hebben, dat de portée der ontleende mode nog niet volkomen werd gevoeld.

Men heeft hier wel de kleeren overgenomen en ze, wat kleur en snit betreft, zoo mogelijk nog iets vereenvoudigd, maar men heeft daarbij geenszins oog en gevoel gehad voor de onafwijsbare plichten van houding en gebaar, die zulk een nieuwe mode medebracht. En toch heeft iedere mode in dit opzicht haar eigen eischen, zooals Gomez-Carillo, de geestige schrijver van de „Psychologie de la Mode” onlangs nog eens wat uitvoeriger dan oudere auteurs heeft gezegd. Dat is niet slechts heden zoo, het moet steeds het geval geweest zijn.

Over die mode-houding nog een enkel woord:

Mode-
houding.

In Duitschland, Frankrijk en zelfs in Zuidnederland schijnen de menschen, die ons de kunstenaars voorstellen, met hun nieuwe kleeren anderen geworden te zijn, evenals de cinquecento-wereld in Italië. Er komen daar tal van nieuwe houdingen voor en het gaat, dunkt mij, zooals ik daareven reeds aanduidde niet aan te zeggen: „Nu ja, dat was goed voor een prentje of een sculptuur, maar in het leven deed men toch zeker niet zoo”. Ik stel daartegenover deze redeneering: Als houdingen en gebaren van ongekend soort in de kunst voorkomen, dan moeten we daaruit afleiden, dat zij ook slechts in de kunst konden worden erkend en toegelaten, als men ze bij gelegenheid zoo waarnam of, wat in dezen juister is, als men ze in het leven wenschte waar te nemen. In werkelijkheid zal het ook zeker ginds niet steeds zijn gelukt zich zoo te gedragen en te bewegen, als men het in de schoonheidsbedoelingen, als ik het zoo mag uitdrukken, van den tijd voelde. Maar wel zal men in dat nieuwe optreden, waar het op kunstwerken verscheen, iets gevoeld hebben van het ideaal, waarheen het toen moderne leven in alle uitingen streefde. Het is overbodig er hier over te twisten, of éérst de kunstenaars deze vormen hebben gezocht en voorgesteld, of dat inderdaad het publiek zoo iets dergelijks in zijn levensvormen, kleeding, houding en gebaar trachtte tot uiting te brengen. Ik

denk hier aan een wisselwerking van kunst en leven, zooals we die ook heden nog kunnen waarnemen. Men herinnere zich slechts aan de kunst van Burne Jones en haren invloed op het leven in den tijd der Prae-Raffaelieten en nog daarna in Engeland. Deze wisselwerking moge niet altijd even gemakkelijk zijn aan te wijzen, ware zij er niet, dan zou er geen innerlijk verband tusschen kunst en leven bestaan, wat alleen mogelijk is in zeer bijzondere gevallen: geïsoleerde hofkunst, kloosterkunst. Om slechts één detail te noemen: het staan met „Stand- und Spielbein” en even ontlaste heup is zonder twijfel een houding, die te allen tijde, als men gemakkelijk wilde staan, werd aangenomen, maar iets anders is het of een mode-figuur zoo staat op hooge trippen, met puntige schoenen, in een dikken, stijf geplooiden, vast geceintureerden rok, of dat de stand voorkomt bij een individu, dat los omhangen schijnt door soepele stof en welks lichaamshouding zich onder het gewaad kan afteekenen. Ook de breede schoenen, die een onwrikbaar-schijnend staan en een tevens gemakkelijk buigen van den voet toelaten, geven geheel nieuwe mogelijkheden voor het bovengenoemd „motief” van den stand en de houding. Wie zich naar de mode kleedt, moet dat voelen en op die personen komt het voor onze studie in de éérste plaats aan, want zij zijn het, die de wijzigingen het eerst aanvaardden, ze doen ontwikkelen en helpen populariseeren. Daarbij denk ik in het geheel niet alleen aan personen, die zich als iets bijzonders willen „teekenen”, maar aan ieder welgekleed man. Welnu, deze houding is in de monumenten van Noordnederland voor de eerste helft van de XVIe eeuw uiterst zeldzaam. Hier blijft ieder staan zooals hij „gevoet” is, zou men kunnen zeggen en dat is in het Noorden veelal niet heel fraai en was het toen ook niet, zooals de monumenten ons leeren. Vooral de bovengenoemde Meester van Alkmaar, maar ook Geertgen e. a. geven goede voorbeelden. Uitzonderingen komen voor, maar op zoo bescheiden schaal en onder omstandigheden van dien aard, dat men zich wel degelijk afvraagt, of men hier niet slechts met enkele vreemdsoortige ontleeningen, schuchter aangewende accessoires, te doen heeft ¹⁾.

¹⁾ Zoo bijv. bij Mostaert, op het Driekoningen-schilderij (Amsterdam R.M. Cat. 1674): een figuur op den achtergrond; een enkel maal bij Lucas van Leyden, maar ook dáár verwekken juist die figuren een sterke suspicie ergens vandaan gehaald te zijn, bijv. de landsknecht als begeleidente trawant op het Petersburgsche schilderij van de Genezing van den Blinde.

Om het „overdrijvend” tegendeel in Duitse landen te vinden, waar men de bravoure, die met deze houding uit te drukken was, gaarne in beeld bracht, behoeft men niet ver te zoeken. Ik citeer hier slechts als bijzonder duidelijk voorbeeld den landsknecht van Hans Leu van 1505 (Teekening in de Verz. van den Vorst van Lichtenstein, Feldsberg, Alb. Uitg. Afb. 93), maar het lijstje is zoo lang te maken, als men verkiest.

En deze nieuwe manier van dragen was toch van fundamenteel belang voor het aanzien van het geheele costuum. Want zoowel de wijde tabbaard als de mantel en ook de ruime keerle komen slechts tot hun recht, als men er met zekeren zwier gebruik van maakt. Dan eerst beantwoorden deze kleedingstukken aan het aesthetisch ideaal, dat men er oorspronkelijk mee op het oog had gehad. In het Noorden nu ontbreekt juist deze zwier grootendeels, althans volgens de getuigenis van die schilders, van wier waarheidsliefde men volgens andere details het meest overtuigd zijn kan; voornamelijk dus van de portrettisten.

Zelfs de zwaai, dien Lucas van Leyden in de bollende rondingen van den wijd omgeslagen matgroenen tabbaard op de „Preek” (A'dam R. M. Cat. No. 1452, de jonge man rechts vooraan) wil vertoonen, is niet vrij van zekere loomheid, als men de tabbaarden en de mantels op Italiaansche, maar ook op Duitse monumenten vergelijkt ¹⁾.

Het is, of men de eigenaardige strekking van dezen nieuwen snit ten onzent niet wilde begrijpen, alsof een zekere vrees voor „aanstellerij” — het woord klinkt modern, maar de feiten dringen het ons op — de Noordnederlanders er toen reeds van afhield om door houding, gang en gebaar mee te helpen aan het oorspronkelijk decoratief bedoeld effect der kleeren. Men maakte er liever iets anders van.

Ik weet, in strikten zin zijn deze dingen niet te bewijzen, maar ik geloof niet, dat iemand, die de monumenten bestudeert, onze meening zal kunnen weerleggen.

Er heerschte dus, daar komt het op neer, hier een zeker conservatisme aan den éénen, gepaard met een voorliefde voor het toevallige, het ongebondene, het „vrije” aan den anderen kant. En waar het kan, toont men tevens een voorliefde voor een

¹⁾ Vgl. bijv. de jonge mannen op de teekening van een Aldegrever-imitator. (Albertina, Alb. Uitg. No. 1428, vroeger collectie Lanna te Praag).

niet sterk bewegenden, zoo min mogelijk afgebroken, grooten omtrek. Nederlandsche monumenten van bouwkunst en kunstnijverheid van dezen tijd presenteerden ook méér nuchtere horizontalen en verticalen, en minder elastische bochten, dan Duitsche of Vlaamsche; deze voorkeur is het, die ook de kleeding beheerscht. En dit laatste gaat, den aard der stoffen, hun snit en wijdte in aanmerking genomen, zonder moeite en behoeft geenszins bijzondere hardnekkigheid of bepaalde traditioneele manieren der kunstenaars te doen veronderstellen. Als de drager niet meewerkte, dan gaf dit loshangend costuum van zelf andere, de hier gewenschte, lijnen.

Alle verdere afwijkingen lijken mij van te weinig belang om er hier over te spreken, waar ik uitteraard onvolledig moet blijven door gebrek aan voldoende nauwkeurig voorafgaand onderzoek van de buitenlandsche gegevens. In welk opzicht ik den hierboven weergegeven gedachtengang ook trachtte te controleren, steeds ontmoette ik hetzelfde beginsel, tot in de vormen der juweelen en de wijze van dragen toe ¹⁾.

Juweelen.

Voor een afzonderlijke behandeling van de sieraden is onze stof niet rijk genoeg; men kan dit onderwerp beter bespreken, wanneer ook het vrouwencostuum aan de orde is. Voor zoover ik thans zie, vertoonen zij in deze periode weinig merkwaardigs. Het zijn steeds bijna dezelfde, wat dikke, gladde, of met een enkelen edelsteen versierde ringen, die gewoonlijk aan den tweeden of vierden vinger worden gedragen; dezelfde kettingen, die niet van veel grillen of van bijzondere eigen vinding getuigen. Een in Duitschland vrij dikwijls voorkomend sieraad, het rijk versierde jagersfluitje ²⁾, heb ik hier niet gevonden, wat natuurlijk niet bewijst, dat het nooit, hoogstens, dat het zeldzaam voorkwam.

De
aesthetische
factoren.

Het is echter voor mijn speciaal onderwerp van gewicht nog eens in onderdeelen na te gaan, door welke componenten de algemeene aesthetische veranderingen van het hier boven slechts in den breede geschetst mannencostuum, in het eerste derde der XVIe eeuw, zijn tot stand gekomen en welke beteekenis iedere factor daarbij heeft.

¹⁾ Op de overlading met goud en steenen in Duitschland, waar men de sieraden niet als enkel welgekozen accent bezigde, maar er enorm veel tegelijk droeg, wees reeds Bassermann—Jordan in zijn, wat betreft het dragen trouwens wat erg oppervlakkig boekje: „Der Schmuck” Pag. 104 vlg.

²⁾ Bassermann—Jordan Op. Cit. Pag. 116 Sigmaringen).

Reeds de figuren op onze tabellen kunnen ons daaromtrent iets leeren, als men voor een oogenblik alles samenneemt.

De Keerle:
Breedte.

In het begin zoekt men de meerdere breedte in de platte ongeplooide keerleborst en deze laatste accentueert men door tegenstelling met het afzonderlijk aangerimpeld rokje. Daarin ligt voor den keerle het nieuwe. Immers dit stuk op zich zelf kan men niet voor iets nieuws aanzien. De XVe eeuwse lange rok, die vaak over wambuis en hosen werd gedragen, had ongeveer dezelfde bestanddeelen en dezelfde maat. Maar er bestaat een duidelijk verschil in coupe en stof. De nieuwe snit verleent aan het geheel iets weekers. Nooit meer krijgt men den indruk van een opgevuld kleedingstuk.

De
waterpas-
lijnen.

Had het oude gewaad gemeenlijk een kort verticaal halssplit of een driehoekig uitgesneden hals met punt op borst en rug gehad, de nieuwe keerle laat den hals vrij en vertoont daar aan den bovenkant den breeden horizontalen zoom van de gladde borstklep, die dikwijls vóór op de schouders aan het rugstuk pleegt vastgestrikt te worden. In elk geval, of deze nieuwe sluiting, waardoor men het stuk anders moest aantrekken dan vroeger, al of niet wordt toegepast, steeds vertoont zich het borststuk breed en glad. Verder had de XVe eeuwse rok in het benedenste deel stolpplooien gehad evenals de keerle, maar zij waren stijve uitloopers van den rok zelf en maken nooit den indruk van afzonderlijk aan den horizontalen onderzoom te zijn aangerimpeld. Door dit laatste middel eerst verwekt men de tegenstelling met het vlak gehouden gedeelte van den romp. En eindelijk was de XVe eeuwse rok óf nauw gegord óf althans laag om de heupen horizontaal of met een punt naar beneden door een gordel omljnd. Het rompstuk is in het laatste geval lang-verticaal gerekt. De keerle kan den gordel missen en de losse gordelriem kan zelfs schuin over het middel hangen, want ook als dat zoo is, blijft toch de geheele breedte baan van het aangerimpeld rokje als een even zoo breedte horizontaal de figuur, die er mee bekleed is, juist in het midden verdeelen. Vooral daardoor krijgt de drager van dit kleedingstuk reeds een zwaarder, breeder voorkomen. Zien we voorloopig af van bijzonderheden, dan is er toch met het bovenstaande reeds genoeg gezegd om het onderscheid te karakteriseeren. Niet alleen de verhouding der manlijke gestalte schijnt er anders door geïnterpreteerd, met een sterker accent op de breedte en gelijke

Scherpe
hoeken
vermeden.

deelen van onder- en bovenlijf, ook de omtrek verandert er door. De hoekige gebrokenheid is verdwenen. Die eigenaardige slankheid en die hoekigheid, waardoor men er in buitensporige gevallen toe verleid wordt het gotisch mannencostuum te beschouwen als een middel om de menschelijke gedaante als het ware in te schrijven in een diagram van driehoeken en verticalen, heeft plaats gemaakt voor een schema, dat uit quadraten en horizontaal liggende vakken schijnt opgebouwd te zijn. En er is nog iets meer. De minder strakke contour, het lichte opbollen van mouw- en rokplooiën bevordert ook de ronding. De omtrek wordt minder vast en daardoor wint de figuur, om zoo te zeggen, voor het oog aan diepte, aan dikte. Het is alsof men een dimensie méér wilde laten verschijnen. Toevallig kan het nauwelijks zijn, dat zoovele dezer zelfde grondfiguren, dat zooveel van de tegenstelling der hier aangeduide beginselen, zich ook voordoet bij een vergelijking van de gotische en de renaissance-architectuur.

Indruk
van dikte.

De
Tabbaard:
Breedte.

Hoofd-
deksels.

De
schoenen en
mouwen.

Iets dergelijks gebeurt nu spoedig met den eveneens reeds ouden tabbaard. Deze krijgt door den kraag en den schoudernaad iets veel breeders. Vooral het verleggen van den schoudernaad is daartoe een middel, want daardoor trekt ons oog de lijn van den schouder onwillekeurig dóór tot op den bovenarm. Voeg daarbij de ronde mutsen met afstaande oorkleppen (Tabel No. 13) of de baret der aanzienlijken (Tabel No. 20 en 21), die er op berekend is van onderen bekeken te worden en dus eveneens meehelpt om het hoofd, dat als door een schuinliggende aureool omrand wordt, onmiddellijk niet als een silhouet, maar in zijn volle drie dimensies te zien ¹⁾. Verder noemden we reeds den breeden schoen. Voeg er nog de veelal ruime los bengelende overmouwen aan toe, en men maakt zich een voorstelling van het geheel, zooals het al omstreeks 1520 was. In de volgende jaren, maar vooral tusschen 1520 en 1530, worden deze gegevens verder uitgewerkt. Men probeert dan vooral nog, door toepassing van strenger

¹⁾ Schijnbaar in tegenstelling met deze uitlegging is het nauwsluitende haarnetje; maar ik heb er reeds op gewezen (Pag. 21), dat dit geen hoofdbedekking is, die men als zelfstandig moet beschouwen; gewoonlijk droeg men er groote bonnetten bovenop.

stelsels deze kleedingarchitectuur consequent te voltooien. De horizontalen worden strakker en daardoor duidelijker, talrijker ook in snit en garneering (boordsels). Het ronde en flauwe wordt dus wel weer hoekig, maar daarbij domineeren thans de rechte hoek en de waterpaslijn (Lucas van Leyden: De Preek. Jacob Cornelisz: Portret van Augustijn van Teylingen).

Alles werkt hiertoe mee, ook de kapsels. In plaats van de eenigszins ongelijk, tot in den hals vallende haren wordt de coiffure à la mode een van onderen geheel recht geknipte haarmassa, de Duitse Kolbe. (Zie tekst Pag. 28, Tabel No. 20). Daardoor ontstaat, ook al ging men slechts in het algemeen met die mode mee, nog een nieuwe breedte en wordt het aantal waterpaslijnen op nieuw vermeerderd. In deze jaren, omstreeks 1520, verschijnt ook, naar ik meen het éérst in Zuid-Nederland, de zeer breede zachte bonnet met de opgebonden oorkleppen, die als een breed fronton boven het gelaat staat. Daarnaast bestaan veel andere variaties, die, voor zoover zij geen uitzonderingen blijven, als voorloopig de Fransche „Hoeykens”, alle op verschillende wijze hetzelfde doel beoogen.

Eerst omstreeks 1540 treedt dan, langzaam voorbereid, de reactie in. Het krasse schema der waterpaslijnen en rechte hoeken verslapt. Men voelt een nieuwe neiging tot meerder slankheid en toepassing van verticalen. De hoofddekseis slinken, de sluitingszoomen van voren, ontstaan door de vereeniging van keerle en wambuis (Pag. 38), geven een nieuwe richting aan. De breedte der schoenen vermindert. Maar één geleidelijk verworven element blijft over: de elegantere ronding, de gebogen lijn. Van beteekenis lijken ons hiervoor onmiddellijk de randen en omtrekken der nieuwe hoofddekseis (Tabel No. 29—31).

Nu ligt het voor de hand te vragen of de meeste dezer veranderingen telkens door oorzaken van buitenaf moeten worden verklaard. Post, die in zijn bovenaangehaalde dissertatie overal naar zulke zakelijke motieven zoekt is, voor zoover ik zie, de éérste, die er op wees, dat de veranderingen in het harnas, die zooals van zelf spreekt voor een groot deel practische redenen hadden, hoogst waarschijnlijk de wijzigingen in de kleeding ten gevolge hadden. Men droeg dezelfde kleeren ook onder en boven de wapenrusting en het verdiende dus, zoo redeneert Post, aanbe-

Kapsels
en nieuwe
bonnetten.

Reactie
† 1540.

Oorzaken
voor de
wijzigingen.

veling er zich van begin af aan op in te richten, dat er geen dubbele stellen noodig waren.

Invloed
van de
wapen-
rusting?

Zoo vindt hij o.a. de oorzaak voor het nauwsluitend costuum, die sterkste wijziging in den loop der XIVe eeuw, in den nieuwen vorm van den met ijzeren platen aan den binnenkant beveiligden wapenkolder en in het borstkuras. En ook voor den lateren tijd tracht hij het oorzakelijk verband tusschen harnas en burgerkleeding steeds weer aan te toonen.

In deze wijze van verklaren ligt iets aantrekkelijks en in elk geval, ook al is het niet onze taak het krijgscostuum nader te beschrijven, dient men te overwegen of ook voor de XVIe eeuw een dergelijke verhouding zou kunnen worden vastgesteld. Op het eerste gezicht zou men gelooven, dat het inderdaad het geval was. Immers in de eerste helft van de XVIe ondergaat het harnas merkwaardige wijzigingen. Het z.g. Maximiliaansharnas heeft inderdaad allerlei eigenschappen, die wij ook bij onze beschouwingen van de in vrede en tehuis gedragen plunje hebben opgemerkt. De borst wordt breeder, de vaak geribde kurassen krijgen een horizontale afsluiting van boven; het met de punt naar boven gekeerde driehoekig stuk, dat het gotisch kuras onderaan versterkte, verdwijnt, de schouderstukken, de elleboogen en kniebussen verliezen hun puntigen snit, de wantachtige handschoenen zijn breed geworden evenals de wijde neuzen der schoenen. Dat alles vertoont, wat het beloop der lijnen betreft veel verwantschap met de veranderingen van keurle, wambuis en schoeisel. En men gaat immers soms nog verder. We kennen harnassen, waarin ook de splittenmode door gesmeede banden wordt nagebootst. En eindelijk doen zelfs de zooveel voorkomende getorste randen langs den bovenkant van het kuras en langs andere deelen onmiddellijk denken aan de gedraaide koorden, waarmede vele der door ons beschreven kleedingstukken, worden afgezet.

Maar moet men met zulke verklaringen als Post op het tapijt gebracht heeft niet buitengewoon voorzichtig zijn? Wanneer zijn methode voor ons toepasselijk kon geacht worden, dan zouden we van het begin af aan moeten veronderstellen, dat dit nieuwe harnas werkelijk veel practischer was dan het laat-gotische. Doch zijn hier werkelijk zooveel technische verbeteringen van militairen aard aangebracht? De vele evenwijdig-gehamerde gleuven en ribben zijn zeer zeker van beteekenis voor het weerstandsvermogen in verband met de betrekkelijke lichtheid der ijzeren platen. Maar waarom

moest men deze stukken lichter maken? Toch in de eerste plaats omdat zij breeder en grooter werden. En was dit groeien en wijder worden practisch verkieslijk of was veeleer ook in dit geval de algemeene strekking van den smaak in dezen tijd de gewichtigste factor voor het aanvaarden der nieuwe vormen? Ik verklaar mij voorloopig niet in staat deze moeilijkheid op te lossen, zoolang we in dit opzicht niet over een volledig technisch onderzoek, dat geenszins alleen door kunsthistorici volbracht kan worden, beschikken. Zonder voorloopig dus al te veel te willen afdingen op Post's hypothese, die voor den door hem behandelenden tijd wellicht van groot belang is, wil ik toch zeggen, dat men zijn vondst, naar het mij voorkomt, niet tot een wet voor de geschiedenis der mannenkleeding mag verheffen. Voor de eerste helft van de XVIe eeuw moet men, geloof ik, aan het aesthetisch moment de grootste stuwkracht toekennen. Ik geloof, dat men de verschijnselen op het gebied van het harnas en van de dagelijksche kleedij moet beschouwen als evenwijdig verloopende gevolgen van één zelfde wijziging in den smaak, doch geenszins als elkander veroorzakend en bepalend.

1540—1550. Voor de laatste tien jaren van het door mij behandeld tijdvak kan ik verder kort zijn. Wat er in begint, heb ik boven reeds aangeduid (Pag. 91) Ik beschouw dit decennium werkelijk als het overgangsstadium naar de geheel gewijzigde mode van de tweede helft van de XVIe eeuw. De keerle is niet meer zulk een gewichtig kleedingstuk, de bijzondere vorm met borst- en rugklep verdwijnt geheel; keerle en wambuis met mouwen vormen te zamen één kleedingstuk, waarvan men het onderste gedeelte allengs inkort, om het eindelijk ook niet meer apart aan te rimpelen. De tabbaard wordt korter over het algemeen, de afhangende siermouwen verdwijnen min of meer. Daarentegen ziet men nog lang de groote schouderpoffen. De schoenen verliezen hun overmatige breedte, de bonnetten worden kleiner en vertoonen den boven beschreven zwier. Over het algemeen gaat door het verkorten van keerle en tabbaard veel verloren van dat massieve, dat men vroeger aan de figuur wenschte te geven. De split op het midden van de borst teekent bovendien opnieuw een verticaal, die in het vervolg sterker geaccentueerd zal worden. Dit sterker accent ontstaat reeds als men het bovenste gedeelte open draagt, eerst dan valt de andere ver-

Verdwijnen
van den
Keerle.

De Paltrock.

deeling van het lichaam onmiddellijk in het oog. Daar echter het zóó geknipte kleedingstuk in elk geval mogelijk maakt, dat men het op deze wijze open draagt, heb ik gemeend hierbij toch reeds den nieuwen naam van paltroek te moeten aanwenden.

Verdwijnen
van de
splittenmode.

De Kraag.

De splittenmode, op de vroeger beschreven manier, schijnt vrijwel te hebben afgedaan. Die kleinere accenten vermijdt men meer en meer. Maar het grootste verschil openbaart zich in de sluitingen aan den hals. Was de kraag vroeger slechts een middel tot detaillering, met vele andere garneersels gelijkwaardig in zijn rol, thans wordt deze een bijzondere factor door het hoog sluiten van het costuum, waardoor van het hemd immers, behalve hetgeen men er op de borst uit het split van kon laten zien, niets meer zichtbaar blijft dan de betrekkelijk smalle strook aan den hals. Was de kraag dus vroeger de min of meer decoratieve afsluiting van het hemd, thans is hij de duidelijke scheiding tusschen het donker costuum en het hoofd. Hiertoe werkt de hoogopstaande kraag van den paltroek mee, die aanvankelijk boven nog wel geopend (Tabel 59) later rondom gesloten, slechts plaats laat voor het witte randje. In zuiverst type vinden we dit reeds op het schilderij van Pourbus (Tabel 62) van 1544 en wat dan volgt, tot aan 1550 toe, zijn slechts verschillende varianten op dit begin. Men laat de slippen naar voren vallen, zooals men dat in Italië reeds vroeg aantreft of, en dit is voor het Noorden gewichtiger, het boord wordt tot omslaanden kraag, dus tot breeder witte scheiding vergroot.

Kleuren.

Natuurlijk komt deze mode slechts tot haar recht en is zij slechts te denken te zamen met een geleidelijk donkerder worden der costuumkleur. We weten, dat inderdaad het zwart meer en meer voor de burgerlijke kleedij in de mode komt. Kleuren zijn niet geheel verbannen, blijven, ter verlevendiging, beperkt bestaan, maar de geheele tijd vertoont toch een sterke neiging tot monochromie.

Stoffen.

Nog een enkel woord over de stoffen. In het begin der XVIe eeuw worden voor alle rijker versierde costuums nog brocaten gebruikt, die wel grootendeels als Italiaansche import zullen te beschouwen zijn. Wat betreft hun patronen, zoo kan men in het algemeen slechts opmerken, dat de groote, met een donkeren fond in tegenstelling gebrachte granaatplakkaten, dikwijls worden vervangen door de dunnere contour-teekening van dergelijke bloemen op gouden grond. Spoedig komen ook

moresken voor. Maar dit alles is slechts op statiekleeren aan te wijzen. De lakens vertoonen, als men de schilderijen gelooven mag, reeds in de eerste helft van de XVIe eeuw, naast enkele helle primaire kleuren: — rood, geel, groen — velerlei gedekte tinten: bruin, fleschengroen, matpaars en veelsoortige grijzen. Daarnaast is het matte zwart niet zeldzaam; het heeft trouwens sedert het laatste kwart van de XVe eeuw reeds een belangrijker aandeel gekregen. Fluweel, satijn en zijde, vooral tot garnering en voering verwerkt, komen natuurlijk gebeeld en ongebeeld voor, meestal tint op tint, dus damastachtig behandeld en in de eerste veertig jaren nog in groote, aan het granaatdessin verwante patronen, terwijl daarnaast ook het moiree voor rijkeren glans gebruikt wordt.

Nog een opmerking, die bij de vroeger gemaakte aansluit, over de keuze der in Noord-Nederland gedragen bontsoorten. Voor zoover mij bleek, is daarin over het algemeen niet heel veel variatie. Men blijft bij donkere, althans gedekte bontkleuren, bizam en sabel. Lichte, witte en roodbonte pelssoorten met sterk gevlekte teekening, door het aaneennaaien van verschillende vellen verkregen, vond ik in Duitschland dikwijls, hier slechts zelden. Het gestippelde panterachtige bont van den tabbaard op Jan Mostaerts schilderij te Brussel (Cat. 538) behoort dan ook tot de zeldzaamheden.

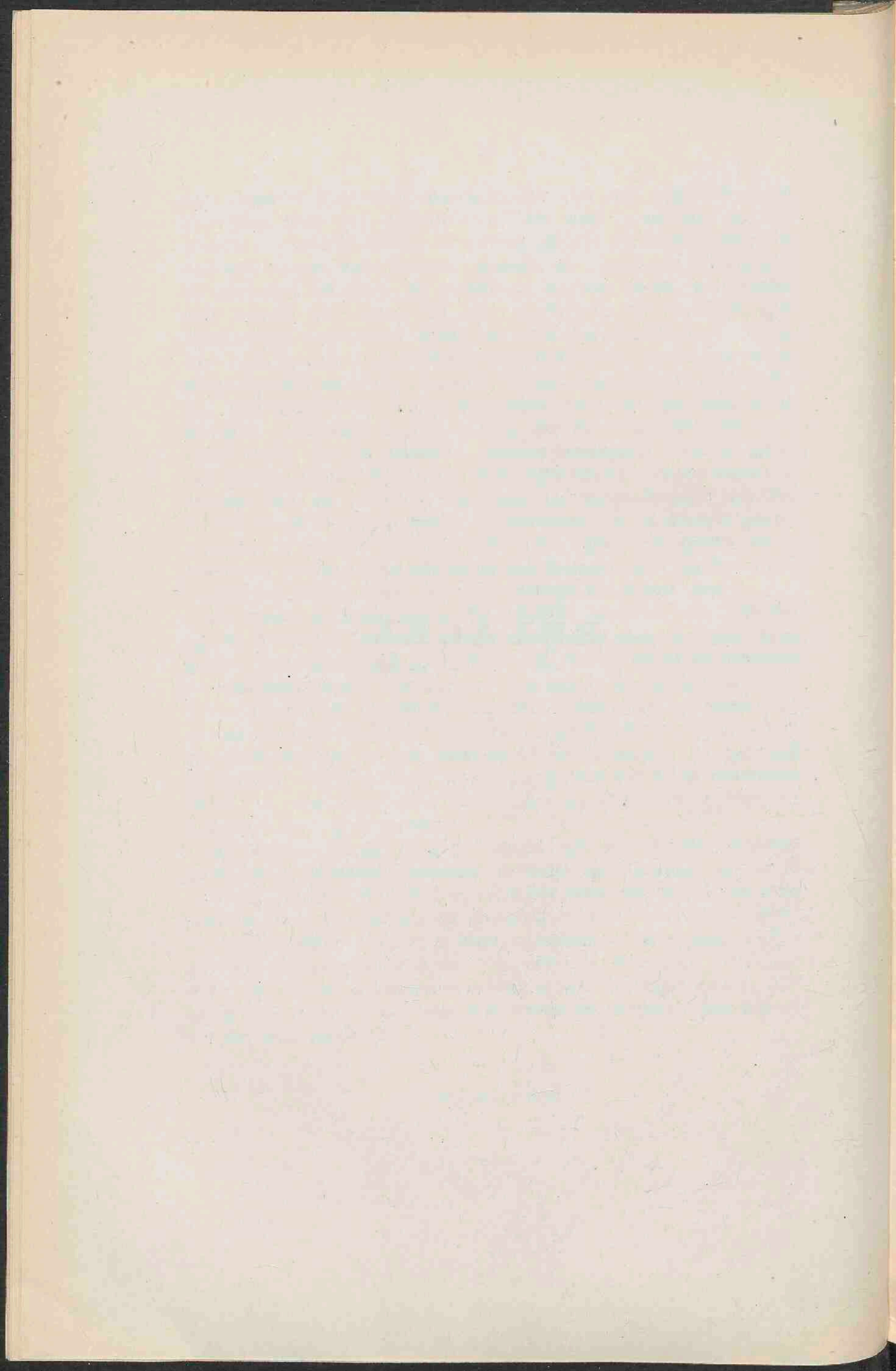
Natuurlijk spreek ik ook in dit overzicht, getrouw aan hetgeen ik in de voorrede heb gezegd, niet van dat bijzonder rijk versierde costuum, dat op sommige schilderijen voorkomt en dat ik apart wenschte te behandelen, daar ik reden heb om te gelooven, dat wij hier niet te doen hebben met kleeren, die gedragen werden in het gewone leven, in elk geval niet in Noordnederland. Al die kleurige 't meest aan landsknechtencostuums herinnerende plunje, die reeds sedert de meesters na Geertgen, vooral bij Engebrechtsen en Jacob Cornelisz voorkomt en waarmee deze meesters hun voorstellingen uit de gewijde geschiedenis of de legenden plegen te stoffeeren, heeft, evenals het daarbij behoorende vrouwencostuum, iets onwaarschijnljks, dat ze als gewild-exotisch kenmerkt en dat reeds in de manier waarop banden en veeren plegen te wapperen en te kronkelen uitkomt. Bekijkt men deze wonderlijke maskeradepakken, die van de z.g. Blesgroep-meesters zoo bekend zijn, nauwkeuriger,

dan blijkt er weliswaar, dat hier ook niet veel anders aan ten grondslag ligt dan de stukken, die men werkelijk in den kleederenvoorraad bezat, en dat zij slechts verschillen door de daaraan toegevoegde details, kapsels en veeren, de uitgeslagen en gesneden zoomen, de bellen en gouden pegels, niet echter wat betreft het aantal en den hoofdvorm der stukken. Het onmiddellijk opkomend idee, dat misschien de Duitsche mode dan toch in sommige gevallen een sterkeren invloed zou kunnen gehad hebben dan wij meenden, ja, dat men die hier zelfs soms nog had overdreven, wordt aanstonds weerlegd, als men er de Duitsche voorbeelden eens wat nader bij vergelijkt. Dan toch blijkt reeds uit de situaties, waarin dergelijke kleeeren ginds voorkomen en uit de houdingen en gebaren der dragers duidelijk genoeg, dat de meesters daar naar het leven konden werken, terwijl in de Nederlandsche voorstellingen, in dit beperkt geval, duidelijk te zien is, dat men hier voor zulke wat geaffecteerde manieren en dergelijke ongewone siergewaden, niet zonder opzet, veeleer bij de kunst uit den vreemde ter schole ging.

Dit heele pronkcostuum, dat wellicht ook voor een gedeelte op de tooneelen gebruikt werd, hoewel ik daarvoor nog geen zekere aanwijzing heb gevonden, moet in elk geval afzonderlijk worden beschouwd. Het is naar het mij voorkomt een kunst-costuum, dat de aandacht verdient omdat het wellicht niet geheel zonder invloed op het leven en de kleederdracht gebleven is, maar dat ons op een dwaalspoor zou brengen, wanneer wij er, zonder kritiek, onze voorstelling van het XVIe eeuwse leven, in zijn algemeene voorkomen op straat en in huis, op zouden willen grondvesten.

Al wat er verder nog te zeggen valt over kleine sieraden, gewoonlijk gedragen wapenen, allerlei gereedschap en voorwerpen, die min of meer tot het toilet behooren, krijgt zijn volle waarde slechts in het groote verband, als men ook het vrouwen- en kindercostuum overziet. Mijn bedoeling is voorloopig slechts geweest de geschiedenis van het gewone, werkelijk gedragen, meer of minder kostbare mannencostuum wel niet anders dan in groote lijnen, maar toch wat vaster te teekenen dan dit tot nu toe was geschied.

BIJLAGEN.

BIJLAGE I.

CHRONOLOGISCHE LIJST VAN VOORBEELDEN
BIJ HOOFDSTUK I.

HOOFDBEDEKKING Type I.

Type I

+ 1486	Anonym,	Lantsloet en die scone Sandryn, pag. 15 ¹⁾	Houtsnede
+ 1486	Anonym,	Lantsloet en die scone Sandryn, pag. 15	"
1488	"	Morticellarium etc. ²⁾	"
1497 } 1501 }	"	Van Nyeuvont, Loosheit ende Practike, pag. 67 ³⁾	"
1502	"	Albertus Magnus, etc. ⁴⁾	"
1515	"	Weenen Cod. 2591 ⁵⁾	Miniatuur
1519	Lucas van Leyden,	Dans van Magdalena ⁶⁾	Prent
z. d.	Richting Geertgen tot St. Jans,	Kruisiging ⁷⁾	Schilderij

1) Gedrukt bij „Govert van Ghemen ter Goude in Holland”.

2) Morticellarium Quadragesimale et Adventuale de arte Moriendi, gedrukt bij Gerardus Leeu Antwerpen 1488.

3) Uitgegeven door Dr. E. Neurdenburg, 1910.

4) De virtutibus herbarum Antwerpen Govaert Bac. Afb. in L'Art Typographique dans les Pays-Bas 1500—1540, W. Nyhoff. Livr. 19.

5) Ms. Intocht Karel V in Brugge. Afb. Bulletin de la Soc. franç. de Reproduct. de Manuscrits à peinture. Paris 1912. Pl. XXIX.

6) Afb. N. Beets, Lucas de Leyde, pag. 60.

7) Amsterdam, R. M. Cat, 951 A.

II

BIJLAGE I.

HOOFDBEDEKKING Type II.

Type II A

+ 1508	Lucas van Leyden,	De fakkeldrager ¹⁾	Prent
1510	" " "	De verloren Zoon ²⁾	"
1513	" " "	Jongensportret ³⁾	Teekening
z. d.	Jan Gossaert van Mabuse,	Schildknaap op de Aan- bidding der Koningen ⁴⁾	Schilderij
+ 1510	Lucas van Leyden,	Het Schaakspel ⁵⁾	"

Type II B

1497	} Anonym,	Van Nyeuvont etc.	Houtsnede
1501			
1504	Meester van Alkmaar,	Werken van Barmhartigheid, Paneel I ⁶⁾	Schilderij
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Esthers Voorspraak bij Ahasverus ⁷⁾	Schilderij
1515	Anonym,	Hortulus Animae, pag. 175 ⁸⁾	Houtsnede
+ 1515	Lucas van Leyden,	de Sacramenten ⁹⁾	Teekening
z. d.	Anonym,	Mansportret ¹⁰⁾	Schilderij
1530	Anonym,	Cronyck van Hollant etc. ¹¹⁾ fol. 41.	Houtsnede

1) Afb. Beets, pag. 8.

2) Prentenkabinet, Berlijn, afb. Beets, pag. 28.

3) Britsch Museum, Londen, afb. Kleinmann. Teekeningen van Oude Meesters Serie IV. Bl. 57.

4) Londen, National Gallery.

5) Berlijn, K. F. Museum, Cat. No. 574a.

6) St. Laurens Kerk, Alkmaar. Tent. Utrecht 1913. Cat. No. 56.

7) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 539D.

8) Gedrukt bij Jan Seversz te Leiden, 1515.

9) Ontwerp-teekening voor de glazen in de Kerk te Gouda. Prentenkabinet Amsterdam. De dateering is van Mr. Beets.

10) Berlijn, Kgl. Galerie. Hanfstaengl Pigmentdrucke No. 577.

11) Gedrukt bij Jan Seversz te Leiden, 1517. Voortgezet tot 1530, Antwerpen, Jan van Doesborch.

III

BIJLAGE I.

HOOFDBEDEKKING Type III.

Type III

1504	Meester van Alkmaar,	Werken van Barmhartigheid, Paneel II	Schilderij
z. d.	Lucas van Leyden,	Bevrijding van Gevangenen ¹⁾	Teekening
1513	„ „ „	Aanbidding der Koningen ²⁾	Prent
1515	„ „ „	Mansportret ³⁾	Teekening
z. d.	Jan Swart van Groningen,	Werken van Barmhartigheid ⁴⁾	„
z. d.	Anonym Zuid-Nederlandsch,	Breviarium Grimani ⁵⁾	Miniatuur

1) Britsch Museum, Londen. Afb. Kleinmann, Serie II, Bl. 25.

2) Amsterdam, Rijks Prentenkabinet. Bartsch 37.

3) Britsch Museum, Londen. Afb. Kleinmann, Serie IV, Bl. 43.

4) Afb. Cat. Veiling Fred. Muller, Juni 1908, No. 570.

5) Uitgegeven door Prof. Dr. Scato de Vries. Leiden, A. W. Sijthoff, 1904. Dl. I, Pl. 18.

IV

BIJLAGE I.

HOOFDBEDEKKING Type IV.

Type IV A

z. d.	Geertgen tot St. Jans,	Verbranding van het Gebeente van Johannes den Dooper ¹⁾	Schilderij
1504	Meester van Alkmaar,	Werken van Barmhartigheid Paneel I	"
1520	A. Dürer,	„Ein Goltschmitt vom Mechell zu Antorff gemacht" ²⁾	Teekening
1520	" "	„Das ist mein Wirt zu Antorff Jobst Blankfelt" ³⁾	"
1520	" "	„Caspar Sturm alt 45 Jor. zu Ach gemacht" ⁴⁾	"
1521	" "	Portret ⁵⁾	"
z. d.	Jan van Scorel, (toegeschreven)	Familiegroep ⁶⁾	Schilderij
1531	Anonym,	Portret van Christiaan II van Denemarken ⁷⁾	Houtsnede
1533	Jacob Cornelisz. van Oostzanen,	Portret ⁸⁾	Schilderij
z. d.	Barthol. Bruyn,	Portret ⁹⁾	"
z. d.	Meester van den Dood van Maria,	Portret ¹⁰⁾	"

1) Weenen, Hofmuseum Cat. 644. Afb. Das Museum VII 63.

2) Lippmann, Zeichnungen von A. Dürer V 445.

3) " II 196.

4) " IV 340.

5) " IV 372.

6) Afb. o. a. Die Meisterwerke der Kgl. Gemälde Galerie zu Cassel pag. 161.

7) Cronyck van Vlaenderen etc., gedrukt bij Willem Vorsterman, Antwerpen, fol. 15.

8) Amsterdam, R. M., Cat. No. 721.

9) Afb. W. von Bode, Die Sammlung Huldshinsky.

10) Kaiser Friedrich Museum, Berlijn, Cat. No. 615.

BIJLAGE I.

HOOFDBEDEKKING Type IV.

Type IV B

1504	Meester van Alkmaar,	Werken van Barmhartigheid Paneel I	Schilderij
1508	Lucas van Leyden,	Abraham en Hagar ¹⁾	Prent
1512	" " "	Portret ²⁾	Teekening
1519 } (1509?) }	" " "	Zelfportret ³⁾	Schilderij
z. d.	Anonym,	Portret van Juw van Botnia ⁴⁾	Schilderij
z. d.	Lucas van Leyden,	Portret ⁵⁾	Teekening
+ 1530	" " "	de Kaartspelers ⁶⁾	Schilderij
z. d.	Jan Gossaert van Mabuse,	Portret ⁷⁾	"
z. d.	Barthol. Bruyn,	Jongensportret uit een Familiegroep ⁸⁾	"
z. d.	" "	Mansportret ⁹⁾	"
z. d.	Joos van Cleve, (de Zotte)	Zelfportret ¹⁰⁾	"
z. d.	Joos van Cleve,	Portret ¹¹⁾	"
z. d.	" " " (toegeschreven)	Portret ¹²⁾	"
z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret ¹³⁾	"

1) Afb. Beets pag. 12.

2) Britsch Museum, Londen Afb. Kleinmann, Serie IV, Blad 44.

3) Brunswyk, Museum, Cat. No. 160.

4) Leeuwarden. Portrettengalerij van Harinxma thoe Slooten. Historische bijzonderheden in het jaarboekje van den Frieschen Adel 1885 pag. 101.

5) Prentenkabinet, Amsterdam.

6) By den Earl of Pembroke. Wilton House. Afb. Beets pag. 116.

7) Brussel, Museum, Cat. No. 720.

8) Afb. Les Chefs d'Oeuvre de la Galerie de Tableaux de l'Ermitage Impérial à St. Petersbourg pag. 201.

9) Museum, Lyon, afb. Cat. pag. 31.

10) Windsor Castle, Afb. bij C. Justi „Der Fall Cleve" in het Jahrb. der Preuss. Kunstsamml. XVI pag. 15.

11) Collectie Brunner, Parijs.

12) Hamburg, Sammlung Bromberg (früher Weber) afb. Cat. 99.

13) Leiden, Museum de Lakenhal, Cat. 181.

VI

BIJLAGE I.

HOOFDBEDEKKING Type IV.

Type IV C I

1518	Lucas van Leyden,	Esther voor Ahasverus ¹⁾	Prent
z. d.	" " "	Mannenkop ²⁾	"
z. d.	Jacob Cornelisz van Oostzanen,	Portret van Augustijn van Teylingen ³⁾	Schilderij
1519	Barend van Orley,	Portret van Dr. Zelle ⁴⁾	"
1520	A. Dürer,	Portret van Lucas van Leyden ⁵⁾	Teekening
1521			
1520	" "	" „ Jörg Rafensperger Gemacht zu Antorff" ⁶⁾	"
1521	Lucas van Leyden,	Portret ⁷⁾	"
1521	" " "	" ⁸⁾	"
1521	" " "	" ⁹⁾	"
1524	P. Cornelisz gen. Kunst,	Bevrijding van Gevangenen ¹⁰⁾	Penteek.
z. d.	Q. Matsys,	Portret ¹¹⁾	Schilderij
z. d.	Jan Gossaert,	Portret van Guillaume de Croy ¹²⁾	"

1) Amsterdam, Rijks Prentenkabinet, Bartsch 31.

2) Frankfort, Städelsches Institut.

3) Rotterdam, Museum Boymans, Cat. No. 53. (Ten onrechte draagt de lijst het jaartal 1511. De Cat. dateert juist 1520). Tent. Utrecht 1913 Cat. No. 12.

4) Brussel, Museum, Cat. No. 334.

5) Rijssel, Museum. Afb. Oud-Holland 1899, Pag. 78.

6) Lippmann I 55.

7) Haarlem, Teyler Museum.

8) Leiden, Lakenhal, Cat. No. 178.

9) Stockholm, National Museum.

10) Parijs, Collectie Rodrigues. Tent. Utrecht 1913 Cat. Teek. No. 8.

11) Frankfort, Städelsches Institut, Cat. No. 113.

12) Brussel, Museum.

VII

Vervolg Type IV C I

z. d.	Anonym Zuid- nederlandsch,	Portret ¹³⁾	Schilderij
z. d.	Jan Mostaert,	Portret ¹⁴⁾	"
z. d.	Jan Swart van Groningen,	Werken van Barmhartigheid ¹⁵⁾	Prent
+ 1535	Dirk Jacobsz,	Portret ¹⁶⁾	Schilderij
z. d. (+1540)	Meester van den Dood van Maria, (Toost van Cleve, de Oude)	Portret ¹⁷⁾	"
z. d.	" " " " "	Zelfportret ¹⁸⁾	"
z. d.	" " " de Zotte	Portret ¹⁹⁾	"

13) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke, Pag. 41.

14) Brussel, Museum, Cat. No. 588.

15) Afb. Veilingscatalogus Fred. Muller Juni 1908, No. 570.

16) Turijn, Pinacothek, Cat. No. 363. Afb. Oud-Holland 1913, art. Dr. Hoogewerff, van wien ik ook de dateering overneem.

17) Amsterdam, Rijksmuseum 21.

18) Florence, Uffizi.

19) München, Pinakothek. Afb. Jahrb. XVI, Pag. 17, Art. Justi.

VIII

BIJLAGE I.

HOOFDBEDEKKING Type IV.

Type IV C II

z. d.	Anonym Zuidnederlandsch, (Richting Gerard David)	Portret ¹⁾	Schilderij
1524	Bartol Bruyn,	Portret van Agrippa von Nettesheim ²⁾	"
z. d.	Anonym Duitsch,	Portret ³⁾	"
Vóór 1541	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Pieter Claesz Palinc ⁴⁾	"
1541	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Aert van der Goes ⁵⁾	"
z. d.	Jan van Scorel (Copy naar)	Portret Corn. van der Dussen ⁶⁾	"
z. d.	Jan van Scorel, (toegeschreven)	Familiegroep ⁷⁾	"
z. d.	Dirck Vellert,	Een koning laat gevangenen onthoofden ⁸⁾	Teekening
1555	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Burgemeester Lellens ⁹⁾	Schilderij

1) Parijs. Collectie Nardus Tent. Brugge 1902, Cat. No. 146 Photo Bruckmann.

2) Frankfort. Collectie Goldschmidt, Tent. Düsseldorf 1904, Cat. No. 73 m. Afb.

3) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke etc. Pag. 80.

4) Alkmaar, Provenhuis van Palinc en Van Foreest. Tent. Utrecht 1913 Cat. No. 186.

5) In bezit van L. D. Baron van der Goes van Dirxland, den Haag. Tent. Utrecht 1913 Cat. 60.

6) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 644.

7) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke etc. Pag. 161.

8) Frankfort. Handzeichnungen alter Meister im Städelschen Institut. VI 7.

9) Groningen, Stadhuis. Het Portret heeft de volgende inscriptie:

A^o. 1555 is verstorvē dē Eerbare Altet toe Lellens Olt wesende 82 jarē un̄ is gerust
des Vrydags na S. Joānes onthovedige dach.

IX

BIJLAGE I.

HOOFDBEDEKKING Type V.

Type V A

1520	Barend van Orley(?),	Portret van Karel V ¹⁾	Schilderij
z. d.	Anonym Zuid- nederlandsch,	Portret van Karel V ²⁾	Miniatuur
1523	Jan Mostaert,	Portret van Johan van Wassenaer „Starf Anno 1523” ³⁾	Schilderij
z. d.	Meester van den Dood van Maria,	Portret ⁴⁾	”
1531	Anonym,	Cronyck van Vlaenderen Fol. I Titelplaat.	Houtsnede
1531	”	Idem fol. 296.	”
z. d.	Jan Gossaert,	Portret van Philips van Bourgondië ⁵⁾	Schilderij
Vóór 1524	”	Portret van Philips van Bourgondië, Bisschop van Utrecht † 1524 ⁶⁾	”
z. d.	Jan Mostaert,	Portret ⁷⁾	”

-
- 1) Budapest, Museum, Afb. in Les Chefs d'Oeuvre d'Art ancien à l'Exposition de la Toison d'Or, Brugge 1907. Het portret wordt ook wel aan Jan Gossaert toegeschreven.
 - 2) Statutenboek van de Orde van het Gulden Vlies, fol. 91. — Art. van Frimmel in het K.k. Oesterr. Jahrbuch V, Pag. 263 volg. met afb. — Miniatuur naar een schilderij in het Museo Nazionale te Napels, Cat. No. 553.
 - 3) Leiden, Lakenhal. Een tweede exemplaar (vermoedelijk het origineel) met anderen landschapsachtergrond en wijzigingen in het detail in het Louvre te Parijs.
 - 4) Cassel, Museum, Cat. No. 10. Afb. Meisterwerke etc. Pag. 13.
 - 5) Londen, Percy Macquoid. Tent. Brugge 1902, No. 161.
 - 6) Amsterdam, R.M., Cat. No. 1498.
 - 7) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 591.

BIJLAGE I.

HOOFDBEDEKKING Type V.

Type V B

± 1510	Lucas van Leyden,	Het Schaakspel	Schilderij
z. d.	Anonym Zuid- nederlandsch,	Portret ¹⁾	"
1521	A. Dürer,	Portret ²⁾	Teekening
1521	" "	" (waarschijnlijk Barend van Orley ³⁾	"
1521	" "	" (Joachim Patinier?) ⁴⁾	"
1523	Lucas van Leyden,	De Kwakzalver ⁵⁾	Prent
1524	P. Corn. Kunst,	Bevrijding van Gevangenen ⁶⁾	Penteekening
1525	Lucas van Leyden,	Virgilius in de mand ⁷⁾	Prent

1) Groningen, Museum, No. 2384.

2) Lippmann I 59.

3) " III 287.

4) " II 89.

5) Afb. Beets, Pag. 89.

6) Parijs, Collectie Rodrigues. Tent. Utrecht 1913 Cat. Teek. 8.

7) Afb. Beets, Pag. 96.

XI

BIJLAGE I.

HOOFDBEDEKKING Type VI.

Type VI

± 1510	Lucas van Leyden,	Het Schaakspel ¹⁾	Schilderij
z. d.	Anonym Zuid- nederlandsch,	Portret ²⁾	"
1519	Lucas van Leyden,	Dans van Magdalena ³⁾	Prent
1520	A. Dürer,	Portret van Hauptmann Felix Hungersperg ⁴⁾	Teekening
1520	A. Dürer,	Portret van Hauptmann Felix Hungersperg ⁵⁾	"
1525	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Edzardus Comes et Dominus Frisiae Orientalis ⁶⁾	Schilderij
± 1530	Lucas van Leyden,	De Kaartspelers ⁷⁾	"
1531	Anonym,	Cronyck van Vlaenderen, fol. 134 ⁸⁾	Houtsnede
1531	"	" " " " 154	"
1531	"	" " " " 169	"
1531	"	" " " " 4	"
1533	" Noord- nederlandsch,	Portret ⁹⁾	Schilderij
Vóór 1538	" Duitsch (?)	Portret van Karel van Egmond ¹⁰⁾	Beeld- houwwerk

1) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. 574 A.

2) Antwerpen, Muscum, Cat. No. 263.

3) Afb. Beets, Pag. 60.

4) Lippmann V 562.

5) " V 561.

6) Groningen, Museum. Inscriptie „Natus Anno 1462; die 15 Febr. Mortuus Anno 1525 die 15 Febr.“

7) Afb. Beets, Pag. 116.

8) Gedrukt bij Willem Vorsterman, Antwerpen, 1531.

9) Utrecht, Sted. Museum. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 57.

10) Arnhem, Eusebiuskerk.

BIJLAGE I.

HOOFDBEDEKKING Type VII.

Type VII

+ 1530	Lucas van Leyden,	de Kaartspelers	Schilderij
z. d.	Jan Gossaert,	Portret van een Bour- gondischen Prins ¹⁾	„
z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Douwe van Botnia ²⁾	„

1) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 58 A.

Op den dolk de spreuk „Autre que vous” (je n'aime).

2) Portrettengalerij van Harinxma thoe Slooten, Leeuwarden. Historische bijzonderheden in het Jaarb. van den Frieschen Adel 1885, Pag. 101, No. 8.

XIII

BIJLAGE I.

HOOFDBEDEKKING Type VIII.

Type VIII A

1517	} Anonym,	Hortulus Animae ¹⁾	Miniatuur
1523			
z. d.	Barthol. Bruyn,	Portret ²⁾	Schilderij
z. d.	Herri Bles, (toegeschreven).	" ³⁾	"
1532	Jacob van Utrecht (? (toegeschreven)	" ⁴⁾	"

Type VIII B

1525	Lucas van Leyden,	Virgilius in de mand	Prent
+ 1530	" " "	de Preek ⁵⁾	Schilderij
1531	" " "	de Genezing van den Blinde ⁶⁾	"
z. d.	Barthol. Bruyn,	Portret ⁷⁾	"

Type VIII C

z. d.	Joost van Cleve de Zotte,	Zelfportret ⁸⁾	Schilderij
z. d.	Joost van Cleve de Zotte,	Portret ⁹⁾	"
1542	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Worp Ropta ¹⁰⁾	"

1) Ms. 2706 Hofbibliotheek Weenen, fol. 14. Uitgegeven door Dr. Fr. Dörnhöffer, 1907.

2) Frankfort, Städelsches Institut, Cat No. 95.

3) Berlijn, Kgl. Galerie.

4) In bezit van Mr. M. M. van Valkenburg, den Haag. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 97.

5) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1452.

6) Petersburg, Ermitage. Afb. Les Chefs d'Oeuvre etc., Pag. 6.

7) " "

8) Althorp Park. Afb. Jahrb. XVI, Pag. 16, Art. Justi.

9) Berlijn, K. F. Museum, Cat. No. 633 A.

10) Amsterdam, R. M., Cat. No. 147.

BIJLAGE I.

HOOFDBEDEKKING Type VIII.

Type VIII D

1529	Barthol. Bruyn,	Portret (diptiek) ¹⁾	Schilderij
z. d.	" "	Portret van Johan van Aich, Raadsheer van Keulen ²⁾	"
1532	Anonym Noord- nederlandsch,	Familiegroep van Joost van Ockinga ³⁾	"
z. d.	Jan Swart van Groningen,	Werken van Barmhartigheid ⁴⁾	Teekening
z. d.	Meester v.d. Vrouwe- lijke halve Figuren,	Aanbidding der Koningen (linker vleugel triptiek) ⁵⁾	Schilderij
z. d.	Marinus van Roemerswaal.	Portret ⁶⁾	"
z. d.	Joost van Cleve de Zotte,	" ⁷⁾	"
1541	Jan van Scorel,	Jeruzalem Vaarders ⁸⁾	"
1541	" " "	" "	"
1547	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret ⁹⁾	"
1548	Ernst Maeler,	Werken van Barmhartigheid ¹⁰⁾	"
z. d.	Barend van Orley (?)	Portret, z.g. Guillaume de Norman ¹¹⁾	"
z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret ¹²⁾	"
z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Clavecimbelspeler ¹³⁾	"

1) Den Haag, Mauritshuis, Cat. No. 739.

2) Afb. Bode, Die Sammlung Huldshinsky. Taf. VIII.

3) Leeuwarden, Friesch Museum. Een herhaling van dit schilderij bij Baron van Welderen Rengers, Epema State bij Sneek.

4) Afb. Veilingscat. Fred. Muller Juni 1908, No. 570.

5) Kunsthandel.

6) Parijs, M. Porgès. Tent. Brugge 1902, Cat. No. 242.

7) Florence, Uffizi. Afb. Jahrb. XVI, Pag. 17, Art. Justi.

8) Utrecht, Gemeente Museum.

9) Leeuwarden, Friesch Museum (depot.)

10) Kampen, Proveniershuizen. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 168.

11) Brussel, Museum. De naam is verwisseld, daardoor de dateering 1519 verkeerd.

12) Alkmaar, Dr. van der Feen de Lille. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 189.

BIJLAGE I.
 CHRONOLOGISCHE LIJST VAN VOORBEEDEN
 BIJ HOOFDSTUK II.

MANNENKLEEDING Type A.

Type A. DE KEERLE.

1504	Meester van Alkmaar,	Werken van Barmhartigheid (Paneel 1) ¹⁾	Schilderij
z. d.	Zuidnederlandsch Meester.	Esthers Voorspraak bij Ahasverus ²⁾	"
+ 1510	Anonym,	Spieghel der Behoudenisse ³⁾	Houtsnede
1515	"	Hortulus Animae ⁴⁾	"
Vóór 1530	"	Cronyck van Hollant enz. ⁵⁾ fol. 41	"
+ 1500 1515	} Gerard David,	Bruiloft te Canaän ⁶⁾	Schilderij
+ 1528			

Portretbusten, die hetzelfde costuum doen vermoeden:

1511 (1517?)	} Lucas van Leyden,	Mansportret ⁸⁾	"
+ 1535			

1) Alkmaar, St. Laurens kerk. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 56.

2) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 539D.

3) Gedrukt bij Thomas van der Noot, Bruxelles. Afb. in l'Art Typographique Neerlandaise 1500—1540 W. Nyhoff Livr. 8.

4) Gedrukt te Leiden bij Jan Seversz, Pag. 129 id. Pag. 175.

5) Gedrukt bij Jan Seversz, Leiden, 1517, voortgezet tot 1530 te Antwerpen door Jan van Doesborch.

6) Parijs, Louvre. Afb. bij Bodenhausen Gerard David Pl. XXVI.

7) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 639.

8) In bezit van Mr. M. M. van Valkenburg, den Haag. Tent. Utrecht 1913. Cat. No. 40.

9) Turijs, Pinakothek No. 363. Afb. in Oud-Holland 1913. Art. Dr. Hoogewerff.

BIJLAGE I.

MANNENKLEEDING Type A.

Type A. Variatie I. DE KEERLE.

+ 1508	Lucas van Leyden,	Het afscheid ¹⁾	Prent
z. d.	Jan Gossaert,	Aanbidding der Koningen ²⁾	Schilderij
1512	Lucas van Leyden,	Joseph vertelt zijn droom aan zijn broeders ³⁾	Prent
1531	Anonym,	Cronyck van Vlaenderen fol. 134	Houtsnede

1) Afb. Beets, Pag. 8.

2) Londen, National Gallery.

3) Amsterdam, Rijksprentenkabinet. Bartsch 19.

XVII

BIJLAGE I.

MANNENKLEEDING Type A.

Type A. Variatie II. DE KEERLE.

± 1508	Lucas van Leyden,	De fakkeldrager ¹⁾	Prent
1510	" " "	De verloren Zoon ²⁾	"
1515	Anonym,	Weenen Codex 2591 ³⁾	Miniatuur
1516	Anonym,	De rei publicae cura ⁴⁾	Houtsnede
	(L. v. Leyden?)		
z. d.	Lucas van Leyden,	Bevrijding van Gevangenen ⁵⁾	Teekening
1524	Anonym,	Tractatus duodecim Petri Hispani ⁶⁾	Houtsnede
1524	P. Corn. Kunst,	Bevrijding van Gevangenen ⁷⁾	Prent
± 1530	Lucas van Leyden,	De Preek ⁸⁾	Schilderij
1531	Anonym,	Cronyck van Vlaenderen ⁹⁾ (fol. 169).	Houtsnede
Portretbusten, die hetzelfde costuum doen vermoeden:			
z. d.	Zuidnederl. Meester,	Mansportret ¹⁰⁾ (richting Jan Gossaert).	Schilderij
1524	Barth. Bruyn,	Portret van Agrippa von Nettesheim ¹¹⁾	"
z. d.	Lucas van Leyden,	De Kaartspelers ¹²⁾	"
z. d.	Jan Gossaert,	Portret ¹³⁾	"

1) Afbeelding Beets, Pag. 8.

2) " " " 28.

3) Manuscript: Intocht van Karel V in Brugge. Afb. Bulletin de la Soc. Franç. de Reproduct. de Man. à peinture. Parijs 1912. Pl. XXIX.

4) Gedrukt te Leiden in Aedibus Johannis Severini Anno Dmi. 1516. Een exemplaar op de Univ. Bibl. te Utrecht.

5) Londen, Britsch Museum. Afb. Kleinmann. Teekeningen van Oude Meesters, Serie II, Bl. 25.

6) Colophon: Impresse Daventriae per me Jacobum de Breda anno domini MCVC duodecimo iij Idus Decembrii.

7) Parijs, Collectie Rodrigues. Tent. Utrecht 1913, Cat. Teek. No. 8.

8) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1452.

9) Gedrukt bij Willem Vorsterman, Antwerpen 1530.

10) Antwerpen, Museum, Cat. No. 263.

11) Frankfort, Sammlung Goldschmidt. Tent. Dusseldorf 1904, Cat. No. 73 met Afb.

12) In bezit van den Earl of Pembroke Wilton House. Afb. Beets, Pag. 116.

13) Berlijn, Sammlung von Kaufmann. Berliner Ausstellung 1914, met Afb.

XVIII

BIJLAGE I.

MANNENKLEEDING Type A.

Type A. Variatie III. DE KEERLE.

z. d.	Lucas van Leyden,	Het Schaakspel ¹⁾	Schilderij
z. d.	Meester van de Vrou- welijke halve Figuren,	Aanbidding der Koningen ²⁾	„
1524	P. Corn. Kunst,	Bevrijding van Gevangenen	Penteekening

Type A. Variatie IV. DE KEERLE.

Vóór 1524	Jan Gossaert,	Portret van Philips van Bourgondië, Bisschop van Utrecht, † 1524 ³⁾	Schilderij
z. d.	Jan Gossaert,	Portret van Philips van Bourgondië ⁴⁾	„
1531	Anonym,	Cronijck van Vlaenderen fol. 15	Houtsnede
1531	„	„ „ „ „ 269	„
1531	„	„ „ „ „ 192	„

1) Berlyn, Kaiser Friedrich Museum Cat. 574 A.

2) Was in den Kunsthandel.

3) Amsterdam, Rijks Museum Cat. 1498.

4) Londen, Percy Macquoid. Tent. Brugge 1902 Cat. 161.

BIJLAGE I.

MANNENKLEEDING Type A.

Type A. Klasse I. DE KEERLE.

1517—	Zuidnederlandsch	Hortulus Animae, fol. 14 ¹⁾	Miniatuur
1523	Meester,		
Portretbusten, die hetzelfde costuum doen vermoeden:			
1519	Barend van Orley,	Portret van Dr. Zelle ²⁾	Schilderij
z. d.	Anonym Zuid- nederlandsch,	Portret van Karel V ³⁾	Miniatuur
z. d.	Jan Mostaert,	Mansportret ⁴⁾	Schilderij
z. d.	Anonym Zuid- nederlandsch,	Mansportret ⁵⁾	"
Vóór 1540	Meester van den Dood van Maria, (Joost van Cleef d.O.),	Mansportret ⁶⁾	"
1541	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Aert van der Goes ⁷⁾	"

1) Ms. 2706 Hofbibl. Weenen. Uitgegeven door Dr. Fr. Dörnhöffer 1907.

2) Brussel, Museum. Cat. No. 334.

3) Uit het Statutenboek van de Orde van het Gulden Vlies, Folio 91.
Afb. Oesterr. Jahrbuch V, Pag. 263, volg. Art. von Frimmel.

4) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 591.

5) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke, etc. Pag. 41.

6) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 615.

7) In bezit van L. D. Baron van der Goes van Dirxland, den Haag; Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 60.

BIJLAGE I.

MANNENKLEEDING Type A.

Typ. A. Klasse I. Variatie I. DE KEERLE.

1514	Anonym,	Herbarium ¹⁾	Houtsnede
z. d.	Gerard David,	Aanbidding der Koningen ²⁾	Schilderij
1520	A. Dürer,	Portret van Hauptmann Felix Hungersberg ³⁾	Teekening
z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Juw van Botnia ⁴⁾	Schilderij
1531	Jan van Scorel,	Jongensportret ⁵⁾	"
Portretbusten, die hetzelfde costuum doen vermoeden:			
± 1520 1511(?)	{ Jacob Cornelisz,	Portret van Augustijn van Teylingen ⁶⁾	Schilderij
1521	Lucas van Leyden,	Portret van Erasmus ⁷⁾	Teekening
z. d.	Zuidnederl. Meester,	Portret ⁸⁾	Schilderij
1521	A. Dürer,	Portret van Barend van Orley ⁹⁾	Teekening
1521	" "	" " Lucas van Leyden ¹⁰⁾	"
z. d.	Anonym Duitsch,	Portret ¹¹⁾	Schilderij

-
- 1) Fol. 23 van: *Dē grotē herbari' // met al syn figuerē // Die Ortus Sanitatis ghe-naemt is. Met synder tafel / le in latyn eñ in duytsche etc.* Antwerpen bij Claesz de Grave 1514, 17 Juni (een exemplaar Kon. Bibl. den Haag).
- 2) Londen, Nat. Gall., Cat. No. 1079. Afb. bij Bodenhausen. Gerard David Plaat 38.
- 3) Lippmann V 562.
- 4) Portrettengalerij van Harinxma thoe Slooten, Leeuwarden.
- 5) Rotterdam, Museum Boymans, Cat. No. 275.
- 6) Rotterdam, Museum Boymans, Cat. No. 53. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 12.
- 7) Haarlem, Teylers Museum.
- 8) Berlijn, Kgl. Galerie. Hanfstaengl Pigmentdrucke No. 577.
- 9) Lippmann III 287.
- 10) Rijssel, Muscum. Afb. Oud-Holland 1899, Art. Dülberg.
- 11) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke Pag. 30.

Vervolg Type A. Klasse I. Variatie I. DE KEERLE.

Vóór 1530	Quinten Matsys,	Portret ¹²⁾	Schilderij
z. d.	Jan Gossaert,	„ ¹³⁾	„
z. d.	„ „	„ ¹⁴⁾	„
z. d.	Barth. Bruyn,	Stichtersfiguur op een Triptiek ¹⁵⁾	„
1532	Jacob van Utrecht, (toegeschreven.)	Portret ¹⁶⁾	„
1532	Anonym Noord- nederlandsch,	Familiegroep van Joost van Ockinga ¹⁷⁾	„
1533	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret ¹⁸⁾	„
z. d.	Jan Mostaert,	Portret ¹⁹⁾	„
Vóór 1541	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van P. Claesz. Palinc ²⁰⁾	„

12) Frankfort, Städelsches Institut, Cat. No. 113.

13) Londen, Nat. Gallery. Cat. 656.

14) Brussel, Museum, Cat. No. 589.

15) Antwerpen, Museum, Cat. No. 461.

16) In bezit van Mr. M. M. van Valkenburg, den Haag. Tent. Utrecht 1913 Cat. No. 97.

17) Leeuwarden, Friesch Museum. Een dergelijk exemplaar op paneel bij Baron van Welderen Rengers, Sneek.

18) Utrecht, Sted. Museum. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 57.

19) Brussel, Museum, Cat. No. 538.

20) Alkmaar, Provenhuis van Palinc en van Foreest. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 186.

BIJLAGE I.

MANNENKLEEDING Type A.

Type A. Klasse II. DE PALTROCK.

z. d.	Barth. Bruyn,	Familiegroep ¹⁾	Schilderij
z. d.	Jan van Scorel (toegeschreven, oude copie)	Corn. van der Dussen ²⁾	"
1542	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Worp Ropta ³⁾	"
Portretbusten, die hetzelfde costuum doen vermoeden:			
+ 1525	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Edzardus Comes et Dominus Frisiae Orientalis ⁴⁾	"
1529	Barth. Bruyn,	Portret (Diptiek) ⁵⁾	"
z. d.	" "	Portret ⁶⁾	"
z. d.	Jan van Scorel,	Familiegroep ⁷⁾	"
Vóór	Joost van Cleef de O.	Portret ⁸⁾	"
1540	Joost van Cleef de J.	" ⁹⁾	"
z. d.	Richting Barth. Bruyn	" ¹⁰⁾	"
z. d.	Joost van Cleef d. J.	" ¹¹⁾	"
z. d.	" " " " "	" ¹²⁾	"
z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret ¹³⁾	"

- 1) Petersburg, Ermitage Afb. Les Chefs—d'Oeuvre etc. Pag. 201.
- 2) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 644.
- 3) Amsterdam, R. M. Cat. No. 147.
- 4) Groningen, Museum.
- 5) Den Haag, Mauritshuis, Cat. No. 739.
- 6) Berlijn, Sammlung Huldshinsky, Afb. Bode Die Sammlung Huldshinsky Taf. VIII.
- 7) Groningen, Museum. Het is m. i. de vraag of de restauratie van dit schilderij den vroegeren toestand, vooral van het Mansportret juist weergeeft.
- 8) Amsterdam, R. M. Cat. No. 21.
- 9) Hamburg, Sammlung Bromberg (früher Weber) Afb. Cat. No. 99.
- 10) Petersburg, Ermitage Afb. Les Chefs-d'Oeuvre Pag. 203.
- 11) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum Cat. No. 633 A.
- 12) Parijs, Collectie Brunner.
- 13) Alkmaar. In bezit van Dr. van der Feen de Lille; Tent. Utrecht. Cat. No. 189.

BIJLAGE I.

MANNENKLEEDING Type B.

Type B. HET WAMBUIS.

1498	Gerard David,	De voltrekking van het vonnis van Cambyses ¹⁾	Schilderij
± 1495	Geertgen tot St. Jans,	Johannes Legende ²⁾	"
1500	Richting Geertgen,	Lucia Legende ³⁾	"
1520			
1511	Quinten Matsys,	Martyrium van Johannes ⁴⁾	"
1513	Lucas van Leyden,	Jongensportret ⁵⁾	Teekening
1517	Anonym Zuid- nederlandsch,	Hortulus Animae	Miniatuur
1523			
z. d.	Anonym Zuid- nederlandsch,	Breviarium Grimani ⁶⁾ Dl. I Pl. 14	"

1) Brugge, Musée Communal.

2) Weenen, Hofmuseum, Cat. No. 644.

3) Amsterdam, R. M., Cat. No. 951.

4) Antwerpen, Museum, Cat. No. 246. Rechter vleugel triptiek.

5) Londen, Britsch Museum. Afb. Kleinmann, Serie IV, Bl. 57.

6) Bréviaire Grimani de la Bibliothèque de S. Marco à Venise. Uitgegeven door Prof. Dr. Scato de Vries. Leiden, A. W. Sijthoff, 1904.

BIJLAGE I.

MANNENKLEEDING Type B.

Type B. Klasse I. HET WAMBUIS.

1515	Anonym Zuidnederlandsch,	Weenen Codex 2591 ¹⁾	Miniatuur
1517	} Anonym,	Hortulus Animae, fol. 507	"
1523			
z. d.	Jan Mostaert,	Aanbidding der Koningen ²⁾	Schilderij
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen	Houtsnede
1548	Ernst Maeler,	Werken van Barmhartigheid ³⁾	Schilderij

Type B. Klasse I. Variatie I. HET WAMBUIS.

z. d.	Jan Gossaert,	Portret van een Bour- gondischen Prins ⁴⁾	Schilderij
z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Douwe van Botnia ⁵⁾	"
Vóór 1523	Jan Mostaert,	Portret van Johan van Wassenaer ⁶⁾	"
Vóór 1540	Joost van Cleef d. O.,	Mansportret ⁷⁾	"
+ 1530	Lucas van Leyden,	De Kaartspelers ⁸⁾	"

1) Ms. Intocht van Karel V in Brugge.

2) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1674.

3) Kampen, Proveniershuizen. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 168.

4) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 586 A. Op den dolk de spreuk „Autre que vous" (je náime).

5) Portrettengalerij van Harinxma thoe Slooten, Leeuwarden.

6) Parijs, Louvre. Afb. in Les Chefs d'Oeuvre d'Art ancien à l'Exposition de la Toison d'Or à Bruges 1907, Pl. 28. Gewijzigde replek in de Lakenhal te Leiden.

7) Cassel Museum, Cat. No. 10. Afb. Meisterwerke Pag. 13.

8) Afb. Beets, Pag. 116.

BIJLAGE I.

HOSEN.

Type A.

1498	Gerard David,	Voltrekking van het Vonnis van Cambyses	Schilderij
1515	Anonym Zuidnederlandsch,	Weenen Codex 2591	Miniatuur
1517	{ Anonym- 1523 { Zuidnederlandsch,	Hortulus Animae fol. 20	"
1517		{ Anonym- 1523 { Zuidnederlandsch,	Hortulus Animae fol. 507
z. d.	Jan Mostaert,		Aanbidding der Koningen
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 106	Houtsnede

Type B.

1499	Anonym,	De Verovering der Stad Rhenen ¹⁾	Schilderij
1511	Quinten Matsys,	Martyrium van Johannes	"
1514	Anonym,	Herbarium ²⁾	Houtsnede
1548	Ernst Maeler,	Werken van Barmhartigheid	Schilderij

Type C.

1498	Gerard David,	Voltrekking van het Vonnis van Cambyses	Schilderij
z. d.	" "	Aanbidding der Koningen ¹⁾	"
+ 1495	Geertgen tot St. Jans,	Aanbidding der Koningen ²⁾	"
1500	{ Richting Geertgen,	Lucia Legende	"
1520		"	"
z. d.	" "	Kruisiging ³⁾	"
1503	Anonym,	Wandelingen der Kersten Menschen ⁴⁾	Houtsnede
1510	"	Het leven onzes Heeren J. Christi ⁵⁾ fol. 293	"

1) Amsterdam, R. M., Cat. No. 60.

2) Antwerpen bij Claesz de Grave.

3) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 551B.

4) Praag, Rudolphinum.

5) Amsterdam, R. M., Cat. No. 951 A.

6) Volledige titel: Hier beghint een Wandelinghe der Kersten Menschen met Jhesu den Brudegom der Sielen in den hof der bloemen. Gheprent tot Leyden. Bi mi Janse In 't jaar ons Heren M CCCCC iij den 10den dach van November.

8) Gedrukt bij Adr. van Berghen, Antwerpen.

BIJLAGE I.

CHRONOLOGISCHE LIJST VAN VOORBEEDEN
BIJ HOOFDSTUK III.

DE KRAAG Type I.

Type 1 A.

1508	Lucas van Leyden,	David en Saul ¹⁾	Prent
+ 1508	" " "	Het afscheid ²⁾	"
1515	Anonym Zuidnederlandsch,	Intocht van Karel V in Brugge ³⁾	Miniatuur
1516	Anonym Noord- nederlandsch,	De rei publicae cura ⁴⁾	Houtsnede
1524	P. Corn. Kunst,	Bevrijding van Gevangenen ⁵⁾	Prent

1) Afbeelding Beets, Pag. 16.

2) " " " 8.

3) Weenen Codex 2591. Afb. Bulletin de la Société de Reproduction de Manuscrits 1912, Plaat XXIX.

4) Titelprent. Gedrukt te Leyden in Aedibus Johannis Severini Anno D^mi 1516. Een exemplaar op de Univ. Bibl. te Utrecht.

5) Parijs, Verzameling Rodrigues. Tent. Utrecht 1913, Cat. Teek. No. 8.

BIJLAGE I.

DE KRAAG Type I.

Type I B.

1520	A. Dürer,	Portret van Hans Pfaffrot ¹⁾	Teekening
1520	" "	" " Jobst Plankfelt ²⁾	"
1521	" "	" " Lucas van Leyden ³⁾	"
1521	" "	Mansportret ⁴⁾	"
1521	" "	Portret van Joachim Patinier ⁵⁾	"
1521	Lucas van Leyden,	Mansportret ⁶⁾	"
1523	Anonym Zuid- nederlandsch,	Maaltijd van de Heeren van Liere ⁷⁾	Schilderij
z. d.	Anonym Zuid- nederlandsch,	Mansportret ⁸⁾	"
vóór 1540	Joost van Cleef d. O.,	Zelfportret ⁹⁾	"
" 1530	Quinten Matsys,	Mansportret ¹⁰⁾	"
" 1540	Joost van Cleef d. O.,	Mansportret ¹¹⁾	"
" 1540	" " " " "	Zelfportret ¹²⁾	"

Craeghen met goudborduurzel:

1517	} Anonym Zuid- nederlandsch,	Hortulus Animae fol. 14 ¹³⁾	Miniatuur
1523			
± 1530	Bart. Bruyn,	Mansportret ¹⁴⁾	Schilderij

- 1) Lippmann II 178.
- 2) " II 196.
- 3) Rijssel, Museum. Afb. Oud-Holland 1899.
- 4) Lippmann I 59.
- 5) " II 158.
- 6) Leiden, Lakenhal.
- 7) Bennekom, Baron van Wassenaer. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 110.
- 8) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke Pag. 41.
- 9) Florence, Uffizi.
- 10) Frankfort, Städelsches Institut, Cat. No. 113.
- 11) Amsterdam, R. M. 21.
- 12) Berlijn, Collectie von Kaufmann.
- 13) Uitgegeven door Dr. Dörnhöffer 1907.
- 14) Frankfort, Städelsches Institut, Cat. No. 95.

BIJLAGE I.

DE KRAAG Type II.

Type II.

1513	Lucas van Leyden,	Jongensportret ¹⁾ *	Teekening
1517	P. Corn. Kunst,	Geboorte van Maria ²⁾	Pentee- kening
1519(?)	Lucas van Leyden,	Zelfportret ³⁾	Schilderij
+ 1520	Jacob Cornelisz,	Portret van Augustijn van Teylingen ⁴⁾	"
1524	Bart. Bruyn,	Portret van Agrippa von Nettesheim ⁵⁾	"
z. d.	Anonym Duitsch,	Mansportret ⁶⁾	"
z. d.	Bart. Bruyn,	" ⁷⁾	"
z. d.	" "	Familiegroep ⁸⁾	"
1529	Dirck Jacobsz,	Cloveniersdoelen ⁹⁾ (middenpaneel)	"
+ 1530	" "	Cloveniersdoelen (zijpaneelen)	"
1529	Richting Scorel,	Portret van Pieter Bicker ¹⁰⁾	"
z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Juw van Botnia ¹¹⁾	"
z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Douwe van Botnia ¹²⁾	"
+ 1530	Lucas van Leyden,	De Kaartspelers ¹³⁾	"

- 1) Londen, Britsch Museum. Afb. Kleinmann, Serie IV, Bl. 57.
 2) Parijs, Verz. Rodrigues. Tent. Utrecht 1913, Cat. Teek. No. 6.
 3) Brunswijk, Museum, Cat. No. 160.
 4) Rotterdam, Museum Boymans, Cat. No. 53.
 5) Frankfort, Verz. Goldschmidt. Tent. Dusseldorf 1904, Cat. No. 73 m. Afb.
 6) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke Pag. 80.
 7) Lyon, Museum, Afb. Pag. 31.
 8) Petersburg, Ermitage. Afb. Les Chefs d'Oeuvre Pag. 201.
 9) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1288.
 10) Voorst, Barones Schimmelpenninck v. d. Oye. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 95.
 11) Leeuwarden, Portrettengalerij van Harinxma thoe Slooten.
 12) " " " " " "
 13) Afb. Beets, Pag. 116.

Vervolg Type II.

± 1530	Lucas van Leyden,	De Preek ¹⁴⁾	Schilderij
1531	" " "	De Genezing van den Blinde ¹⁵⁾	"
1531	P. Cornelisz Kunst,	Spijziging der Hongerigen ¹⁶⁾	Pentee- kening
1531	Anonym Zuid- nederlandsch,	Portret van Christiaan van Denemarken ¹⁷⁾	Houtsnede
1531	Anonym Zuid- nederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 192	"
1531	Anonym Zuid- nederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 169	"
1541	Anonym Zuid- nederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 102	"
z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Mansportret ¹⁸⁾	Schilderij
1532	Jacob van Utrecht, (toegeschreven)	" ¹⁹⁾	"
z. d.	Jan Gossaert,	" ²⁰⁾	"
z. d.	" "	" ²¹⁾	"
z. d.	" "	" ²²⁾	"
z. d.	Jan van Scorel, (Oude copie.)	Portret van Corn. v. d. Dussen ³²⁾	"
z. d.	Richting Scorel,	Mansportret ²⁴⁾	"
1533	Jacob Cornelisz,	" ²⁵⁾	"

- 14) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1452.
 15) Petersburg, Ermitage. Afb. les Chefs-d'Oeuvre Pag. 67.
 16) Parijs, Verzameling Rodrigues. Tent. Utrecht 1913, Cat. Teek. No. 12.
 17) Cronyck van Vlaenderen, fol. 15.
 18) Alkmaar, Provenhuis van Palinc en Van Foreest. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 183.
 19) Den Haag, Mr. M. M. van Valkenburg. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 97.
 20) Londen, National Gallery. Cat. 656.
 21) Berlijn, Verzameling von Kaufmann. Cat. Ausstellung Berlin 1914.
 22) Brussel, Museum, Cat. No. 589.
 23) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 644.
 24) Parijs, L. Bourgeois. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 192.
 25) Amsterdam, R. M., Cat. No. 721.

Vervolg Type II.

1534	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Wyhe Gerryts von Jelgershuis ²⁶⁾	Schilderij
z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Andries W. van Sonneveld ²⁷⁾	"
z. d.	Jan van Scorel(?),	Familiegroep ²⁸⁾	"
Vóór 1540	Joost van Cleef d. O.,	Mansportret ²⁹⁾	"
Vóór 1541	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van P. Claesz Palinc ³⁰⁾	"
1541	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Aert van der Goes ³¹⁾	"
1542	M. v. Roemerswael,	Advocatenkantoor ³²⁾	"
1542	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Worp Ropta ²²⁾	"
	Gekleurde gesmokte kragen:		
1529	Bart. Bruyn,	Mansportret ³⁴⁾	"
z. d.	Anonym,	Portret van Frans Minnema (linkervleugel Triptiek) ³⁵⁾	"
1532	Anonym Noord- nederlandsch,	Familiegroep van Ockinga ³⁶⁾	"
z. d.	Jan Mostaert,	Mansportret ³⁷⁾	"
1533	Anonym Noord- nederlandsch,	" ³⁸⁾	"
Vóór 1538	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Karel van Gelder ³⁹⁾	"

26) Leeuwarden, Friesch Museum.

27) Alkmaar, Sted. Museum. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 188.

28) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke Pag. 161.

29) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 651.

30) Alkmaar, Provenhuis van Palinc en Van Foreest. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 186.

31) Den Haag, Baron van der Goes van Dirxland. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 60.

32) München, Pinakothek, Cat. No. 139.

33) Amsterdam, R. M., Cat. No. 147.

34) Den Haag, Mauritshuis, Cat. No. 739.

35) Leeuwarden, Friesch Museum.

36) " " "

37) Brussel, Museum, Cat. No. 538.

38) Utrecht, Sted. Museum. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 57.

39) Arnhem, Sted. Museum. " " " " " 185.

BIJLAGE I.

DE KRAAG. Type III.

Type III A.

+ 1508	Lucas van Leyden,	De Fakkeldrager ¹⁾	Prent
1521	" " "	Portret van Erasmus ²⁾	Teekening
z. d.	" " "	Gevangenisscène ³⁾	"
1520	A. Dürer,	Portret van Caspar Sturm ⁴⁾	"
z. d.	Jan Swart van Groningen,	Werken van Barmhartigheid ⁵⁾	Prent

Type III B.

1520	A. Dürer,	Portret van Felix Hungersperg ⁶⁾	Teekening
1520	" "	" " " " ⁷⁾	"
1520	" "	Portret van een goudsmid uit Mechelen ⁸⁾	"
1521	Lucas van Leyden,	Mansportret ⁹⁾	"
z. d.	" " "	" ¹⁰⁾	"
z. d.	A. Dürer,	Mansportret ¹¹⁾	"
1521	" "	Portret van Barend van Orley ¹²⁾	"
1521	" "	Portret van Lucas v. Leyden(?) ¹³⁾	"

1) Afb. Beets, Pag. 8.

2) Haarlem, Teylers Museum.

3) Londen, Britsch Museum, Afb. Kleynmann, Serie II, Bl. 25.

4) Lippmann IV 340.

5) Afb. Veilingcat. Fred. Muller, Juni 1908.

6) Lippmann V 562.

7) " V 561.

8) " V 445.

9) Stockholm, Nat. Museum, Cat. No. 4.

10) Amsterdam, Prentenkabinet.

11) Lippmann I 66.

12) " III 287.

13) " IV 403.

Vervolg Type III B.

1521	A. Dürer,	Mansportret ¹⁴⁾	Teekening
z. d.	Bart. Bruyn,	Stichtersfiguur, triptiek ¹⁵⁾	Schilderij
z. d.	J. Neufchatel (?),	Mansportret ¹⁶⁾	"
z. d.	Joost van Cleef d. Zotte,	Mansportret ¹⁷⁾	"
± 1530	Dirck Jacobsz,	Cloveniersdoelen (zijpaneelen) ¹⁸⁾	"
1531	Jan van Scorel,	Jongensportret ¹⁹⁾	"
z. d.	Bart. Bruyn,	Portret van Johan van Aich ²⁰⁾	"
z. d.	" "	Mansportret ²¹⁾	"
1542	M. van Roemerswael,	Advocatenkantoor ²²⁾	"
1547	Anonym Noord- nederlandsch,	Mansportret ²³⁾	"
z. d.	Meester van de Vrouwelijke halve figuren,	Aanbidding der Koningen, (Moorenkoning linkervleugel triptiek) ²⁴⁾	"

Gekleurde kragen:

Vóór 1523	Jan Mostaert,	Portret van Johan van Wassenaer ²⁵⁾	"
z. d.	Jan Mostaert,	Mansportret ²⁶⁾	"
z. d.	Jan Gossaert,	Portret van een Bourgondischen Prins ²⁷⁾	"

14) Lippmann IV 372.

15) Antwerpen, Museum, Cat. No. 632.

16) Berlijn, K. Fr. Museum, Cat. No. 632.

17) Florence, Uffizi. Afb. Preuss. Jahrb. XVI Pag. 17; Art. Justi.

18) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1288.

19) Rotterdam, Museum Boymans, Cat. No. 275.

20) Berlijn, Samml. Huldshinsky. Afb. Bode Die Samml. Huldshinsky Tafel VIII.

21) Berlijn, Samml. Huldshinsky. Afb. Op. Cit. Tafel VII.

22) München, Pinacothek, Cat. 139.

23) Leeuwarden, Friesch Museum (Depot).

24) Was in den Kunsthandel.

25) Leiden, Lakenhal. Een dergelijk exemplaar in het Louvre Parijs.

26) Berlijn, K. F. Museum, Cat. No. 591.

27) " " " " " " 586 A.

XXXIII

BIJLAGE I.

DE KRAAG Type IV.

Type IV.

1510	Lucas van Leyden,	De verloren Zoon ¹⁾	Prent
± 1510	" " "	Het Schaakspel ²⁾	Schilderij
1519	Barend van Orley,	Portret van Dr. Zelle ³⁾	"
Vóór 1524	Jan Gossaert,	Portret van Philips van Bour- gondië, Bisschop van Utrecht ⁴⁾	"
Vóór 1524	" "	Portret van Philips van Bour- gondië, Bisschop van Utrecht ⁵⁾	"
z. d.	Richting Gossaert,	Mansportret ⁶⁾	"
z. d.	Anonym Zuid- nederlandsch,	Portret van Karel V ⁷⁾	Miniatuur
1525	Lucas van Leyden,	Virgilius in de mand ⁸⁾	Prent
1531	Anonym Zuid- nederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 296	Houtsnede
1531	Anonym Zuid- nederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 1	"
z. d.	Jan Gossaert,	Portret van Guillaume de Croy ⁹⁾	Schilderij
z. d.	" "	Portret van een Ridder van het Gulden Vlies ¹⁰⁾	"

1) Afb. Beets, Pag. 28.

2) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 574A.

3) Brussel, Museum, Cat. No. 334.

4) Londen, Percy Macquoid. Tent. Brugge 1902, Cat. No. 161.

5) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1498.

6) Antwerpen, Museum, Cat. No. 263.

7) Statutenboek van de Orde van het Gulden Vlies, fol. 91. Afb. Preuss. Jahrb. V
Pag. 263, vlg. Art. von Frimmel.

8) Afb. Beets, Pag. 96.

9) Brussel, Museum, z. n.

10) Brussel, Museum, Cat. No. 720.

BIJLAGE I.

DE KRAAG Type V.

Type V A.

1544	P. Pourbus,	Portret van J. v. Schoonbeke ¹⁾	Schilderij
z. d.	B. v. Orley (P. Pourbus?)	Mansportret z.g. Guillaume de Norman ²⁾	„
z. d.	Joost van Cleef d. Zotte,	Mansportret ³⁾	„
z. d.	„ „ „ „ „	„ ⁴⁾	„
z. d.	„ „ „ (?)	„ ⁵⁾	„
z. d.	Richting B. Bruyn,	„ ⁶⁾	„

Type V B.

z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Jongensportret ⁷⁾	Schilderij
z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Clavimbelspeler ⁸⁾	„

1) Antwerpen, Museum, Cat. No. 696.

2) Brussel, Museum, z. n. De naam is verwisseld, daardoor de dateering 1519 verkeerd.

3) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 633 A.

4) Althorp Park. Afb. Preuss. Jahrb. XVI, Pag. 16, Art. Justi.

5) Hamburg, Samml. Bromberg (früher Weber). Afb. Cat. Weber No. 99.

6) Petersburg, Ermitage. Afb. Les Chefs-d'Oeuvre Pag. 203, als Christoph Amberger.

7) Alkmaar, Dr. van der Feen de Lille. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 189.

8) Amsterdam, R. M., Cat. No. 2194.

BIJLAGE I.

CHRONOLOGISCHE LIJST VAN VOORBEEDEN
BIJ HOOFDSTUK IV.

TABBAARDEN Type A.

Type A.

1502	Anonym Zuid- nederlandsch,	Albertus Magnus ¹⁾	Houtsnede
1517	Anonym Zuid- nederlandsch,	Hortulus Animae fol. 731	Miniatuur
1523			

Type A. Variatie I.

z. d.	Richting Jac. Cornelisz,	Triptiek ²⁾	Schilderij
1525	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Edzardus Comes et Dominus Frisiae Orientalis ³⁾	„
1531	Anonym Zuid- nederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen, fol. 154	Houtsnede
1531	Anonym Zuid- nederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen, fol. 105	„
z. d.	Bart. Bruyn,	Mansportret ⁴⁾	Schilderij
+ 1535	Dirck Jacobsz,	„ ⁵⁾	„

1) De Virtutibus Herbarum. Antwerpen, Govaert Bac. Afb. in l'Art Typographique dans les Pays-Bas 1500—1540. W. Nijhoff, Livr. 19.

2) Berlijn, Altes Museum.

3) Groningen, Museum.

4) Frankfort, Städtisches Institut, Cat. No. 95.

5) Turijn, Pinakothek, Cat. No. 363. Afb. in Oud-Holland 1913, Art. Dr. Hoogewerff.

BIJLAGE I.

TABBAARDEN Type A.

Type A. Variatie II A.

z. d.	Geertgen tot St. Jans,	Heilige Familie ¹⁾	Schilderij
+1510	Lucas van Leyden,	Het Schaakspel ²⁾	"
+1515	" " "	Het Sacrament van den Doop ³⁾	Teekening
1516	Richting Lucas van Leyden,	De rei publicae cura ⁴⁾	Houtsnede
1523	Lucas van Leyden,	De Kwakzalver ⁵⁾	Prent
1525	" " "	Virgilius in de mand ⁵⁾	"
z. d.	Jan Mostaert,	Mansportret ⁶⁾	Schilderij
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 134	Houtsnede
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 102	"
	Vermoedelijk tot dit type behoorend:		
1519	Barend van Orley,	Portret van Dr. Zelle ⁷⁾	Schilderij
Vóór 1524	Jan Gossaert,	Portret van Philips van Bour- gondië, Bisschop van Utrecht ⁸⁾	"
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Mansportret ⁹⁾	"
Vóór 1530	Quinten Matsys,	" ¹⁰⁾	"
Vóór 1540	Joost van Cleef d. O.,	Zelfportret ¹¹⁾	"

- 1) Amsterdam, R. M., Cat. No. 950.
- 2) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 574 A.
- 3) Amsterdam, Rijks Prentenkabinet. Tent. Utrecht 1913, Cat. Teek. No. 25. Uit de serie der Cartons voor de St. Jans Kerk te Gouda.
- 4) Gedrukt te Leyden in Aedibus Johannis Severini Anno Dm̄i 1516. (Titelprint). Utrecht Univ. Bibl.
- 5) Afb. Beets, Pag. 88; Prent van 1525. Afb. Beets, Pag. 96.
- 6) Brussel, Museum, Cat. No. 538.
- 7) Brussel, Museum, Cat. No. 334.
- 8) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1498.
- 9) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke Pag. 41.
- 10) Frankfort, Städelsches Institut, Cat. No. 113.
- 11) Florence, Uffizi.

Vervolg Type A. Variatie II A.

1524	Barth. Bruyn,	Portret van Agrippa von Nettesheim ¹²⁾	Schilderij
1529	" "	Mansportret (diptiek) ¹³⁾	"
z. d.	" "	Portret van den Raadsheer Joh. van Aich ¹⁴⁾	"
z. d.	" "	Mansportret ¹⁵⁾	"
z. d.	" "	Triptiek ¹⁶⁾	"
z. d.	" "	Mansportret ¹⁷⁾	"
z. d.	Richting Bart. Bruyn,	Mansportret ¹⁸⁾	"
z. d.	Herri Bles,	Mansportret ¹⁹⁾	"
z. d.	Anonym Nederlandsch,	Mansportret ²⁰⁾	"
z. d.	Jan van Scorel, (oude copie)	Portret van Corn. van der Dussen ²¹⁾	"
1531	Anonym Zuid- nederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 1	"
1532	Anonym Noord- nederlandsch,	Familiegroep van Ockinga ²²⁾	"
1533	Anonym Noord- nederlandsch,	Mansportret ²³⁾	"
z. d.	Jan Gossaert,	Mansportret ²⁴⁾	"
z. d.	" "	" ²⁵⁾	"

12) Frankfurt, Sammlung Goldschmidt. Tent. Dusseldorf 1904, Cat. No. 73.

13) Haag, Mauritshuis, Cat. No. 739.

14) Berlijn, Sammlung Huldshinsky. Afb. Bode Die Samml. H., Taf. VIII.

15) " " " " " " " " " " VII.

16) Antwerpen, Museum, Cat. No. 461.

17) Lyon, Museum, Cat. Afb. Pag. 31.

18) Petersburg, Ermitage. Afb. in les Chefs-d'Oeuvre Pag. 203.

19) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 624.

20) " " " " " " 615.

21) " " " " " " 644.

22) Leeuwarden, Friesch Museum.

23) Utrecht, Stedelijk Museum. Tent. Utrecht 1913, Cat No. 57.

24) Londen, National Gallery.

25) Brussel, Museum. Cat. No. 589.

26) Brussel, Museum, z. n.

XXXVIII

Vervolg Type A. Variatie II A.

z. d.	Jan Gossaert,	Portret van Guillaume de Croy ²⁶⁾	Schilderij
Vóór 1538	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Karel van Gelder † 1538 ²⁷⁾	"
z. d.	Jan Mostaert,	Mansportret ²⁸⁾	"
Vóór 1540	Joost van Cleef d. O.,	Mansportret ²⁹⁾	"
Vóór 1540	" " " d. O.,	Zelfportret ³⁰⁾	"
Vóór 1540	" " " d. O.,	Mansportret ³¹⁾	"
Vóór 1541	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van P. Claesz. Palinc ³²⁾	"
1541	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Aert v. d. Goes ³³⁾	"
z. d.	Joost van Cleef de Zotte(?),	Mansportret ³⁴⁾	"
z. d.	" " " " "	" ³⁵⁾	"
1547	Anonym Noord- nederlandsch	" ³⁶⁾	"
Vóór 1555	Anonym Noord- nederlandsch	Portret van Eltet toe Lellens, Burgemeester van Groningen † 1555 ³⁷⁾	"

27) Arnhem, Sted. Museum. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 185.

28) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 591.

29) Cassel, Museum, Cat. No. 10. Afb. Meisterwerke Pag. 13.

30) Berlijn, Sammlung von Kauffmann.

31) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 615.

32) Alkmaar, Provenhuis van Palinc en Van Foreest. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 186.

33) Haag, Baron van der Goes van Dirxland. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 60.

34) Hamburg, Sammlung Bromberg (Früher Weber). Afb. Cat. No. 99.

35) Parijs, Collectie Brunner.

36) Leeuwarden, Friesch Museum (Depot).

37) Groningen, Stadhuis.

BIJLAGE I.

TABBAARDEN Type A.

Type A. Variatie II B.

1509	Lucas van Leyden,	Geeseling van Christus ¹⁾ (Ronde Passie)	Prent
1520	" " "	Geeseling van Christus ²⁾	"
1523	" " "	Zelfportret ³⁾	Teekening
z. d.	Jan Swart van Groningen,	Werken van Barmhartigheid ⁴⁾	"
z. d.	Anonym,	Mansfiguur ⁵⁾	Grafsteen
z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Triptiek ⁶⁾	Schilderij
1531	P. Corn. Kunst,	Werken van Barmhartigheid ⁷⁾	Penteek.

1) Amsterdam Rijksprentenkabinet. Bartsch. 60.

2) " " " 144.

3) " " "

4) Afb. Veilingcatalogus Fred. Muller, Juni 1908.

5) Brugge, St. Sauveur.

6) Amsterdam, R. M., Cat. No. 48.

7) Parijs, Verz. Rodrigues; Tent. Utrecht 1913, Cat. Teek. No. 12.

BIJLAGE I.

TABBAARDEN Type A.

Type A. Variatie III A.

z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Portret Karel V ¹⁾	Miniatuur
+ 1530	Lucas van Leyden,	De Preek ²⁾	Schilderij
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen, fol. 224	Houtsnede
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen, fol. 169	„
z. d.	M. van Roemerswael,	Mansportret ³⁾	Schilderij
1531	Lucas van Leyden,	Genezing van den Blinde ⁴⁾	„
z. d.	Meester v. d. Vrouwel. Halve Figuren,	Aanbidding der Koningen (linkervleugel) ⁵⁾	„

Type A. Variatie III B.

1542	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Worp Ropta ⁶⁾	Schilderij
1548	Ernst Maeler,	Werken van Barmhartigheid ⁷⁾	„

-
- 1) Fol. 91 van het Statutenboek van de Orde van het Gulden Vlies. Afb. Oesterr. Jahrbuch V Pag. 263, vlg. Art. von Frimmel.
- 2) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1452.
- 3) München, Pinacothek, Cat. No. 138. Tent. Brugge 1902, Cat. No. 242.
- 4) Petersburg, Ermitage. Afb. Les Chefs-d'Oeuvre Pag. 67.
- 5) Was in den Kunsthandel.
- 6) Amsterdam, R. M., Cat. No. 147.
- 7) Kampen, Proveniershuizen. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 168.

BIJLAGE I.

TABBAARDEN Type A.

Type A. Variatie IV.

1517	P. Cornelisz Kunst,	Geboorte van Maria ¹⁾	Penteekening
Vóór 1523	Jan Mostaert,	Portret van Johan van Wassenaer † 1523 ²⁾	Schilderij
1518?	Jacob Cornelisz,	Triptiek ³⁾	"
1517 1523	{ Anonym Zuid- nederlandsch,	Hortulus Animae, fol. 14	Miniatuur
z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Andries W. van Sonneveld ⁴⁾	Schilderij
1531	Anonym Zuid- nederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen, fol. 192	Houtsnede
1531	Anonym Noord- nederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen, fol. 276	"
z. d.	Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Juw van Botnia ⁵⁾	Schilderij

1) Parijs, Verz. Rodrigues. Tent. Utrecht 1913, Cat. Teek. No. 6.

2) Parijs, Louvre. Afb. in les Chefs-d'Oeuvre d'Art ancien à l'Exposition de la Toison d'Or à Bruges 1907, Pl. 28. Gewijzigde replice in de Lakenhal te Leiden.

3) Antwerpen, Museum, Cat. No. 308.

4) Alkmaar, Stedelijk Museum. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 188 A.

5) Lecuwarden, Portrettengalerij van Harinxma thoe Slooten.

BIJLAGE I.

TABBAARDEN Type B.

Type B. Variatie I A.

1488	Anonym Zuidnederlandsch, z. d. Anonym Nederlandsch,	Morticellarium ¹⁾ Martyrium van St. Sebastiaan ²⁾	Houtsnede Schilderij
1504	Meester van Alkmaar,	Werken van Barmhartigheid (Paneel I, II en III) ³⁾	„

Type B. Variatie I B.

1510	Lucas van Leyden,	De Verloren Zoon ⁴⁾	Prent
1548	Ernst Maeler,	Werken van Barmhartigheid ⁵⁾	Schilderij

Type B. Variatie II A.

† 1530	Lucas van Leyden, z. d. Leidsche School,	De Kaartspelers ⁶⁾ Portret van den Heer van Brouhoven ⁷⁾	Schilderij „
--------	---	--	-----------------

Type B. Variatie II B.

Na 1529	Dirck Jacobsz, z. d. Joost van Cleef de Zotte, z. d. Joost van Cleef de Zotte, z. d. Joost van Cleef de Zotte,	De Cloveniersdoelen ⁸⁾ Zelfportret ⁹⁾ Mansportret ¹⁰⁾ „ ¹¹⁾	Schilderij „ „ „
------------	--	--	---------------------------

- 1) Morticellarium Quadragesimale et Adventuale de Arte Moriendi.
Gedrukt bij Gerardus Leeu. Antverpiae 1488. (Campbell 1270. Utrecht Univ. Bibliotheek).
- 2) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 548 A.
- 3) Alkmaar, Laurentius Kerk.
- 4) Afb. Beets, Pag. 28.
- 5) Kampen, Proveniershuizen. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 168.
- 6) Afb. Beets, Pag. 116.
- 7) Leiden, Lakenhal, Cat. No. 181.
- 8) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1288.
- 9) Windsor Castle. Afb. Preuss. Jahrbuch XVI, Pag. 15, Art. Justi.
- 10) München, Pinakothek. Afb. Preuss. Jahrbuch XVI, Pag. 17.
- 11) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 633 A.

XLIII

BIJLAGE I.

TABBAARDEN Type B.

Type B. Variatie III.

1511 (1517?)	}	Lucas van Leyden,	Mansportret ¹⁾	Schilderij
1519?		" " "	Zelfportret ²⁾	"
± 1530		" " "	De Kaartspelers	"
Vóór 1534		Anonym Noord- nederlandsch,	Portret van Wyhe Gerrits von Jelgershuis ³⁾	"

Type B. Variatie IV A.

1521	Lucas van Leyden,	Mansportret ⁴⁾	Teekening
1521	A. Dürer,	Portret van Lucas van Leyden ⁵⁾	"
1521	Lucas van Leyden,	Mansportret ⁶⁾	"
z. d.	Anonym Duitsch,	" ⁷⁾	Schilderij
± 1530	Lucas van Leyden,	De Preek ⁸⁾	"
1532	Jacob van Utrecht, (toegeschreven)	Mansportret ⁹⁾	"

Type B. Variatie IV B.

± 1530	Lucas van Leyden,	De Kaartspelers	Schilderij
z. d.	Jan Gossaert,	Mansportret ¹⁰⁾	"

- 1) Haag, Mr. van Valkenburg. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 40.
- 2) Brunswijk, Museum, Cat. No. 160.
- 3) Leeuwarden, Friesch Museum.
- 4) Leiden, Lakenhal.
- 5) Rijssel, Museum. Afb. Oud-Holland 1899.
- 6) Stockholm, Nat. Museum, Cat. No. 4.
- 7) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke Pag. 80.
- 8) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1452.
- 9) Haag, Mr. van Valkenburg. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 97.
- 10) Berlijn, Sammlung von Kaufmann. Ausst. Berlin 1914.

BIJLAGE I.

MANTEL.

Type I A.

1504	Anonym Noord- nederlandsch,	Die VII Sacrementen ¹⁾	Houtsnede
± 1510	Anonym Zuidnederlandsch,	Spieghel der Behoudennisse ²⁾	"

Type I B.

1499	Anonym Noord- nederlandsch,	Verovering der Stad Rhenen ³⁾	Schilderij
z. d.	Richting Gossaert,	Mansportret ⁴⁾	"

Type II.

z. d.	Jan Swart van Groningen,	Werken van Barm- hartigheid ⁵⁾	Teekening
1524	P. Cornelisz Kunst,	Bevrijding van Gevangenen ⁶⁾	Penteekening
1525	Lucas van Leyden,	Virgilius in de mand ⁷⁾	Prent
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen, fol. 296	Houtsnede

1) Gheprint te Leiden Bi mi Jan Seversz, 1504 (Haag Kon. Bibl.).

2) Gedrukt bij Thomas van der Noot, Brussel. Afb. in l'Art Typographique etc. W. Nijhoff, Livr. 8.

3) Amsterdam, R. M., Cat. No. 60.

4) Antwerpen, Museum, Cat. No. 263.

5) Afb. Veilingscat. F. Muller Juni 1908.

6) Parijs, Verz. Rodrigues. Tent. Utrecht 1913, Cat. Teek. No. 8.

7) Afb. Beets, Pag. 96.

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA.

Uit: Testamenten van Kanunniken van het Kapittel van den Dom.

Item do et lego Rich. tabbardū meū griseū cum Romanis aut spanise pellibus cum alijs caputiis meis hic existeñ. Et de premiss, vestibus do et lego dño Petro pastori in Loesden mātilū meū nigrū meliorē et Johāni supradicti aliū mātilū meū

1) Utrecht, Rijksarchieven Inventaris Archief Dom. Boekd. en Bundels n°. 95.

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA.

Uit het Testament van Stephanus van Rumelaer 1).

1504. Item, legavit novam vestem lugubrem c. caligis, wambosio.

Item, legavit meliorem vestem nigram ex panno nigro, et cum hoc legavit subducturam, vulgariter, dat fluynen voeder, quae subducta est vesti violeti coloris.

Item, legavit mantellum suum nigrum.

Item, legavit annulum parvum, vulgo een hoep, ex puro auro fabricatum.

Item, sex (florenos) pro veste lugubri.

1) J. J. Dodt van Flensburg, De Utrechtsche Capittels. Alia documenta ecclesiam S. Joannis Traj. Spectantia in: Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen. Utr. 1843, Deel III, Pag. 154, 155.

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA.

Uit de rekeningen der Parochiekerken te Utrecht ¹⁾.

(De Buurkerk.)

1504—1505. Item een peerlen treck.

Item een cleyn pater noster, myt een agnus Dei.....

Item 6 coralen pater' nosters, soo groot ende cleyn.....

(De Claeskerk.)

1536—1537. Noch gegeven, omdat hy met syn roucovel rou droech.....

Uit de besluiten des Raads (1519—1542) ²⁾.

1522. Scoutencovel. Belieft by den rade dat ment maken van Jan van Raephorst des Scoutencovel mede betalen sell.

1) J. J. Dodt van Flensburg. Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen, Utr. 1846, Deel VI, Pag. 308, 335.

2) J. J. Dodt van Flensburg. Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen, Utr. 1848, Deel VII, Pag. 107.

Dergelijke aantekeningen over Covels uit de jaren 1525, 1527 (Pag. 122, 131, 136.)

BIJLAGEN II.

ARCHIVALIA.

Uit de Rekeningen van Pompeius Occo aan Koning Christiaan II van Denemarken, 1520—1523 ¹⁾).

1521. meer gaf ick syn jungen hosen en wambis

..... ein pack, daerin 19 Leydske laekens, darin twee duncker blaw noch 4 groenen noch 6 swarten noch 7 bruynen

Noch 2 golden gulden de he voer ein scheemessen geven hadde noch ein golden gulden tho ein bennet, noch thot syn stevelen

Noch achtien ellen floel thot ein tabbert

Noch voer bennetten voer Claes Hermelins deners und und hoer hoesen

..... Noch geven umb 5 fyne bennetten myt oeren voer myns hern deners, noch 6 bennitten, wat slechter

Noch geven 16 gulden 12 st. thot ein span, dat he koft an myns hern bennet tho hangen oft neyen.

Noch geven umb 4 swarte floelen bennitten myt oeren,

Noch ein groet bennit myt oeren noch ein dosyn handschon, noch 6 dosyn syden nestelingen

..... koft 4 hemden, seer fyn

Noch koft ick thot hemden 23 ellen fyn lynwat

Noch geven umb ein gurdell thot myns g. hern mesz

Noch betaelt voer ein floelen bennitt noch geven voor hosen, wambis maeken, bennit, schoen, noch betaelt umb sockken, noesdoecken,

Noch betaelt voer hoesen noch von foring onder desz sotz paltrock

Noch geven umb gurdell thot syn hemden, hoesen und bennet noch umb ein lade tho de floelen benetten

Noch voer ein paer schoen, noch von syden lynt

Noch betaelt den schomaeker von 5 paer floelen schonen voer myn heer tho maeken und ander leren schoen

¹⁾ Medegedeeld door Prof. Dr. G. W. Kernkamp in: Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, Deel XXXVI, Pag. 275 vlg.

XLIX

Noch 6 swarte semen vellen voor myn g.h. tho hosen
 Noch von 2 floelen benneten tho maken, von syden
 foeringe

Noch geven umb ein swarte syden huyve

Noch thot myns g.h. burstlap

Noch ein groet floelen bennet

..... betaelt von paltrocken, wambisz, kappen
 tho maeken, von foederdoek

..... betaelde ik 72 swarte romanske vellen, de her
 Antonius koft tho myns hern tabbert

Noch betalt thot stevel und spoeren,

..... noch van syden snoren

Noch betalt umb ein paer witte hoesen

Noch koft ein stick Luyx floel

Noch koft voer die 2 lackayen elke ein floelen wambisz

Noch geven umb 11 ellen swart engelsk laken tho
 myn rock koft acht ellen swart Mechels tho
 her Antonius kappe.

Noch ein Spaenske kappe

Noch swart laken thot 2 kappen

Noch swart laecken thot myns hern folk thot
 spanse kappen

Noch betalt umb 5 outerfyn armenteerske lakenen
 noch ein meensk laken

Noch 6 $\frac{1}{2}$ ellen lakens thot ein ryterrok

..... noch ein stuck fyn armenters thot paltrocken

Noch koft 3 stuck floel tho borderen thot de
 paltrocken, met 2 borden thot elke paltrok

..... thot all vorsz. volk wambisz, tabberden, borden etc.,
 und thot myns hern eygen kleder an gouwen und syden laeken.
 Am ersten ein stick gouwen laeken myt goudt gefrysert

Noch ein stick golden laken gefrysert thot myns hern
 paltrok

Noch ein stick tolledoer myt ein swarten gront dat (lees: thot)
 voder under myns hern tabbert

Noch 30 ellen swart sattyn tho myns hern tabbert

Noch 4 $\frac{1}{2}$ ellen peertz tolledoer voor myn g. h, thot ein
 wambysz

Noch der dochteren 18 ellen dammask thot ein tabbert

Noch floel thot ein rock, wambisz, boerden

Noch geleverd 2 stick floels umb myns g. h. rytrock

L

Noch floel thot syn tabbert und wambis
 Noch swart satyn thot syn tabbert, paltrock
 Noch satyn thot her Antonius wambes
 Noch witt floel thot myns hern wambis
 Noch ein stuck Luyx floel, thot myn paltrocken

Noch roet tolledoer thot myns hern wambisz myns hern hosen

Noch 24 ellen Luyx floel thot myns hern tabbert

Am ersten ein tabbert von dubbelt kaffa myt 3 boerden.

Noch ein rytrok myt gulden laken.

Noch her Anthonius floelen tabbert.

Noch „ „ gouwen wambis.

Noch „ „ ein satyn paltroc.

Noch ein floelen paltrok.

Noch 10 ellen zwilch.

Noch ein floelen tabbert.

Noch camelotten tabbert.

Noch dammasken tabbert.

..... betalt gulden laken, sulver, syden und ander cleyder, oeck von voerlaeken voor myns hern volk und von clein boertfloel, zwylch, kannefasz, lynwatt in de wambisz

Noch geven von 6 kappen noch paltrok maeken, boerden, voeren noch von maken, voering und syn eygen paltrock myt borden, trylysz, kannefasz

Noch betalt von syn paltrock von voren, maken und ein mantel

1522. Meer sandt an Sybrech Wilms dochter ein tabbert laken van swart Engelsck

BIJLAGE II.
ARCHIVALIA.

Uit de Rekeningen der stad Nijmegen 1382—1543 ¹⁾.

1511. Van der Cledinghen.

Gherardo, onsen secretario, heb ick ghegeven voer sin cledinghe:
10 gl. current.

Jan Raet ende Derick van Ghent elck gegevens 5 ellen Engels;
die ell voor 42 stuver, facit: 21 gl.

Gherit Hor heft tot siinre cledinghen 5 ellen Kempis, dat
swart el voer 34 stuver. Dat sangwins voer 32 stuver. Noch 1 el
tot sin hasen voer 32 stuver, scergelt $2\frac{1}{2}$ st., maeckgelt van
tabbert ende hasen, 35 st., facit: 11 gl. $14\frac{1}{2}$ st.

De scarperichter heft 2 ellen ende 1 verdel sagwiins Kempis,
noch 2 ellen ende 1 verdel zwartz, tot tabbert ende hasen;
steet voer 6 gl. ende $7\frac{1}{2}$ stuver, ende $3\frac{1}{2}$ el versteins staen
voor $24\frac{1}{2}$ st., facit: $7\frac{1}{2}$ gl. 2 st. ²⁾

1513. Totten sborchgreven, burgermeisteren, richter ende der boden
koevelen $3\frac{1}{2}$ ell Engels, die ell enen enckelen gulden van
gewichte, van die koevelen te maken $1\frac{1}{2}$ gl. current, van scher-
gelt 2 st. 3 oirtken, vz. 10 gl. 2 st. 3 oirtken.

Gerrit Horren tabbert, dair to gehad 5 ellen Engels, die ell
1 Philips gl., die gl., ad 44 st., noch vierdel 5 versteyn, voir
10 st., van dit doick te scherren, die el 1 vlemsch, ende vant
coeperen beslach op die mouwen te setten, 3 st. van maickgelt
35 st., vz. 13 gld $11\frac{1}{2}$ st.

Schipper Jan, genoempt Guede Mynsken, van Wezell, $4\frac{1}{2}$ ell
Engels tot enen tabbert, durch den rait geschenct, die ell 26 st.,
Brabantz; den selven noch 4 loit ende 3 vierdell silvers ende
 $1\frac{1}{2}$ st. dat loit 25 st., ende van maickgelt 22 st., 3 oirtken, vz.
17 gl. 7 st. 3 oirtken.

Van den silveren totten beslagen kovelan.

Tot sborchgreven. richters, beyde der burgermeisteren ende
der baden koevelen, elck een marck silvers, dat marck

¹⁾ Uitg. door H. D. J. van Schevichaven en J. C. J. Kleijntjens, Nijmegen,
1910—1914.

²⁾ Dl. II, Pag. 131/132.

8 enckel gulden van gewicht, den enckelen gulden ad 50 st., van maickgelt van desen vurscn. koevelen, van elcker koevell 3 Hornsche gl., den Hornsche gl. gerekent ad 21 st.; ende van elcker koevell dit silveren te sticken, 8 st., vz. 141 gl. 6 st. 3)

Dergelijke posten nog vermeld uit de jaren 1519 4)

1521 5)

1522 6)

1523. Totten levereyen 5 verdell Bruickx graw, ind 5 verdell Ingels roetz, die ell 28 st. Brab. 7)

Eveneens voor de jaren 1525 8)

1526 9)

1527 10)

1528 11)

1529 12)

1529. Noch een ell Ingels totten lappen dair men tsilver op gestict heeft die ell 27 $\frac{1}{2}$ st., Brab. vz. 2 gl. 15 st.

Voor de jaren 1530 13)

1531 14)

-
- 3) Deel II, Pag. 246/247.
 4) " III, " 37/38.
 5) " III, " 108/109.
 6) " III, " 130/131, 134.
 7) " III, " 192/193.
 8) " III, " 231/232.
 9) " III, " 296/297, 299.
 10) " IV, " 13/14, 17.
 11) " IV, " 76, 79.
 12) " IV, " 138, 141.
 13) " IV, " 211/212, 216.
 14) " IV, " 268, 270.
-

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA.

Uit de Beknopte Geschiedenis van de Middelburgsche Rethoryk-kamer „Het Bloemken Jesse” door N. C. Lambrechtsen van Ritthem ¹⁾).

Pag. 166.

Kopie van het Privilegie, door den Raad van Middelburg gegeven aan de Rethorykers, aldaar den 17^{en} Maart 1514.

1514.

„Ordineeren voirt dat die van den Rethoriken hebben sullen dertien Tabbeertdragers t.w. ende hebben dit jegenwoordich jaer gehad elk een Nobel en haere cleedinge is geweest roet.

Pag. 168.

De voizr. stad zal oic gehouden wesen, alle vier jaren eens, te geven elken van den Tabbaertdragers, als dan wesende, elc eene Nobel

Eerst dat dezelve derthien gezellen alzo geordineert niet en zullen mogen getogen worden in eenige van de drie andere Gilden, maar zullen daer inne sterven, ten waere of zy getogen waren en geordineert in ander officie, daer zy den tabbaert mede verliezen zouden

Item dat dezelve Gildebroeders alsoo als voirs. staat ontfangen zynde, zullen gehouden zyn alzo dicwyls als de Tabbaertdragers cleeden zullen, tot hoiren coste te makene eene rock van deselve verwen en coleure, dat de Tabbaertdragers cleeden zullen, welke cleedingen en coleurē by die van der Wet geordineert worden zal, gelyk in andere Gilden; ende de Gildebroeders zullen gehouden zyn haren devise van silver ofte van bourdinē te dragene op hare borst

Item dat zoe wanneer eenig van de voirs. Tabbaertdragers sterft, ofte in eenighen anderē officieē getogen word, dat hy alsdan zyne paruē laten zal den Gilde

¹⁾ Uitgegeven in de: Verhandelingen van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden, IIIe Deel, 1ste Stuk, 1819.

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA.

Uit: Serrure's Vaderlandsch Museum ¹⁾).

Uit een ordonnantie betreffende de Rederijkerskamer „Maria ter Eere” te Gent, 1517.

1517. Daer jeghens de zelve zeyden dat zy dies ongehouden zyn moesten, emmers nopende den draghene vanden lelietack upde mauwe, dewelcke by expresse verclaerde dat men tselve draghen zoude onder anden naet vander sleppe van huerlieder keerels, Ende bovendien dat de andere voorn. drie cameran useren ende ghecostumeert zyn huerlieder borduere te draghene boven up huerlieder mauwe, ende niet ondere ande sleppen.

1) Deel I, 1855, Pag. 445.

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA

Uittreksel uit de Rekeningen der Stad Breda. ¹⁾

1513. Item betaelt van eenen pak wit engels lakens, zoe lang synde ende groot van 10 lakenen ende elck laken lanck omtrent 29 ende 30 ellen om te doen verwen zwairt en tanneyt voir die schutten dieneren ende Vroichdendails gesellen,

Item betaelt eenen verwer tot Mechelen daer men oc aen bestaidt hadde 8 lakenen witten Engelschen lakenen, om die vier te verwen tanneyt, voir die Vroigndendails gesellen ende dander vier te verwen root, voer die Cloveniers van Breda.

1515. Item hebben die voirgen. borgemeesteren noch gecocht tot Berghen op ten Zoom in de marct opten lesten dach in Aprille Ao. 15 tegen Gielisen van der Heyden Lakencooper wonende tAntwerpen 100 ellen en een half elle tanneyter lakenen en noch 100 ellen en 23 ellen mareyten lakenen totter cleedinghe van den Cloevenyers en Vroegndendaels gesellen,

1517. Item de 4 tannyet lakenen zyn lang geweest:

Deen stuk 31½ ellen	} 127 ellen
Dander stuk 31½	
t derde stuk 31½ ellen styf	
t vierde stuk 33 ellen	

Ende hieraf hebben gehad de 24 gesellen van Vroigndendale elc van hen 5 ellen.

.

Roever Jan heeft gehad 1 elle tanneyts ende voirt van den rooden ende van den monto folyerschen, van elc 1 elle ende oic van den Zwertten een half elle, die gerimpelt was.

1523. Item want omtrent Banisse Ao. 22 verscheyden vergaderinghen van den borgeren gehouden syn geweest, ende de borgeren ten slooten (dair de meeste deel van den scutten, van

¹⁾ Uit de Geschiedenis der Rederijkers in Noordbrabant door C. R. Hermans, IIe Stuk Bijlagen Pag. 201 volg.

den Cloevenyers en van der Retoryken, by ende over waeren) dat men de cleedenghe half afstellen wilde van den voirs. geselschappen.

Ende dien navolgende geseeght was, dat men elcken van den drien geselschappen van der stadt weghe geven soude, gereet 60 R. Gl. current, tot hulpen van heuren cleedinge want dien van der wet elcken afgetogen werden 4 ellen van hueren laken. Alsoe en syn den scutten noch den Cloevenyers dit jair nyet gegeven tot haer cleedingen, ergo hier dairaf Nyet.

1527. Item betaelt dyen van der Retorycken tot hulpen van hair cledinghe ten drie jairen dair af dat dit jaer dysterste is
1539. Item op den 11 en May gecoft voir de Vruechdendaels voir haer lieden portie van twee jaeren, voir elck jaer 48 R. Gl. blaewe lakens, om hen daer mede te cleeden.....
1548. Item alsoo de 24 gesellen van Vruechdendael des jaers tot hulpen van hon cledinghe hebben van der stadt 48 R. Gl. zoo is hen dit jaer de voirs. somme gedobbleert, mits dat zy hen nyeuw gecleet hebben.

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA.

1524. Uit den Inventaris van Bisschop Philips van Bourgond ¹⁾.

Van 't gene na myns Genadighen Heeren overlyden opten huysse Duersteden gevonden is, ende eersten in synre Genaden Comptoecken benevens synre Genaden slaepkamer, opten Donderdach X. April Ao. XXIV.

Een cleyn viercant cofferken mit yseren bandekens daer een root rond doosken in is mit LXXIV peerlen onder groot en cleyn, die sommige mit golden steelkens.

Noch een gebroken rincken mit een turkoys.

Een roetse van een robyn in een hoofdeken geset. Item een Camus. Noch een roetse van een robyn. Item een Agatha. Item een cleyn Camuyken. Twee golden knoopen. Een kleyn stuksken golt.

Een gulden Kykerken. Een kleyn diamantken in een hoofdeken

Een ander root doosken, daer inne waren acht amallieerde naeldekens. Twee gulden knoopkens. Noch drie gulden knoopkens. Noch een gulden naeldeken

Een segel cofferken overtogen mit root fluweel, ende verwapent met die wapenen van Ravesteyn, een braselet ofte plat vyftich van golde, mit een Agnus Dei, ende mit IV peerlen.

Een bagge ofte clenoit mit een roose van diamanten, ende VIII. peerlen. Een popken van roit leer, daer aen staken twee ringen van Camuen. Noch een rinck mit een Agatha. Een beenen rincken in golt geset mit een half ruytken van robyn.

Noch een ander popken van swart taftaf mit ses ringen.

Een Camue, een turkoys, een punt van diamant.

Item een cardoen van een ruyte van diamant opte steert, een punt van diamant opte hooft, rondtom mit leydack van diamant.

Een gouden bagge daer op geamailleert Jesus Christus. Een groot Agatha in golt beslagen. Een golden span mit een peerdeken.

1) Uit: Ant. Matthaeus, Vet. aevi Analecta. Tom. I, Pag. 211 vlg.

Een roetse van Robyn in een margueriete van golde. Een gulden tonneken geamallieert.

Sunte Catharine van golde met een cleyn robynken op hoer voeten.

Een groote Amiraulde op een hoofd van goude. Een Saphyr bloot op sich selven. Een golden span mit een Jofferken geamailleert.

.....
 Binnen myns Genadighen Heeren slaepcamer.

Een langen tabbert van fynen gouden laken mit armynen gevoedert. Een anderen tabbert van golt verheven ongevoedert. Een swart satynen tabbert heel mit fynen sabelen gevoedert.

Noch een grooten fluwelen tabbert oock mit sabelen gevoedert.

Eenen corten taneyten damasten tabbert gevoedert, mit derthien golden knopen. Eenen swarten satynen tabbert gevoedert. Item eenen taneyten tabbert mit sabelen gevoedert, ende mit ses gulden knopen aen de mouwen.

Een langen satynen tabbert, d'een syde swart satyn, ende d'ander syde satyn brochie. Eenen langen fluwelen tabbert carmosyn mit swart satyn gevoedert, ende enen caproen van gelyck fluweel totter orden dienende.

Eenen langen swarten fluwelen tabbert met taftaf gevoedert. Eenen tanneyten fluwelen tabbert mit swart satyn gevoedert.

Eenen ryrock van swart fluweel gevoedert mit orillions van martre. Noch een ryrock van swart fluweel gevoedert mit taftaf.

Een chamare van satyn brochie sonder mouwen. Eenen Ryrock van grauw laken met witten vellen gevoedert. Een Sayon van swart satyn met trilly gevoedert.

Een scharlaken mantel mit twee swarte fluweele boorden. Een Spaensche scarlaken cappe mit carmosyn fluweel gevoerd.

Eenen witten vilten mantel.

Twee paer nye swarte hosen. Een voeder van witte vellen in een saccken

Eenen swarten mantel op Spaensch fatsoen.

Twee stucken van satyn brochie geneyt oftet voermouwen waren. Een enckel palsrock grauw taftaf. Een roccken van swart satyn voer gevoedert mit orillions van sabelen, ende achter mit orillions van martre.

Noch een rockslyf Cypers satyn mit olde martren gevoedert. Een Spaensche swarte cappe.

.....

LIX

Twée golden ringen den eenen mit een Turcois, ende den anderen mit enen Camue.

XII plumagien van rode, witte, blauwe, ende geluwe verwen. Item een roden leeren riem, ende een clyn tasch daeraen boven mitter naelden gewrocht, myt vyff syden quasten, ende de gespe ende oogen so van den riem als van den tasch vergult.

BIJLAGE II.
ARCHIVALIA.

Uit de „Ordinantien en Statuten dye de Keyserlycke Maiesteyt in zynder teghenwoordicheyt op den VII. dach Octobris Int Jaer M CCCC XXXI heeft doen lesen en verclarē den Staten van sinen landē van herwaerts over etc. etc. ¹⁾.

1531.

Dat XXXIIII Artikel.

Ende om te remedieren opte groote ongeregeltheyt ende overdaet wesende tusschen onsen Vassallen en ondersaten en anderen woenende in onsen landē van herwaerts over in hueren cleederen en habiten tot haer onverdrachlycke costen en tot interest van der ghemeynder welvaer hebben wi gestatueert, geordineert en verbodē / statuerē ordinerē en verbieden by desen allen onsen vassallen / weder si zyn hertogen / princē / mercgravē / gravē / baenreheerē / edelen oft andere onsen ondersatē woonende in onsen voorseydē landē vā herwaerts over vā wat state qualiteyt oft cōditie si zyn so wel vrouwē als mans personē sonder eenige exceptie, het dragē en slyten vā goudē en silverē lakenē / van goudē oft silverē doeck / vā gout oft silver brocat / so in tabbaerdē, mantels, cappē, wambeysen, paltrocken, koerssen oft onderkoerskēs, in mouwē oft moukēs groote oft cleyne boordē / oft andersins in wat maniere dat het si / en insghelycs alle bourduren van gout oft van silveren / waer op nocht in wat maniere dat het si.

Dat XXXV Artikel.

Dat nyemāt van onsen vassallen en ondersaten van wat state, qualiteyt oft conditie hy si / voortaan en sal moghen dragen tabbaerden, mantels noch paltrocken vā fluweel oft satin cramosy / dan allenlick princen / mercgravē / gravē oft de ridders vā onser orden / en die baenreheerē van oudē stamme en edelen afcoemste oft die hoofdē vā onsen secreten rade en haren kinderen / die hooft officierē en andere principale officieren vā onsen huysē houdēde by hen luyden en elcke van hen ghetale van goedē peerdē na hueren state ende vocatie.

¹⁾ Antwerpen, 1531 (den Haag. Kon. Bibliotheek D. K. I 242).

Dat XXXVI. Artikel.

Dat nyemāt vā onsen vassallen eñ ondersaten oft andere woonende in onsen voors. lande anders dan die bovē ghenoeft zyn en sal voortāen mogē dragē fluweelē tabbaerden swart tanneyt oft andere coluer niet cramosy wesende / ten si dat hi onderhoude drie goede sadelpeerdē / vandē welckē die twee sullen wesen elck van der hoochde vā XVI palmen eñ een halve ten alderminster.

Dat XXXVII. Artikel.

Dat nyemāt oock vā wat state hij si dā die voorgenoēt zyn voortāen en sal mogē dragē tabbaerdē vā Satin oft Dammast, ten si dat hi onderhoude twee goede peerdē, deen tenminsten vāder hoochde vā seshien palmen eñ een halve.

Dat XXXVIII. Artikel.

Eñ voorts, dat nyemāt vā wat state hy si en sal mogē dragen paltrocken vā fluweel vā Satin oft Dāmast / ten si dat hi onderhoude een goet peert vand' hoochde vā XVI palmē eñ een halve als vorē op te peyne dye cōtrarie doen soudē eñ telcke reyse tselve geschiē soude vandē verliese eñ cōfiscatie vandē tabbaerdē eñ anderē cleederē boordē oft boorduerselen die si tegēs onse tegēwoordige ordinātie dragē soudē int lant eñ pleckē daer cōfiscatie stadt grypt. Eñ etc. etc. (volgt de verdeeling van het geconfisceerde).

Dat XXXIX. Artikel.

Eñ in dese voorscrevē ordinātie sullen hen vuegē eñ regulere dye vrouwe personē eñ huere kinderē / na dē staet van huerē mās eñ vaders etc. (bepalingen voor de weduwen).

Dat XL. Artikel.

Opdat deghene nochtās die zyde cleederē hebben hen vā anderē cleederē versiē mogē / eñ dat die ghene die zyde cleederē sullen willē draghē hen vā peerdē versien mogē / hebben wi gecōsenteert eñ consenterē / dat dye ghene die zyde cleederē hebbē deselve sullen moghē dragen indient hen goet dunct tot kersmisse naest comende exclus / eñ dat dieghene die zyde cleederē sullen willen dragē hen binnē den voorscrevē tyt vā

peerdē sullen moghē versien. Behoudelic nochtās eñ dwelck
wi verbiedē / dat dieghene die binnē dien middelen tyde egheē
peerdē nae onse voorsz. ordinātie hebbē en sullē / en sullē gheē
nieuwe side cleederē mogē makē / eñ dye snyders oft cleer-
makers en sullē dye niet mogē makē / tensi dat by den hooft-
officier vā der pleckē hē gecertificeert si etc. etc.

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA.

Uit: Die Cronyck van Vlaenderen ¹⁾).

1531. Uit de beschrijving van „Die schoone incomste der Schutten-
ryen te Ghendt (1497).

Fol. 289.

Root en wit ghecleet chierlic ghenouch
Bonnettē tāneyt met wrongē vā weerdē

Id.

Haer abyt al root metter parruerē snede
Ende swarte hoeden dit es waerhede.

Fol. 290.

Groen abyten roode hoen / hoort wat ick ghewaghe
Daer ō witte wronghē reyn vā behaghe

Id.

Antwerpen treyn Julius ghestichte
Quam in / up elcx mauwe den roosen hoet
Al root abyt / tanneyt int ghesichte
Was elcx hoet / ende ooc tghévlichte
Was een witte vaessche die edelick stoet

1) En es gheprent Tantwerpen / by my Willem Vorsterman / buyten
dye Camerpoorte / inden gulden Eenhoren. Anno M CCCC. ende XXXI.
Ende es voleyndt den XIsten dach der maent Julij.

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA.

Uit dezelfde kroniek:

1531. Uit de beschrijving „Van die triumphelycke feeste van den Guldē Vliese te Brussel (1516).

Fol. 3.

..... ende naer dyen quā coninc Karel / die al redē in roodē mantels ghecleet vā root fluweel cramosyn / eñ rontōme gheboort met costelyckē boordē ghemaect met peerlen eñ costelycke ghesteentē met roodē rolcapruynen opt hoofd /

Uit de beschrijving van Karels intocht en kroning te Valladolid (1517).

Fol. 4.

..... Kaerle die coninck die seer costelic ghecleet was met eenen guldē stuck verchiert met veel costelycke ghesteenten / ende hy hadde om syn bonette een costelycke boghe een juweel boven maten costelyck.

Uit de beschrijving van een steekspel (1518).

Fol. 6.

..... Dese voorseyde heerē warē also costelyc toe ghemaect dat dat gulden laken voor cleyn gherekent wert / wāt die cleedinghē waren al meest ghemaect vā ghetrocken gout ende ghetrocken silver / eñ met gheslaghen fynen goude vā veel diveersche manieren ouerdeckt / eñ met peerlen eñ met costelycken ghesteenten ghewracht.

Fol 6.

..... Daer waren XXIIII edel mans te voet met schaerlaken coussen / verdeckt met ghetrocken gout eñ silverē webbe doorsneden. Die wābeysen satyn carmosyn verdeckt met ghetrocken gout eñ silverē webbe al doorsnedē / eñ die bonettē waren avontuerlic

Id.

..... Eñ die vrouwē warē seer ryckelyc ghecleedt / wāt alle dye vrouwen eñ joncfrouwen vā des conincx suster Leonora hadden wit satyn aen met goudē laken gheuoedert. Eñ dye

vrouwē eñ joncfrouwen vā dye coninghinne van Aragon warē al ghecleedt met swart fluweel. Eñ die mouwen vandē tabbaerden warē seer gheladen met goudē platen vā menigerhande divisen / eñ met ontallycke veel costelycke ghesteenten. Eñ die coninc was doe ghecleedt met een wambays eñ rocke vā satyn cramozyn / verdect met] ghetrocken goudē eñ silverē webbe ende een Spaensche cappe vandē selvē ghevoetert met fynen Sabelen.

Uit de beschrijving van Karels kroning te Aken (1520).

Fol. 9.

..... hi hadde eenē guldē lakē paltroc aē verchiert met costelyck ghesteente / een witte silverē bonette / met een witte plumage

Uit de beschrijving van de kroning van koning Ferdinand van Bohemen en zijn vrouw te Praag (1527).

Fol. 33.

..... Daernae is het huysghesin der Con.M. tsamē met haren vrouwē verchiert in aschvarwe damastē rockē met silverē stuckē / eñ den slinckeren mau vā ghewonden silver eñ grauwe damastē strickē ghedeelt / eñ fluweelē bonettē met peerlē upt chierlichste toe ghemaect.

Id.

..... al daer selfs door haer Hoefmeesterinne eñ die voorsz. Abdisse haer hooft eñ haer / welc si in een gulden eñ peerlē huyve gebondē / eñ daer up een root bonet met peerlē ghestict had

Fol. 34.

..... Eñ die coninghinne had XXIII ioncfrouwen / dye al aen hadden swerte fluweelen rocken met wyden mouwē / dye mouwē ende ooc tlyf met ghewonden strickē met guldenen stucken ghedeelt / eñ andersins ouer al met gulden stucken gheborduert.

Uit de beschrijving van den vrede van Kamerijk (1529).

Fol. 44.

..... Daer nae quamē dei paeygiē wel geaccoutreert / elc eē plume up haer bonettē Daer nae quamē die edelen vā Vrāckeryc meestdeel met fluweelē paltrockē eñ met hoeykes upt hooft met plumagien

Uit de beschrijving van Karels intocht in Bologna (1529).
Fol. 48.

..... Ende aen die syden ghinghen te voete XXV edelmannen
..... ghecleet met wit satyn doorsneden / ghevoeyert met guldē
laken / met coussen van root fluweel ende wambeysen vā root
carne syn.

Uit de beschrijving van de kroning van Karel tot Koning van
Lombardye (1530).

Fol. 49.

..... eñ de keyser was ghecleet met eenen langhē
tabbaert hanghende tot up die hielen / die welcke was vā
vyoletten fluweele / ghefigureert / verchiert met diveersche
werckinge vā silveren bloemē

..... / dye welcke die keyserlycke Maiesteit uphieven / hem
doende synē tabbaert wte / eñ synē rock / eñ dedē syn wā
beys vorē open eñ het hemde

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA.

Uit de Stads-Kameraars Rekeningen ¹⁾).

1538. Silvere letters der Stads dienaers.

Item gemaect voor de 7 Stads leghe dienaers, seven silveren woorden van UTRECHT, bij Italiaansche letteren geordonneert, om opter lufter mouwe van de voorsz. dienaers, alsoe die stryp daarmede off geordonneert ende geset is, gedragen te worden

1) J. J. Dodt van Flensburg, Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen. Utr. 1843. Deel III, Pag 218.

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA.

Uit de: Kaart der Kamer van Rethorica te 's-Hertogenbosch, geheeten Moyses Bosch, onder de spreuk: „In viericheit groeiende” 1539 ¹⁾.

1539.

Coupl. 4.

Elk Leghebroeder sal thalff jaer betalen

.....

.....

De cleeden uitghescheyden tot scamers eer, hoe dat het sy,

In alles ghelt elck even vele, soodt behoort;

Als de peerden ghelyck trekken, gaet het best voort.

Coupl. 5.

Opperprinsch wordt voor vier jaer prinsch ghecoren,

En eens sal hy fraey cleeden binnen synen tyt,

Met al de broeders van den eedt ghesworen,

.....

Coupl. 20.

.....

Wie met schimp den constbeminders gaet verdrucken,

Oft smadelyck veracht,

Sal moeten als dan syn borsse ontsnoeren.

¹⁾ Uit de Geschiedenis der Rederijkers in Noordbrabant door C. R. Hermans. Ite Stuk Bijlagen. 's Hertogenbosch 1867, blz. 117, 124.

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA.

Uit de: Inventaria bonorum in domo habitationis referendi
quondam eximii et venerabilis dñi magistri Alberti Piggii
Anno XV^c XLIII die Jovis IIII^a Januari ¹⁾).

1543.

In de cleercasse.

Item een fluweelen tabbert mit satyn gevodert

Item een damasten tabbert enckel

Item een zye camelotten tabbert sonder water enckel

Item een out wambeys

Item een out palsrocksken

Item een stuck van een beff

Item een lyff roecxken

Item noch een linne lyfroccken

.....

Item twee zwarte moffen met bunswik gevodert

.....

Item een halff worsetten tabbert met fluwynen gevodert

Item een zwarten damaste tabbert met zwarte wolle gevodert

Item een zwarte cammelotten tabbert met grau gevodert

Item een beffe

Item een tabbert van paers scaerlaken gevodert met zwart
damast

Item een zwarten tabbert gevodert met zwart zye satyn.

Item een raucovel

Item een zamaer met mouwe

Item noch een ander zwarte mantell met mouwen beyde om
den halss gevodert met fluweel.

Item een tabbert van caffa enckel

.....

Int viercante trisoor.

Item vier hemden

Item een fluweelen capmutsken met een zye zatyn onder
capmutsken

.....

¹⁾ Utrecht, Rijksarchief, Inventaris Boekdeelen en Bundels, D. 96.

Inde casse tusschen tvoerss. camerken ende die
camer boven.

Item een zye camelotten wambeys swert gevoedert met fusteyn

Item een zwart flueelen coers met witte wollen gevoedert
ende fluwynē om den hals

Item een tanneytte fluweelen palsrock gevoedert met grau
laken

Item een grauwen damastē palsrock gevoedert met grau
friesch laken met een borstlap

Item een grauwen tabbart gevoedert met keelen van vossen
ende witte wollen

Item een tanneyt zye zatyne wambeys met fusteyn gevoedert

Item een zwaert zye zatynen wambeys gecasonneert

Item een wambeys van zwart caffā met wit fusteyn gevoedert

Item een tañeyte satyne palsrock boven met linnelaken en
beneden met zwart friesch.

.....

Item een lederen custodie om bonetten inne te steken

Item twee fluweelen scoen

.....

In t halff zescant

Item VIII ronde bonetten

Item een hemde

Item een paer nyeuwe hantscoen

.....

In tselve contour zyn twee poppen met ringen
deen van vyf ringen ende d' ander van drie
ringen als in den yersten.

Een ring met een taffel van diamant

Een met een robyn

Een met een saffier

Een met een amatist

Een met een amaraude

Danderde popken

Een met camioel ingegraven

Een van zwarten verwe oick ingegraven

Item noch een coulin van violet oft incarnaet

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA.

Uit: Den Inventaris van den Boedel van den Heer Michael Wilnauen decani, qui obiit in die Valerij hod Ao. XLIII (1544) ¹⁾.

1544. Item die Cleden ende ander geleghen in die joncfrou casse voor opt solder:
- Een swarte tabbaert met een fluwynen voeder.
 - Een grau tabbart met een visschen voer.
 - Een sayen tabbert met een vissen voer — een lapken lakens.
 - Een syden cleer
 - ses hemden — een fluwelen cleer.
 - Een fluwelen wamboos — een cameloten wamboos.
 - Een fluwelen dolphyn — twee lakene boneten.
 - Twee pair cousen

¹⁾ Ageschreven door C. J. Mollenberg in: Taxandria, Tijdschrift voor Noord-brabantsche Geschiedenis en Volkskunde, Jaargang IV, 1897, Pag. 195.

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA.

1545. Uit een „Ordenantie soo durch de gravinne tho Oostfreeslant umme misbruks willen, tho profyt der gemeene in dusser graveschup Oostfreeslant gepubliceert und geordineert is wurden ¹⁾).

Van de unnutte Geldt-Spildungen so an Kleedern, und Sieden Doeck gelegt worden.

„Mann süt ock vor nodig an, dat men de grote Unkosten, und Geld-Spildunge, wat metige, so nü durch de Gemeene an allen enden an Kleider, und Sieden-Werck gelegt wort, dar durch mercklich Geld und Gut uth dem Lande gefoeret. So gebeden wy, dat sick een jeder des entholden schal, und sick nicht anders uthgeve, als sine Oldern, de des Sieden-Doekes gar wenig gedragen; Dennoch anfanglich na eenes jedern geboer, gnoegsaem, und eerlick erkant worden sinnen, de marcklike Prael, und Hochmoet vortokamen in der Stadt Embden, oder Flecken, und in allen Dorpern in dussen Lande den Frawen und Magden im Lande kein Sieden-Werck schnieden, oder maken scholen, dan den Eigen-Erfden Frowen, und oere Dochtern, die jo dudisch willen gekledet sin, eenen Kammelotten Kragen, und een paer Mawen, und anders geen Sieden-Werck; so dar averst een Schnieder oder Schroeder anders wurde befunden, de schall 10. Gulden und de Sieden-Wercke in der Overicheit Handen verbrocken hebben. Was de Frowen averst up dem Lande an Goldt oder ander Geschmiede laten maken, dat scholen se fry aene Schattung dragen und gebruecken, idt were den dat Unse Gnadige Heren in kumpstiger tydt van ander Forsten, und Heren hart angefochten, als men to Godt Almightig nicht verhapen werd, als den konde een jeder sick darmede untsetten, als in den Sachsischen Vehde geschehen is.

¹⁾ Uit: Ant. Matthaeus, Vet. aevi Analecta. tom. IV. Pag. 749.

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA.

Uit een Placaat van Karel V van 30 Jan. 1545 ¹⁾.

1545.

Item, om te remedieeren totter onregeltheyd en overdaad van de klederen en andere accoutrementen. die de Vasallen, ondersaten, ende andere inwoonderen van onsen Lande doen maaken en dragen tot haarliedder onverdragelycke kosten, en ten achterdeel van de gemeene welvaart, soo hebben wy, veranderende en modererende onse voorgaande Ordonnantie (1531) gestatueert, geordonneert, verboden en geinterdiceert, statueeren, ordonneeren, verbieden en interdiceren, by desen jegenwoordigen allen onsen Vasallen, 't zy Hertogen, Princen, Marckgraven, Baanreheeren, Edelen, ofte andere onse ondersaten en inwoonderen van onse voorsz. Landen, van wat staat, qualiteyt ofte conditie zy zijn, vrouwen als mannen, sonder eenige exceptie, te dragen en gebuycken van alderhande soorten en manieren van goude, ofte silvere lakenen, verheven, ofte onverheven, gebelt, ofte ongebelt, van goude, ofte silvere brocaat, soo in tabbaarden, mantelen, kappen, wambuysen, paltrokken, koersen, ofte koerskens in mouwen, ofte voormouwken, in broduuren, ofte borduuren, groote, ofte kleyne ofte andersints, in wat manieren, dat het zy, of wesen mochte

¹⁾ Afgedrukt in het „Groot Utrechtsch Placaatboek”, uitgegeven door Johan van de Water, Deel I, Pag. 725.

BIJLAGE II.

ARCHIVALIA.

Uit het testament van den Heer Gosewijn van Hattum ¹⁾

1548. tum do et lego in eodem conventu pro ornamentis,
unum paersche scheerlackens tabbert mit fluyel gevoert,

Item do lego, affini meo [Kruse, myn rinck mitten groeten
torkoesz met myn swaerten lakensz tabbert mit maerteren
gevoert.

Item, Herman Kruse, myn nichte van Wilsum en Kunera,
sullen ellick een rouw tabbaert hebben van outersin,

Item do lego, myn romenisse voerder van camelot, mit
den tabbaert daert onder staet.

. . . . dan noch een rouwtabbert ende kovel.

¹⁾ J. J. Dodt van Flensburg. Archief voor Kerkelijke en Wereldlijke Geschiedenissen, Utr. 1839, Deel II, Pag. 45/46.

BIJLAGE III.
LITTERATUUR.

Uit: Van Nyeuvont, Loosheit ende Practike: hoe sy Vrou Lortse verheffen ¹⁾).

1497—1501.

Vers 122—126.

Hoort U ghi enghe meyskēs met Uwē faelgekēs
Hoort ow ghi lycentykēs ēn quackernellekēs
Hoort ow ghi frayarts / hoort ou ghesellekēs
Diet b o n e t k ē draghen gherne over dweers
Int midden ghegordt

Vers 138—140.

Met ghehuerde cleederē frisch en moy syn
Eñ op ghespoelt naden nyewen toy syn.

Vers 271—276.

Menich robbeknol / sy en hebbē naw een mijte
Oft een hemde aent dlyf tharē onproffyte
Van buten hem toonēde al warent jonckers
D b o n e t k e n behanghē / doorstict als pronckers
Met syden nestelkens / met vergulden spānekens.

Vers 298.

Hola laet maken twee breede pantoffels.

Vers 303.

. eñ oec ghefrontste paltrockē.

Vers 325—338.

Segdy dat dees knechten die naw en winnē
Eenē stuver sdaechs te contrefeyten beghinnē
Die edele / die rycke / in cleederen / in schoen
Al soudense met droogh broot haer maelyt doē

1) Elis. Neurdenburg. Acad. proefschrift Utrecht 1910.

Sy moeten oeck hebben in allen kanten
Pantoffels so breet als voeten van olyfantē
Ghestrypte coussen / wambeysen doersnedē
Tabbaerts met bree lappen: eñ soot es reden
Dees meyskens die eerst springhē uter muyten
Moeten heden sdaechs hebben sonder guten
Hoofdoeckē so cleyne al warent ionffroukēs
Proper gordelkēs syden oft camelotte moukens
Flouweelen borstlapkens / al souwē syt borghen
Eñ qualyc betalen

Vers 418.

Met keerle / coers / oft ryem

BIJLAGE III.

LITTERATUUR.

Uit: Dürers Schriftlicher Nachlass ¹⁾.

1520. Pag. 109. Und den Niclasen, meinen Vettern, hab ich geschenkt mein schwarz gefütterten Rock, mit Sammet verbrämet
- „ 110. und der ein Münch hat mir ein Fazalet geschenkt. (Fazalet = zakdoek, Ital. fazzoletto).
- „ 116. Mehr hat mir Herr Erasmus geschenkt ein spaniolenes Mäntele
- „ 116. Mehr hat mir des Tomasins Bruder geschenkt ein Paar Handschuh.
- „ 118. Do die ganze Stadt versammet was von allen Handwerken und Ständen, ein Jeglicher nach sein Stand auf das Köstlichs bekleidet. Es hätt auch ein jeglicher Stand und Zunft ihr Zeichen, darbei man sie können möcht.
- „ 119. Item der Tomasin hat meinem Weib geschenkt 14 Elln guten dicken Harass zu einer Höcken und dritthalb Ellen halben Atlas zu unterfüttern.
- „ 119. Ich hab den Goldschmieden eine Visirung gerissen von Frauenkopfbündlein.
- „ 125. und er hat mir wieder geschenkt eine schwarze spanische Taschen, 3 fl. wert.
- „ 126. und der Ruderigo schenket mich etlich Federn, calecutisch Ding.
Ich hab der Susanna kauft ein Höcken pro 2 fl. 1 Ort.
- „ 128. Ich hab 6 Stüber um ein Paar Handschuh geben.
. davon hat er mir geschenkt VII Elln Sammet.
- „ 129. Item 23 Stüber geben für ein küllrückten Kürschen (d. h. ein Pels von Kaninchenrückten).
Item hab 31 Stuber für ein rotwillen Hemd geben.
- „ 130. und hat mir ein gulden Ring geschenkt, antica, gar mit ein guten geschnitten Stein, ist 5 fl. wert.
- „ 134. (Ich hab) zwei Weiss für ein Gürtel geben.

¹⁾ hrsg. von K. Lange und F. Fuhse. Halle a. S. 1893.

LXXVIII

- Pag. 134. Item hab 1 Philippsgulden für ein scharlach Brusttuch geben.
- „ 135. Mehr 2 Weiss für ein Gürtel 6 Weiss für ein Paar Schuh geben.
- „ 139. An S. Mertenstag hat man zu Antorff meinem Weib ein Beutel abgeschnitten
- „ 141. Item der Tomasin hat mir 4 Elln grau Damast geschenkt zu einen Wammes.
Item hab zu Pergn meinem Weib gekauft ein niederländisch dünn Tuch auf den Kopf, kostt 1 fl. 7 Stüber. Mehr 6 Stüber für 3 Paar Schuh.
- „ 145. Item der Factor van Portugal hat mir geschenkt ein braun Sammettaschen.
1521. „ 146. Gerhart Pombelly hat mir geschenkt ein gedruckt türkisch Tuch und Herr Wolff von Rogendorff hat mir geschenkt 7 brabantisch Elln Sammets.
- „ 148. Der Ruderigo, Scriban de Portugal hat mir geschenkt zwei calacutisch Tücher, das ein seiden. Und hat mir geschenkt ein geschmucktes Birett
- „ 149. Item Herr Lorenz Sterck hat mir ein spaniolischen Pelz geschenkt.
Item des Tomasins Bruder, Gerhart, hat mir geschenkt 4 Elln brabantisch des besten schwarzen Atlas
- „ 153. Ich hab 3 fl. 16 Stüber geben für die 5 seiden Gürtlein, die ich will verschenken.
Dem Pirckhamer hab ich geschenkt ein gross Baret. Dem Jacob Muffel hab ich geschenkt ein scharlach Brüsttuch ein Elln, Hans Imhoff Kind ein geziert scharlach Birett der Kramerin 4 Elln Zendeldort 4 fl.
- „ 155. Ich hab 16 fl. für ein Stuck Schamloth geben, hält 24 Elln.
- „ 159. Ich hab 10 fl. 8 Stüber für ein Stuck Harass geben zu zweien Mänteln.
- „ 160. Item zu meinem schamlothen Rock ist kummen 21 Elln brabantisch, die ist um 3 Zwerfinger länger denn die Nürnberger Elln. So hab ich darzu kauft schwarz spanische Fell, kosten zu drei Stübern. Und ihr sind darzu kommen 34, thut 10 fl. 2 Stüber. So hab ich

LXXIX

- dem Kürschner zu machen geben 1 fl., so ist zu Brämen Sammets kommen 2 Elln: 5 fl., item für Suedenschnür und Faden 34 Stüber Item der Schamloth, der beim Rock ist, kost 14 fl. $\frac{1}{2}$.
- Pag. 161. Ich hab 36 Stüber für ein breits Birett geben.
- „ 161. 4 Stüber geben für ein alt Birett zu putzen Ich hab aber 2. fl. für ein neu Birett geben. Ich hab das erst Birett verwechselt, dann es war grob, und hab 6 Stüber zugeben um ein anders.
- „ 167. Ich hab 14 Stüber vm 2 Paar Handschuh geben.
- „ 167. Ich hab auch auf grau Papier mit weiss und schwarz zwo niederländisch Kleidung conterfet.
- „ 172. Item hab 21 Stüber für ein Dutzend Frauenhandschuh. Ich hab 6 Stüber für eine Taschen geben.
- „ 173. 3 Stüber vor ein Paar Schuh in die Hosen (= für einsetzen von neuen Fusstücken in enganliegende Hosen, deren untere Theile die Stelle der Schuhe vertraten.)
- „ 174. Item der Ruderigo hat mir geschenkt 6 Elln schwarz Küteruchstuch (= grobes Leinentuch) zu einer Kappen, kost ein Elln ein Krona.
- „ 178. Ich hab 1 Stüber um ein Paar Söcklein geben.

BIJLAGE III.

LITTERATUUR.

Spelen van Cornelis Everaert ¹⁾)

1525. Pag. 88.

Uit: Tspel van den Hooghen Wynt ende den Zoeten Reyn.

Personen:

Eenich, een persoonage ghecleet als een coopman

Menich, „ „ „ „ „ ambochsman.

.....

Redelicke Verstannesse, een vrouwe persoonage jentelic
gheabituweirt als een rudders vrouwe.

1513. Pag. 108.

Uit: Esbatement van den Coopman die vyfpondt grooten vercuste.

Vers 132: (de Weerdinnen tot den Koopman)

Vrient sit neffens vier doet den capproen of.

1525. Pag. 118.

Uit: Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoysen.

Personen:

Menichte van Volcke, een personage ghecleet als een
poorter

De Eerde, een vrouwelicke personage ghecleet jnt zwarte
thamelic.

Inwendich Verstant, een personage als een weerlic doctuer
eerlic ghehabytuweirt.

z. d. Pag. 133.

Uit: Esbatement van Scamel Ghemeente ende Trybvlicie.

Vers 69:

Eerst jnde sonde / van hoveerdichede

Ghelyc elc mercken magh / zoo ghy ghaet

¹⁾) Uitgegeven door J. W. Muller en L. Scharpée, Leiden 1898.

Ghebondt ghevoert / boven uwen staet
 Gheflüweelt / ghecameloot / ende ghedamast.

Vers 117:

Wildic een vraukin / met eender faylge
 Dat haddic by my / jn corten tyden
 Jent ghehabituweirt / jn cameloot of zyden.

Vers 166:

Siet ghy hyet draghen / vander nyeuwer snede
 Heeren / coopliden / Scamel Ghemeente wil mede
 Al en heifthy een cruce / jnde buerse nauwe.
 Commen se ten huwelicke / tzy man of vrouwe
 Brynghense jn ghelde twaelf pondt ghereedt fyn
 De achte moeten ter stondt vercleedt zyn
 Om te onderhoudene der pompuesheynt staet nu.

1523. Pag. 145.

Uit: Tspel vande Wellecome vanden Predicaren jnt Capyttele
 Provinciael.

Personen:

Brugghe, een vrouwelicke personage zeer tryonphant ghecleet
 als een rudders vrouwe met baghen ende keetenen.
 Vreidsaem Regiment, een personage ghecleet als een scout
 ofte baluy van eender stede.
 Minsaem Onderhoudt, een personage ghecleet als een eerbaer
 poortere ofte rentier.

Vers 247:

Doen kende men doctuers.
 Jae ande peerssche bonetten
 Ofte ande capproenen / diese droughen upt scoere.
 Kent nu eenen prelaet
 By een simmplen broere.
 Tes jnt zien alleens / zoo zy gheslooft ghaen.
 De capproenen moeten / nu al up thooff staen
 By Twelc clergye roofft waen / te zijne gheheert.

Vers 450:

Bruge uut commende zeer tryonphant of ghedaen heb-
 bende tcloxskin daer mede dat haer baghen ende juweelen
 bedect waeren

1527. Pag. 166:
 Uit: Esbatement van Stout ende Onbescaemt.
 Vers 235:
 Daer legghic myn ryeme / ende hier myn keerle.
 Vers 251:
 Want jc hebbe keerle / ende bucht ghelaten.
- z. d. Pag. 209.
 Uit: Tspel van den Crych.
 Vers 169:
 Deene ghebreict een bonnette
 Dander coletten mauwen.
1526. Pag. 233.
 Uit: Esbatement van Boerdelic Pleghen ende Ghenoughelic
 Voortstel.
 Vers 33:
 Haelt my eenen cam om den crooc te byndene.
1530. Pag. 243.
 Uit: Tspel van dOnghelycke Munte.
 Vers 316:
 Sulc Scaemel Aerbeyder / wil alzo moy ghaen
 Als eenich poorter ofte eenich rentier.
1512. Pag. 377.
 Uit: Een Tafelspeilken vander Beke.
 Personen:

 Beraedtsamich Advys, een personage ghehabytuweirt als
 een medecyn ofte apotycaris.
1530. Pag. 409.
 Uit: Een Tafelspeilken up een Hoedeken van Marye.
 Vers 174:
 Et es een hoedeken van ghesteente
 Ghelyc een spanne van een westersche maecht

Waen ten es.
 So en eist gheen hoedeken datmen draecht.
 Up thooft jn dhandt / of ande ryeme.

z. d. Pag. 437.

Uit: Spel van Ghemeene Neerrynghe.

Personen:

.....

Elckerlyc, comende als een coopman an hebbende een
 keerle met een pordeix ghegort, up thooft eenen priesters
 capproen gherolt, zyn rechter been gheleerst ende ghespoort
 ende an zyn lichter been een scippers bochs an.

Vers 135.

- S. Siet daer een nyeuwe / ghefronste craeghe
 Om elckerlyc Vlamync Wale / ofte juradieus.
- E. Wat au dats ommers / seker wat nyeus.
 Ic wilde wel weten van desen fatsoene
 Watmer mede / pleicht te doene.
 Twaere goet dat men my tverlanghen stremde.
- G. Om elckerlyc Sulc Scaemel die maer een hemde
 An te doene heift / tsy ghefronst of plat.
 Wanneer et vuul zy of by twasschen nat
 Sulc een craechsken slooft gy ouer thooft.
- E. Wats dan?
- S. Elckerlyc worter by verdooft.
 Want al waert dat Sulc Scaemel / stoude of clemde hiet
 Elckerlyc et voor / een gheheel hemde ziet.
 Ghelyc de onderhalscleers vande vrouwen.
- E. Hoe maekent zy dan met de mauwen?
 De aermen moeten dies naect ende bloot staan?
- G. Wat lieue man / ten es gheen noot waen.
 Tot al es raet / dier wel up ghist.
 Sulc Scamel weet / tot allen dinghen list
 Met nyeuwicheyt te souckene tsy cout of waerm.
- S. Sulcke maukens / stryctmen anden aerm
 Daer ouer zweetrocxs / de vrouwen lyfvekens.
-
- S. Siet daer een wambays / van vreimder sneden.
 In allen dynghen zouckic / eenen nyeuwen ploy.
-

- G. Sulc Scamel dect aermoede / daer hy can vry
By rocxs met halfve maukens / ofte een samaerken.
- E. Vyndt men sulcke kuerssen?
- S. Wat een goet jaerkin.
Nyeuwicheyt / om vrouwe als man je zoucke.
Wat fatsoen dynct hu dat?
Van een broucke
- E. Onder den coussceppers gheheetten den hau.
- G. Ruetelaers zynde in Pouers benau
Die gheerne braggheren / hebbende scaers
Die quaelic een paer / coussens sjaers
Cunnen ghecryghen / hoe zy rommen of blaesen
Vermueghense / altemets een paer baesen
Twee jaer of drye / zynse ghestoffeirt.
- S. Met sulc een paer / scoens / scaers gheleirt
Omden minsten cost zo scieten zy duere.
- E. Tes cleen bescut tjegghens watre of muere
Alsmen onvoorzien tardt / jnder plasschen ooghe
- G. Lieve man / tes al eer drooghe
Wat jn sulcke scoen wort / ghesturt ghegoten
Dan jn andere hooghe / ende vaste ghesloten.
Twaeter blyft er min jn / zo my den zin somt.
- E. Hoe zoo?
- S. Et loopter weder uut / alzoot der jn comt.
Twaere noot wistget al / ghelyc deze bescickerkins.
Wat goeyken es dat?
- G. Twee vrouwenclickerkens.
Wat dynct hu daer of jnt bemerck?
- E. Jc en zyer gheen ghebrec andt werck
Anders dan dat se cort ghehielt zyn
.....
- S. Siet daer een mantel vander nyeuwer manniere,
De ployen houden als een peerle stede.
- E. Wat verloren fatsoen.
- G. Men verspaerter een keerle mede
Van zes ellen lakens / tsy fyn of slicht.
Ze zyn ghemackelyc ende om draeghen licht.
Sulc Scamel zouct nyeuwicheyt omde moythede.
.....
- S. Siet daer eenen bonettenhoet.
Tfatsoen comt nyeuwe uut der munte.

BIJLAGE III.

LITTERATUUR.

Uit: Veelderhande Geneuchlycke Dichten, Tafelspelen ende Refereynen ¹⁾).

z. d. Titel: Van de bonte K a p k e n s / diemen nu eerst nieus ghepractiseert ende gheuonden heeft.

Pag. 16.

Ziet / het zyn dese K a p k e n s / ghevoert met bont /
 Diese eerstmael vont / dat was een Meester gheacht
 Want het is een seer warme dracht /
 Oock zynse sacht / en sluyten soo om de ooren
 Dat men daer nauwelycx een vinger soude by in boren /

.....

Maar ziet myn Heren wat een dracht heb ick gevonden /
 Dese worden ghebonden / onder der kinnen /
 Hier en kan gheen wint comen binnen /

.....

De gansche neck wort bewaert van coude /

Titel: Den Reghel / ende scharpe sware Oorden van Aernouts
 arme Broederen

Pag. 91.

Ghy moet v klederen eerst verdrincken /
 t' Zij broec / wanbays / oft mantel net /
 Ghy moet het al doen onbelet /
 U hoedt / u coussen en schoenen jent
 Moet ghy alhier laten present /

Titel: Den rechten weg nae t' Gast-huys

Pag. 131.

Die hem smorgens langhe kleeden om dat haer nestelen
 gheen naelden en hebben /

¹⁾ Uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1899.

Titel: Een sotte vraghe van Claes / ende een wyse antwoorde
van Jan.

Pag. 196.

J.

De Schippers die by den water varen
Visschers arm / ende ryck / dese draghen al ghelyck /
Die Kappen aen den hals verstaet het bediet /
Soo en ontwaytse haer den wint niet.

C.

En zynder niet meer die deese kappen draghen?

J.

Ziet hoe deese straet-jonckers met spaensche kappen gaen /
Gheboort met Zyde of Fluweel

.

Zy laten haer boexsen aen kleyne riemen snyden /
Ende laten bederven soo costelycken laken /
Daer zy soo grooten geldt af geuen van maken /
Zy en connen de gec oock niet binnen houwen /
Zy dragen dan quispels aen haer halsen en mouwen /
En latense ouer haer schouderen blincken /

.

En dese meyskens en machmen niet vergheeten /
Zy draghen keurssen met langhe slepen
Een klierken om haer hals proper en net /
Ende haer doecxken int vierkant geset /
Zy en vraghen nae vrinden noch na maghen /
Zy doent om haer vryer te behaghen /
Zy en kunnen ooc de gec niet binnen houwen /
Want sy draghen wel Fluweele mouwen /
Ende oock goet laken van Damast /
Maer t' hemde is wel met seven knoopen vast /
Noch draghense om haer vryers te behaghen /
Halsdoecxkens met goude kraghen /
Met een borstlapken seer ient bereydt /
Ende haer hayrken op 't spaensch gheleydt /
Met twee pantoffelen met langhe tuyten /

.

Titel: Jan Splinters Testament.

Pag. 204.

Men dede hem goet

Van Wambays / Bocxsen / Cousen en Schoen /

.....

Hy hoopte zy souden hem den arbeyt loonen /

Met eenen Tabbaert van twintich Kroonen

BIJLAGE III.
LITTERATUUR.

Uit: Het Antwerpsch Liedboek ¹⁾.

Vóór
1544.

Pag. 9 Lied V.

.....
Myn wyf soude so geerne zyn een caelgie
Ende draghen alle daghe een nyeu fatsoen
Een riem, koers, keerl ende een saeyen faelgie
dan gebreken haer noch coussen ende schoen
.....

Pag. 13 Lied VIII.

.....
Si was fraey gheciert
Scaerlaken had si aengedaen
.....

Pag. 15 Lied X.

.....
Ic seg vrou maecht bint op u hayr
Met roode gout Ende met groene side
.....

Pag. 78 Lied LIV.

.....
Aechtken ende nelleken
Die met den koers beroct
.....

Pag. 143 Lied XCV.

.....
Si band haer gheluwe hayr
Bi een claer fonteyne
.....

Pag. 195 Lied CXXIX

.....
Wi willen haer leeren breyden
Van siden een huyvelyn

¹⁾ Horae Belgicae, Deel XI. Uitgegeven door Hoffmann von Fallersleben.
Hannover 1855.

LXXXIX

Van siden was die huyve
Van goude so was die snoer
daer sal die vrome lansknecht
Syn gheluwe hayr in doen
.....

Pag. 279 Lied CLXXXII.

Wy maken ons cleeder doorsneden
Naer doude lantsknechts seden

Pag. 288 Lied CLXXXVIII.

Ick sal v gheven sonder sneven
Een roy cuers met een trypen boort

Pag. 305 Lied CXCVIII.

Coop ic nyeu cousen oft trypen scoen

Pag. 321 Lied CCVII.

Hi gaf mi acht stuyvers een grooten meer
Daer cocht ick me twee sayen mouwen
.....

Ick cochte twee doecken vat dit verstant
En een cuers van root schaerlaken

Pag. 335 Lied CCXVI.

Het docht hem wesen een schoen aenscouwen
twee trypen scoen so draecht si aen
en daer toe twee fleweelen mouwen
.....

En uwen staet en souts niet wel vermuegen
scaerlaken coersen te dragen naer myn behoort
met fleweele gebort om myn verhuegen
.....

Een sayen faelle sal ic v gheuen
En daer toe twee fleweelen mouwen
.....

die hem lyden sullen met halfosetten mouwen
.....

Noch segic mynen staet en vermaech niet wel
Te doen draghen fleweelen colieren

BIJLAGE III.
LITTERATUUR.

Uit: de Refereinen van Anna Byns ¹⁾.

Ref. VI d. Pag. 118.

Wat soeckt men al niewicheden in de habytten,
Syde, laken, flueel en soude niet verslyten,
Waert niet duerhouwen, duerhackelt, duersneden.

Ref. XV f. Pag. 152.

.....
Omdat men vint soo veel nieuwe sneden.

Ref. XV g.

.....
Omdat boeren hen nu syden en flueelen.

¹⁾ Naar de nalatenschap van A. Bogaers uitgegeven door W. L. van Helten, Rott. 1875.

BIJLAGE III.

LITTERATUUR.

Uit: de Nieuwe Refereinen van Anna Byns ¹⁾).

z. d. Ref. XIV. d.

..... tes: coopt wullen en lynen,
Om cleeren, hemden, doeken oft baghynen,
Schoenen en plattynen; dits al haer beiach.

.....

1525. Ref. XXXVIII. f.

.....
Zy bieden U juweelen en proper dingen,
Schoon silveren riemen en gouden ringen
Van grooter weerden.

.....

1525. Ref. L. b.

.....
Wullen oft lynen en mach haer niet ontdieren,
Daer sy dlyf me chieren
Zy dragen diamanten en robynen,
Die zeer claer schynen, met dryen, met vieren,
Van alle manieren.
Haer boelkens gaen als Venus camerieren
Met langen steertten, met fluwelen colieren.

.....

Ref. L c.

.....
Men schinckt hem ketenen en gouden ringen,
Fluwelen tabbaerden, zwert, peersch oft roodt.

¹⁾ Uitgeg. door W. J. A. Jonckbloet en W. L. van Helten, in de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen. 4e Reeks No. 6. Gent 1886.

1527. Ref. LXIX. d.

.....
 Ten es niet om seggen, wat een wyf al cost,
 Ghevoederdt, gevost, frisschelyck gedost,
 Willen sy gaen proncken langs der straten;

.....
 Dan moeten sy hebben eenen sleypenden coers,
 Paternosters, riemen met guldenen platen,
 Groot boven maten.
 Dan gaen sy blaten
 Met gefronsten halsdoeken, lampers oft floers,
 Daer de borstkens doorschynen recht op syn hoers,
 Gheluwe, dinne doeken, gestyft wel styf.

Ref. LXIX. e.

.....
 Prinsche, de vroukens syn gheerne proper en moy;
 Rustich op syn hoofs, naden nieuwen toy
 Moeten de habytten gemaectt, gesneden zijn.

1528. Ref. LXXXVI. c.

.....
 Zy cleedense als ruters, verstaet myn dichten,
 Met geschakierden, duerhackelden cleeren.

Ref. LXXXVI. e.

.....
 Zy pallerense van ionckx, al warent hoerkens,
 Zy bleycken haer tuytkens en legghen tspaens scheelken.

BIJLAGE III.
LITTERATUUR.

Uit: het Nederlandsche Kluchtspel ¹⁾).

Meester Kakadoris, de Kwakzalver.

Pag. 53.

Siet, wat heb ick al slyck aen myn bouwen gecreghen!

De lansknecht en zyn schaduw.

Pag. 60.

Ic ben die lansknecht met die lange broecken.

Pag. 64.

. hoe sacht condy springen oock,
Ist op u kous-voetelingen ook, ic peys wel jae't

Bruiloftsspraak.

Pag. 71.

. dander is ghecleet gelyck een gestadich man,
ende heet Deuchdelyck Ingeven.

Een sotte cluyt van Pater Joost ende Broër Jan.

Pag. 130.

Want men nu toch veel liever siet een geele cap, blaeu,
Root, wit, daer onder gescaekeert.

Pag. 136.

Wy syn Geusen, aen onse leevrayen ons niet en kent ghy?

Pag. 141.

. dect u met u cap dan.

Cluyt van Tielebuys.

Pag. 172.

. soeckt hier raet toe sonder dilaye,
Off ick sal mynen rock al doorkertelen.

Pag. 175.

Daer waer haest een platyn laecken aen verdient.

¹⁾ Uitgegeven door J. van Vlotten. Deel I, Het Ned. Kluchtspel van de 14^e tot de 16^e eeuw.

BIJLAGE III.

LITTERATUUR.

Uit: De Middelnederlandsche Dramatische Poëzie ¹⁾.

Een sotte boerde ende ene goede sotternie.

Pag. 195

Vs. 110. Mi dochte goet, dat ic haer gave
Ene pels of een goet roc laken
Si soude mi macschien in peise laten.

Pag. 198

Vs. 170. Ic soude u gheven selc juweel,
Hen es vrouwe binnen der straten,
Sine souder omme met peise laten,
Haren man al djaer dore:
Enen sconen pels goet ter core
Hebbic jeghen Peteren ghecocht,
Hi heeftse mi uut Inghelant brocht:

Pag. 199

Vs. 199. Hout mine huke!

¹⁾ Ingeleid en toegelicht door H. E. Moltzer. Groningen 1870.

BIJLAGE II.
LITTERATUUR.

Uit: Serrure's Vaderlandsch Museum ¹⁾.

Griselde, door Anthonius Ghyselers.

Pag. 238

Vs. 283. Daer ghinckse haer ontcleeden, slecht,
All bloet, ende oeck onschoden meede,
Nyet aenbehoudende in haren leden:
Spellen, hoefcleet, cousen ende schoen,
Dye Greve ontfinckt.....

¹⁾ Deel IV, 1861.

BIJLAGE III.

LITTERATUUR.

Uit de: Refereynen int Vroede, int Zotte, int Amorueze
 Vertooght binnen Ghendt by de XIXcameren van Rhetor-
 rycken aldaer comparerende den XX April M.D. neghen
 ende dertigh ¹⁾).

1539. Uit: Brugghe int Zotte.

Tvolck die subtylic haers wyfs buchtkin stelen

Uit: Leffinghe int Zotte.

Qualick kent men een priester op strate vry
 Voor een werlicke, zoo moet hy ghecleet gaen
 Een heycxkin ant lyf cort van baten fy
 Tmes an de zyde hanght daer ghreedtwaen

Uit: Nieukercke int Zotte.

Prince noch ziet men zotheyt ghebaren
 Van ander gryzaerts die ghaerne waren
 Ghemint van ionghe qwackernellekins
 Of aude commeren van vyftigh iaren
 Die zyn ghezint op ionghe ghezellekins
 Zy vesten de tuutkins met cleene spellekins,
 Omdat zy der iongheyte zauden behaghen
 Lustelic ghecleedt met burszen met bellekins
 Ghelyc de iongvrouwen gherne draghen
 Maer dickwyls moeten zy de nueze vaghen
 Oft colierkin wierde met druepelen ghelooght

1) Gheprent te Ghendt teghen over tstadthuis, by my Ioos Lambrecht Letter-
 steker. An M.CCCC.XXXIX. (den Haag, Kon. Bibl.)

BIJLAGE III.

LITTERATUUR.

1514. Uit: Den triumphe ende tpalleersel van den vrouwen ¹⁾.

Int beghinsel pantofflen te hebben es ons noot.

(Pour commencher des pantouffles nous fault.)

Een scoenmaker behoeft ons na myn bevroeyē

Die ons scoenen make fray wtghelesen

Om die gente voeten mynder vrouwen te scoeyen.

(Avoir nous fault ung bon cordouannier

Qui nous fera des sollers par maistrise

Pour le gent piet de madame chaussier.)

Hadden wi nu een cousmaker van eeren

Die twee coussen maecte voer myn vrouwe

Om haer palleertsel in duechden te vermeerren

Van dalder fynste laken

(Venez advant, ung maistre chausseteur

Qui nous fera chausses pour ma maistresse

Continuant cest abit de valleur

Du plus fin drap, du plus bon et milleur

Dont l'on pourra recouvrer par adresche.)

Nu syn de voeten ghepaleert en die beene

Maer wi moetē noch voerder hebben merck

Op dat die op ghestreken coussen gent en reene

Haren stant niet en verliesen som noch gheene

1) Hier beghint een suverlyck boeckxkē gheheten tpaleertsel en den triumphe der vrouwen, welck boeckxkē in walsche maecte heer Oliever van der marchē. In synder tyt hoofmeester van den edelen coninc van castillen Philips, wiens sielen Xrs ghedinckē wille Amē. Ende om des wille dat veel lieden gheen wasch en cōnen Soc hebbiet in duytsche ghetranslateert en gheprint in der manieren hierna volghende.

Gheprint int yaer ons Heeren duysent vyf hondert ende veertiene den veertienden dach in Merte. (den Haag, Kon. Bibl. I. 155).

(Ter vergelyking met het origineel schrijf ik den Franschen tekst onder den Nederlandschen over. Voor de uitgave naar de Handschriften zie de Inaugural-Dissertation von Julia Kalbfleisch, geb. Benas, Bern [Rostock] 1901).

So behoeven wi cousbannen bi maten sterck

.....

Den cousbant ghemaect wort ghemeynlyck
 Van tselve laken daer die couse af es gescepen
 Den cousbant bint die cousen vast certeynlyck.

(Or avons nous pietz et jambes parees;
 mais il convient avoir l'oeul et regard
 que ses chausses qui sont sy bien tirees,
 soyent tenues gentement et gardees
 de jaretiers par fachon et par art

.....

Le jaretier se fait communement
 Du propre drap couvrant la jambe nue.)

Ons behoeft een goede linen nayersse
 Die ons mach doen sniden ende nayen
 Een goet hemde voer myn meestersse
 Van fyn stoffe

.....

Dit hemde moet syn van eelen doecken
 Dat draghen sal so duechdeliken wyf.
 Daerom laet ons vanden fynsten soecken

.....

Themde der vrouwen geweven van finen garen.

(D'une lingiere nous convient la maistrise
 qui nous saiche faire ceudre et taillier
 pour ma maistresse une bonne chemise
 de riche estoffe,

.....

De fine toille la chemise doit estre

.....

Toille de lin se doit la entremectre.)

Den onderrock oft cours

Eenen cleermaker behoeft ons ghereet
 Om mivrouwe eenen cours te maken ter stede

.....

Desen cours moet na der edelen sede
 Van wit damast syn suver en reyn
 Want dat draghen die coninghinnen ghemeyn

.....

(Ung cousturier nous convient rencontrer
pour coste simple taillier a ma princesse

.....

La coste simple, je la veul pour noblesse
d'un blanc damaz, de blancheur necte et pure;
c'est ung abit de roialle porture.

.....

Ce noble abit droichy mys et boutté,
blanc en coulleur

Eenen borstlap myn meesterse hebben moet
Van dalderbeste cramosyn / gloeyende root
Om haer te verchieren

.....

Den borstlap bedect die borst ende therte
Ende dedelste deel van den lichame

.....

Men sieten somtyts nz / int wit noch swerte.

(Une pieche fault a madame avoir
de cramoysy, le plus ardent qu on face

.....

La pieche coeuvre le coeur et la fourcelle
le biau du corps et les nobles partyes;
l'estomach tient en challeur naturelle,
par foiz se monstre, par foiz elle se scelle.)

Mi vrouwe moet een rysnoer hebben pure
Om haren cours met toe te rien
Van siden ghewracht blau van colure

.....

Dit rysnoer van blauwer sien
Sal dlichaem dē cours / ende borstlap houdē versaēt
Trisnoer so elck wel weet
Hovt den borstlap styf ende effen.

(Ung courdon fault pour madame lacer;
de bleue soye, pour mieulx lustrer l'abit

.....

Le lacet lye le corps et agenssit,
et coste et pieche entretient fermement
ou mal yroit tout nostre habillement).

Myn meesteresse moet een swert gordel draghen
 Op haer gent lichaem lustich van manieren
 Al met ducaet goude beslaghen

.....

Dit gordel draecht die cleyne instrumenten
 Die de vrouwen daer aen te hanghen ordineren
 Hemlieden dienende als vrouwen ende regenten
 In alle saken ende accidenten.

(Ung demy chaint qui soit noir comme meure
 avra madame pour son noble corps chandre
 ferré' tout d'or, du milleur qui se treuve

.....

Le chaint soustient toutes les utansilles
 et les ostilz dont dames sont garnyes
 a les servir comme femmes soustilles.)

Wi moeten in die cremerien
 Nerstelyck soecken sonder sneven
 Een spellecussen onder die mercerien
 Om mede te stofferen, vol sinnorien
 Mynder vrouwen gordel verheven
 Dat van swerter siden lustich es gheweven

.....

Dit spellecussen moet hebben een couerture
 Van gouden laken naer dbetamen
 Van wullen laken moet syn die boerdure.

(Recouvrer faut des pieches d'un mersier
 et acheter hors de sa mercherie.....
 ung tabourin qu'on dist ung espinglier

.....

la chainturette en doibt estre garnye

.....

Cest espinglier doit avoir couverture
 d'un bon drap d'or pour princesse servir
 de drap de laine doit estre la bordure.)

Een borse costelyck ende diere
 Moet men hanghen aen tgordel wel gheraect
 Ghestoffeert met gout ende perlen menighertiere

.....

Die borse moet stricken hebben om tsyn volmaect
Mede te sluyten en tonsluyten in trouwen.

(Une bourse qu'on dist une aulmosniere
nous convient pendre a ceste sainturette
d'or et de perllles brodee par maniere
qu'elle apere de grant valleur et chiere

.....

La bourse doit pour estre plus parfaicte
avoir clouans pour seurement garder
ce que dame veult tenir ou donner.)

Mijn prinsesse moet een mes hebbē sonder hoone

.....

Dit mes sal hangen met een siden snour oft lint
Den hecht saecht hebbende / die lemmet claer
Die scee gent / al eest dat mense luttel siet oft twint.

(.....

Or nous convient en perseverant doncques
ung coustelet en villes et chitéz

.....

mais je treuve le cousteau proufitable
que dame porte sur soy pour se servir
a tout besoing qui lui peult sourvenir.
Ce cousteau pent a ung cordon de soye
le manche doux, l'alymelle aserree
la gaigne gente combien peu se voye.)

Ick en mach mynder vrouwen niet vergheten

Ic moet haer een halscleet gheven

Om met te decken haren hals / soon onghemeten

Ende die suverlycke borstkens in secreten

Te verwaren voer alle sneven

Desen halsdoeck moet so fyn syn gheweven

Dat men daer doer sien mach telcker stont

Sonder ontdecken / die gente borstkens ront.

(Alons plus hault! affin que riens ne scelle
a madame fault une gorgerette
pour lui couvrir le col et la fourcelle

.....

La toille doit estre fine et clarette

de doux fillez ausi bon que de soye,
affin que l'oeul sans descouvrir le voye.)

Omte volbringhen dit werck sonder verlanghē
Moet myn vrouwe met een hechtsel playsant
Verchiert syn / dat aen haren hals sal hanghen

.....

Sal dat syn van finen goude bekant
Ende daer in beslaghen een dyamant.

(Continuons es pompes que je forge
parons madame d'une bague tres digne
qui lui pendra au col et a la gorge

.....

d'un diamant des milleurs qui se fine.)

Om den lichaem te chieren van onder tot boven

.....

Es ons noot eenen tabbaert / weert om loven

.....

Van cypers oft veneets gout / groot van prise

Ghemaect na die nieu mode oft wise

Met arminen ghevoedert naer dbetamen

.....

Dus sal myn vrouwe hebben dē ryckelickē tabbaert

.....

Hi es weert dat men wel verwaert

Want tes een soon cleet int aenscouwen

Ghevoedert alomme en in die mouwen

Metten arminen

(Pour mieulx parer se corps debout encor
en seur propos, vertu et bonne guise
robbe nous fault qui sera de drap d'or,
de coulleur pourpre et qui vaille ung tresor
tout le milleur de Lucque et de Venise
a la grant gaure comme une chose usquise
et richement soit d'ermine fouree;
madame est lustre et de real sang nee.)

Ick moet tot den goutsmeij sinden

Dat hi make een soon keten

Van den fynsten goude dat men can vinden

Gentelyck ghemaelleert op alle inden
 Om met te ghorden die edel vrouwe onghemeten
 Eenen paternoster sonder vergheten
 Moet daer aen hanghen van cassidonien wit

.....
 Dinstrument dat aen den lichaem doet sluten tcleet
 Es den riem / daer hem met ghordē mans en vrouwē
 Dlichaem so met den riem ghesloten es
 Dat men in gheender manieren dit versint
 Wtghedoen en can eenich cleet syt ghewes
 Tabbaert / cours / noch hemde / syt seker des
 Voer dat men den riem ontsluyt oft ontbint.

(Ung orfevre nous convient recouvrer
 qui nous saiche faire une cordeliere
 du plus fin or que l'on pourra trouver
 esmailliee de blanc, noir, rouge cler
 pour a madame faire chainture chiere.
 Des paternostres pour faire la maniere
 pendront devant de fin blanc cassidoine;

.....
 Le dernier point qui clot du corps l'abit
 c'est la chainture dent se doit dame chaindre

.....
 (Le corps) ne peult estre des abitz desvesture
 jusques le chaint en face desfermure
 soint de robbe, de chemise ou de cotte.)

Ick en mach niet vergheten twee hantscoene

.....
 Ick sou om leer sinden in almaengnien

.....
 Oft sinden daerom in champaengnien
 Maer beter sal dienen dleer vam spaengnien
 Want dats saecht en eel int ghenaken.

(Ung ganter fault qui nous face des gans

.....
 Pour cuir avoir irai ge en Alemaingne
 pour ses biaux gans achever et parfaire
 ou se mieulx sert cuir venant de Behaingne
 Tout ce ne vault? Nous irons en Espagne.)

.....

Haer scoon haer ghelyck den goude able
 Moet ghekimt worden int palleren net
 Eer men daer huyve / doeck op doe oft templet.

.....

Maer als ghi trout blincken die scoone vlechten
 Teenen teeken dat men mercken mach aen thooft
 Dat ghi ws maechdoms niet en syt berooft.

(.

Mais il s'entent, quant vous vous mariëz,
 c'est l'ensaigne de quoy se pare celle
 qui peult dire: j'ay teste de pucelle.)

Tghekimde haer mynder vrouwen vrouwen seer scoone
 Moet met een haersnour ghebonden syn
 Ende gheleyt worden op thoot sonder hoone
 In selcker manieren dat hem gheensins en thoone

.....

Dat hairsnour vaet my bedien
 Moet van cleyngharen syn ghewracht.
 Twilt oock luttel oft niet syn ghesien.

(Ces biaux cheveux pignes honnestement
 d'un blanc ruban nous conviendra lyër
 et le couchier sur le chief tellement
 que les cheveux n'aperent nullement

.....

Ce ruban soit de fil moyen tissu
 pour mieulx tenir des cheveux la lyure.)

Noch moet myn vrouwe goedertieren
 Paternosters hebben van aghetten oft corale
 Oft van ammeren lustich int bestieren

.....

Dees paternoster moet men onderschieten
 Met scoon teekenen van goude ghemaect
 Gentelyck ghemaelleert sonder verdrieten.

(Komt niet voor in den Franschen tekst.)

Ghehuyft moet syn dat haer ende hoot

.....

Met eender huyven ghewracht minoot

van fyn siden ende van goude root
Om te verchieren tpalleersel voerscreven

.....

Die huyve heeft int ghemeyn
menich gat / oft waer een net.

(Quoiffer nous fault les cheveux et la teste
Ceste coiffe, qui n'est pas deshonneste,
d'or et de soye sera pour enrichir
Comme la coiffe est tissue et lassee
communement a fachen d'une roix.)

Na dat ghehuyft es thoot mynder vrouwē soet
Moet si hebben vaet myn verstant
Een tempelet van stoffen goet
Dwlck si stellen moet

Op haer hoot boven huyve ende haerbant.

(Or est coiffée madame debonnaire
et nous convient conduire son atour
d'une templette, ou n'aura que refaire
de couleur propre pour aux veans mieulx plaire
sur le cerviau doit faire son sejour.)

Om te volmaecken mynder vrouwē cleedinge
Moet ick wyslyc toe sien als clerck

.....

Ick heb palleersel ghesien menighertieren
Den vrouwen ende den maechden draghen
Om hem eerlyck te verchieren
Hooghe tuyten / vremt van manieren
Hooghe hoornen / als stilen van scraghen
Ende noch meer andere sonder vertraghen
Maer boven al es den capruyn van mi verheven
Dien ick mynder vrouwen wil gheven.

Die eerlycke statelycke caproene
Der grooter vrouwen syn flouweel oft sattyn
Der borghers vrouwen syn divers van fautsone
Van lakene / root / swert. / oft groene
Nadat syt hebben in elck termyn.

(Je vis atours de diverse maniere
porter aux dames pour les mieulx atourner:

l'atour devant et celluy en deriere
 les haulx bonnez, quevrechiez a baniere,
 les haultes cornes pour dames triumpher:
 maintenant voy simples atours porter
 Qui bien me plaist, ce sont les chapperons;
 c'est temps present, et nous en parlerons.

Les chapperons dont dames sont parees
 sont de vellours, de damas ou satin,
 en different de bourgeoises louees
 qui ont leur chief d'escarlade atournees
 Chacun estat n'est pas pareil en fin.)

Mynder vrouwen capruyn gent van taellen
 Moet na die mode ghestoffeert syn
 Met gouden ketenen / looveren / oft paellen.
 Want men draechten sonder huycke oft faellen
 Na die hoefsche maniere in elck termyn
 So datten ieghelyck sien mach sonder ghepyn
 Daerom en moghen niet vergheten wesen
 Die gouden looveren gent wtghelesen.

(Ce chapperon, pour embellir ses gestes,
 nous fault parer selon le temps qui court
 d'aficqués d'or, de chaines, de paillestes
 pour embellir et estre joliëstes
 c'est la maniere maintenant de la court.
 Après les grandes chacune va et court,
 soit en abit ou de chief ou de corps
 a qui mieulx mieulx par renfors sur renfors.)

Mynder vrouwen behoeft een signet een signet
 Van ducaet goude ghemaect seer gent
 Half ront en ghemaelleert onghelet
 Int dwelcke bi figueren si gheset
 Haer wapen / divise / oft merck gheprent
 Si moet oock hebben twee ringhen excellent.
 Daer in eenen carbonckelen saphier sal staen.

(Komt niet voor in den Franschen tekst.)

STELLINGEN.

I.

De gronden, door den Heer F. Vermeulen in zijn artikel „Eenige opmerkingen bij het zelfportret van Lucas van Leyden te Brunswijk” (Onze Kunst, XIVe Jaarg., Dl. XXVII, Pag. 98 vlg.), voor de dateering van het zelfportret van Lucas van Leyden aangehaald houden geen steek, al kan men om andere redenen deze dateering hoogst waarschijnlijk achten.

II.

Vermoedelijk is de prent van Marcus Gerarts (Afb. De werken van J. van den Vondel, uitgeg. door Mr. J. van Lennep, 1617, Pag. 242) meer rechtstreeks dan de fabel op zich zelf, te beschouwen als de aanleiding, dat Rubens zijn schilderij met deze voorstelling (Aken, Suermondt-Museum) zóó heeft gecomponeerd.

III.

De voorstelling van de Fortuna op den Amsterdamschen gevelsteen (Afb. Het Huis Oud en Nieuw, 1905, Pag. 130) is niet rechtstreeks afgeleid uit de kunst van Giovanni da Bologna, doch staat veeleer onder den invloed van Fransche voorbeelden uit de school van Jean Goujon.

IV.

Een gedeelte van de titelprent van Hooft's Emblemata amatoria (Ghedrukt t'Amsterdam bij Willem Janszoon in de vergulde Zonnewijzer 1611) is, wat de inventie betreft, met groote waarschijnlijkheid toe te schrijven aan Willem Buytenwech.

—
V.

Het is waarschijnlijk, dat de „Razerny” (Amsterdam Nederl. Museum Cat. No. 272) dateert uit het midden van de XVIIe eeuw.

VI.

De als „Getrouwen Herder” aangeduide schilder van een zeestuk in den Inventaris van Cornelis Doeck te Amsterdam (zie Bredius, Künstler-Inventare, Deel V van de Quellenstudien zur holländischen Kunstgeschichte, pag 103) is de bentnaam van Hendrick Bloemaert.

VII.

De beteekenis van „watermael” (Reinaert II vs. 5219) is niet „roerdomp” doch „otter”.

VIII.

Het is wenschelijk, dat een onderzoek ingesteld worde naar den invloed, dien Pers' vertaling van Ripa's *Iconologia* (1644) op onze XVIIe eeuwse poëzie heeft gehad.

IX.

De verovering van de Zilveren Vloot is het begin geweest der finantiëele ontreddering van Spanje en van zijn definitieve nederlaag.

X.

De Diadumenos van Polycletus is op te vatten als een Apollon Diadumenos.

XI.

De reconstructie van Myron's Athene (Frankfort, Liebighaus) door H. Bulle (Jahrb. des Kaiserl. Deutschen Archaeol. Instituts Bd. XXVII 1912) verdient de voorkeur boven vroegere pogingen.

XII.

Het is zeer gewenscht, dat de in pastels en vernislagen voorkomende en voortwoekerende schimmels door microbiologen worden onderzocht ten einde een afdoende verwijdering mogelijk te maken.

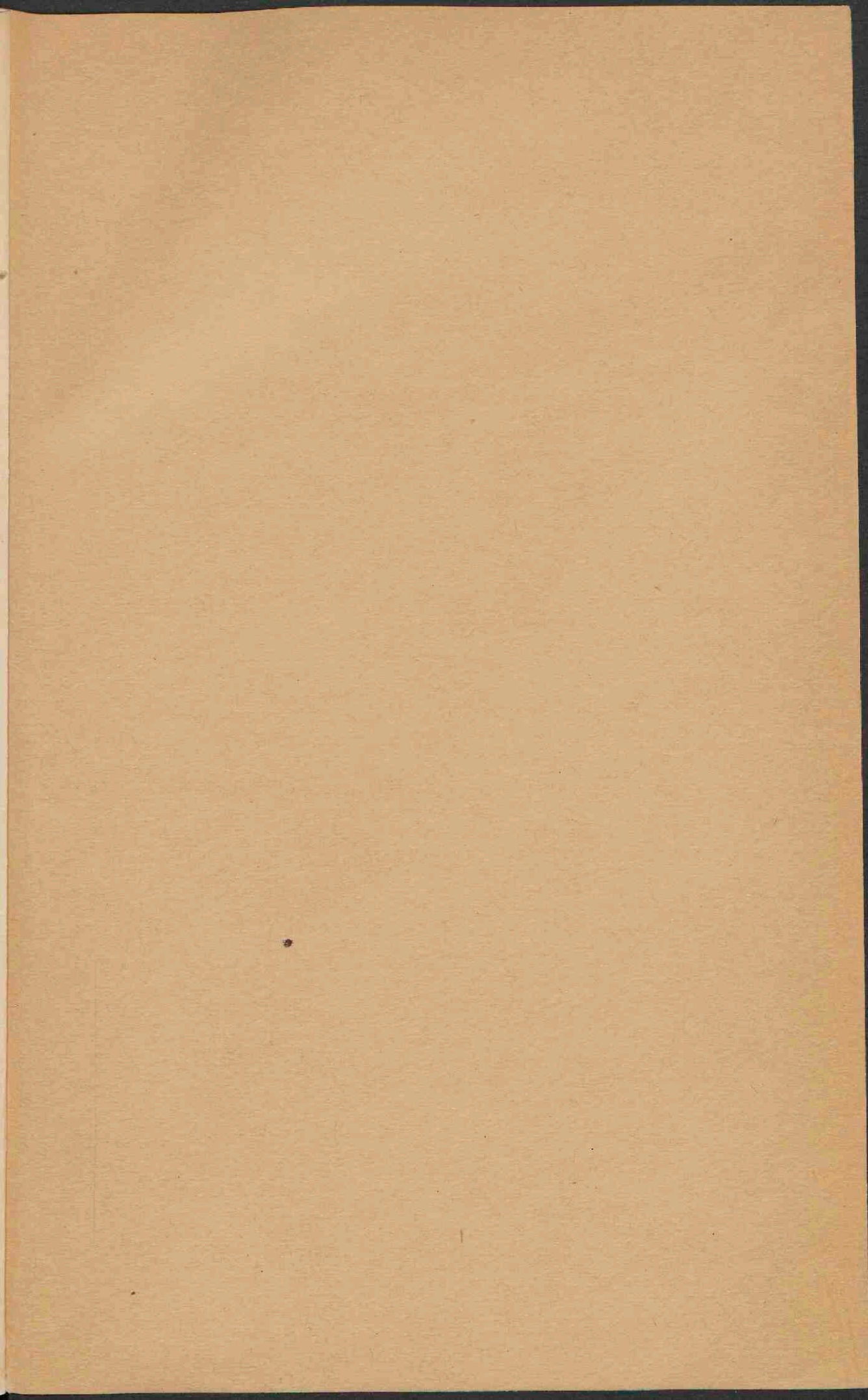
XIII.

Voor het stichten van bouwwerken vanwege openbare lichamen is het uitschrijven van een prijsvraag niet wenschelijk.

XIV.

Het is ongewenscht bij stichting van een bouwwerk door eenig openbaar lichaam de architectonische behandeling door verschillende architecten te doen geschieden of de onderdeelen of meubileering ter zelfstandige behandeling op te dragen aan andere kunstenaars.

f9292

Rijksasiel „Veldzicht“
te Averssest.

VIII

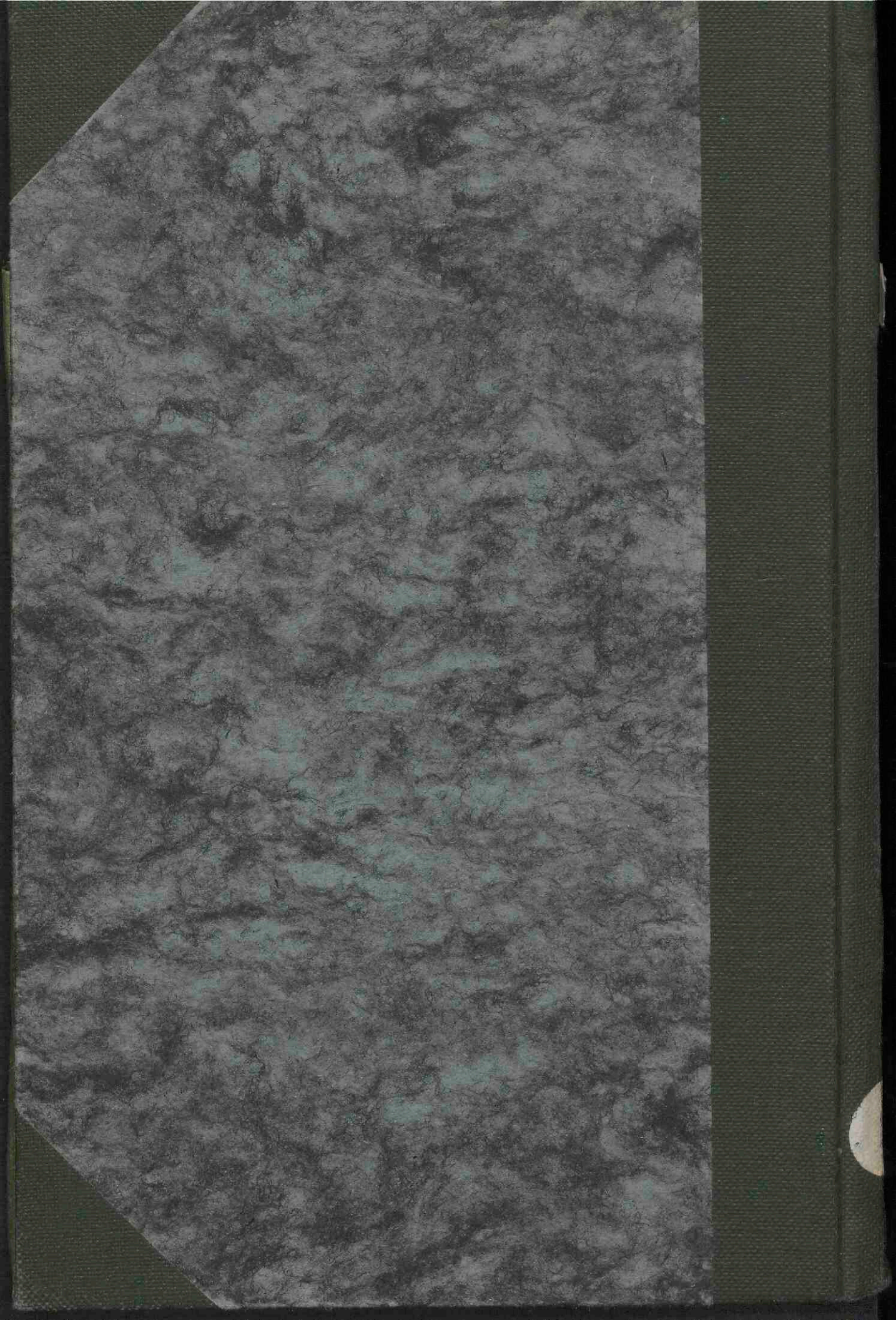
B

C

29

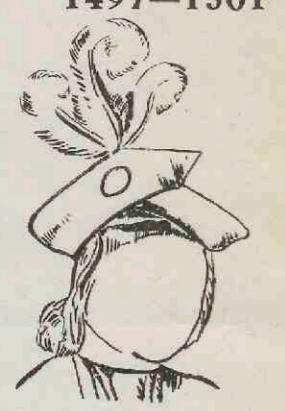
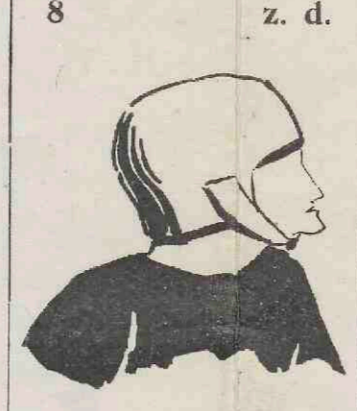

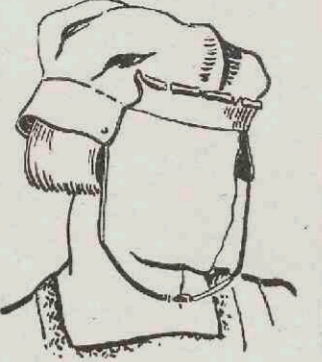

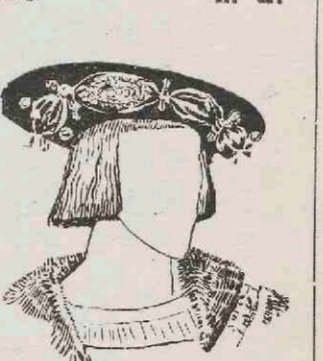

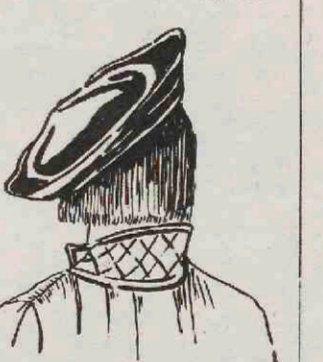

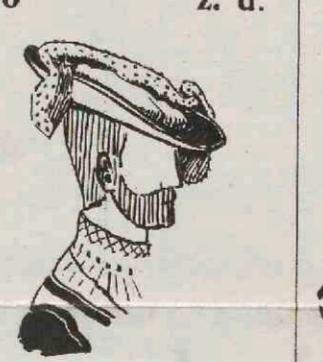

z. d.

HOOFD-BEDEKKING.

TABEL I.

TYPE:	I		II		III	IV			V		VI	VII	VIII					
			A	B		A	B	C _{1,2}	A	B			A	B	C	D		
- 1500	1 1497-1501 	Vroegste voorbeeld 1497-1501 ↑				8 z. d. 											- 1500	
- 1510	2 z. d. 	4 1504 	5 1510 	6 1504 	9 1504 	13 1504 											- 1510	
- 1520	3 1515 	↓ 1513	↓ 1515		7 1520 		14 1519? 	Vroegste voorbeeld 1519 ↑	20 z. d. 	22 z. d. 	24 z. d. 		Vroegste voorbeeld 1517-1523 ↑				- 1520	
- 1525	Laatste voorbeeld 1519 ↓					10 1521 		17 1521 	21 Vóór 1523 	23 1521 			Vroegste voorbeeld 1525 ↑				- 1525	
- 1530								Vroegste voorbeeld 1524 ↑					25 z. d. 				- 1530	
- 1540						11 1533 	15 z. d. 						26 z. d. 	27 1532 	28 ± 1530 			- 1540
- 1545						12 z. d. 		19 1541 							29 z. d. 	30 1541 	- 1545	
- 1555							16 z. d. 									31 z. d. 	- 1555	

↓
Voortzetting in de
tweede helft der
XVIe eeuw

DE KEERLE.

TABEL IIA.

Type A

Type A
Variatie I

Type A
Variatie IA

Type A
Variatie IIA

Type A
Variatie III

Type A
Variatie IV

Type A
Klasse I

Type A
Klasse I Variatie I

Type A
Klasse II
DE PALTROCK.

— 1500

— 1500

32

1504

33

z. d.

35

± 1508

36

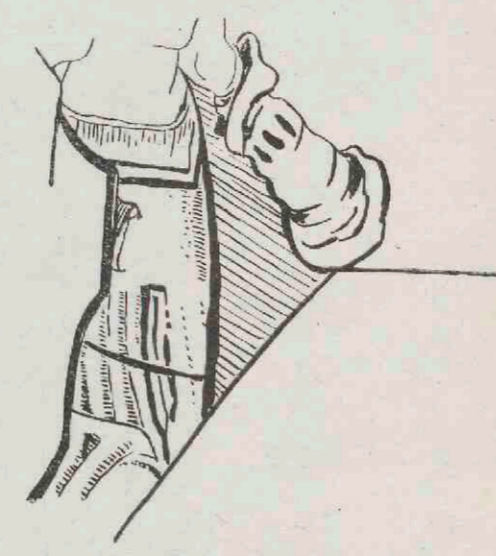
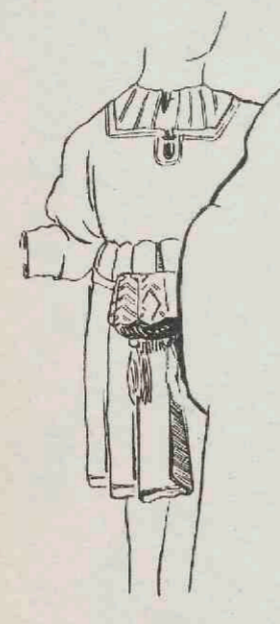
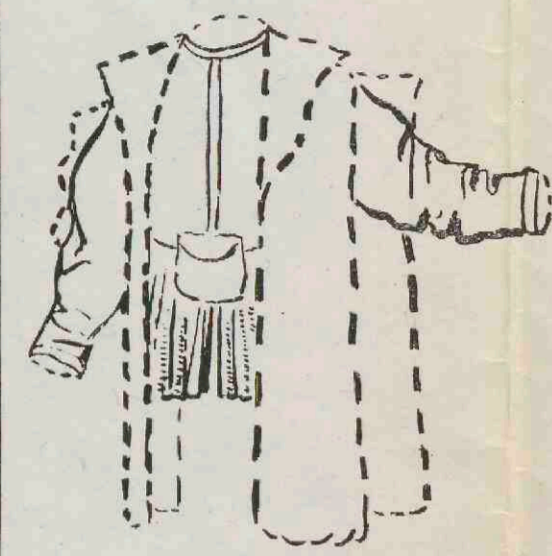
± 1510

39

1514

— 1515

— 1515

— 1525

— 1525

34

1519

38

1517—1523

40

1520

— 1535

— 1535

37

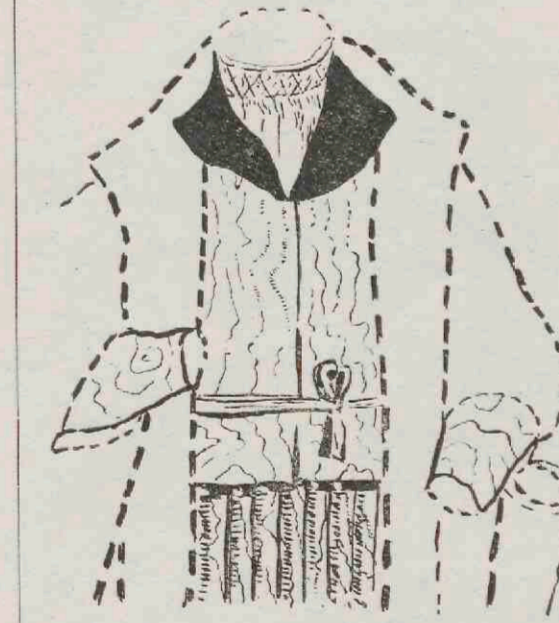
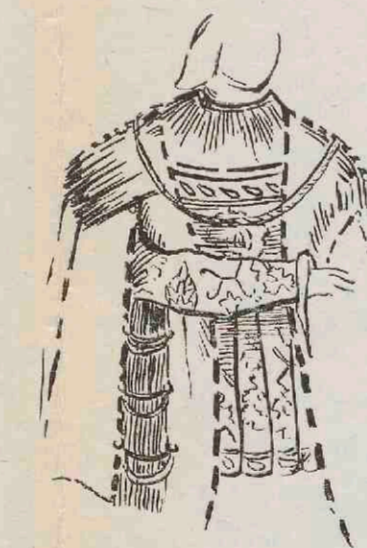
1531

41

1531

42

z. d.

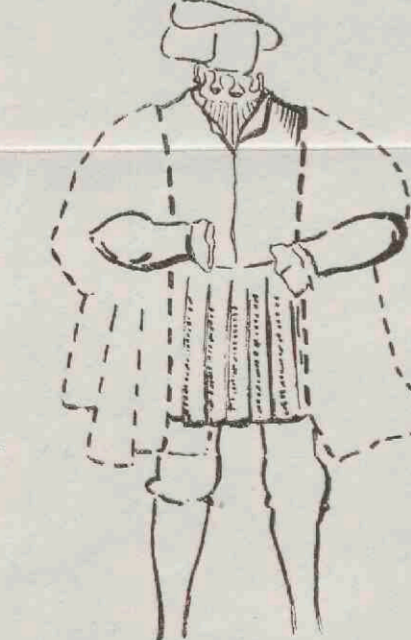

— 1550

— 1550

43

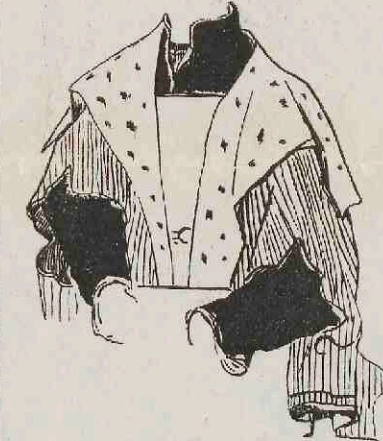

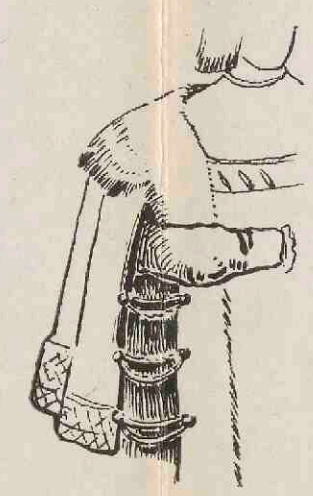

1542

TABBAARD.

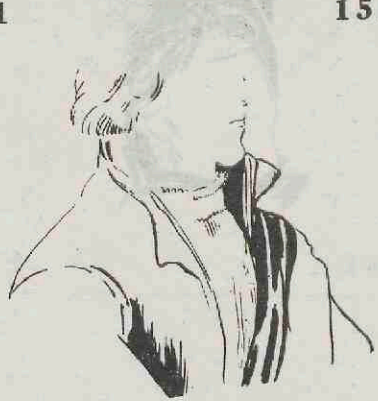
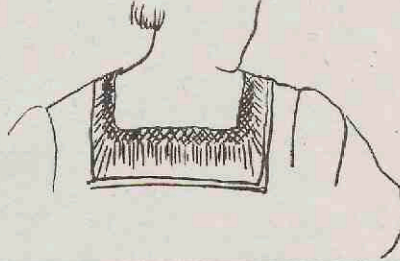
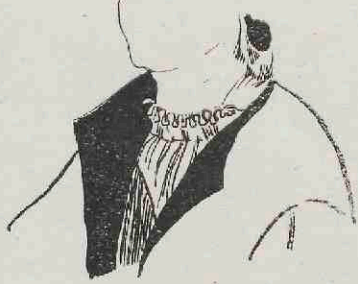
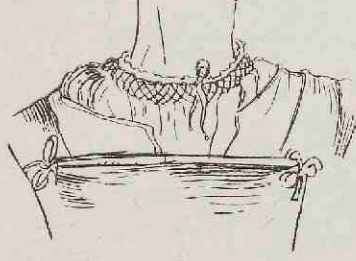
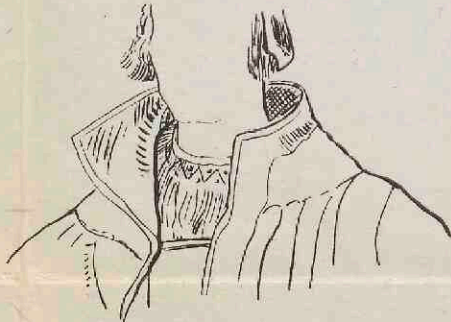
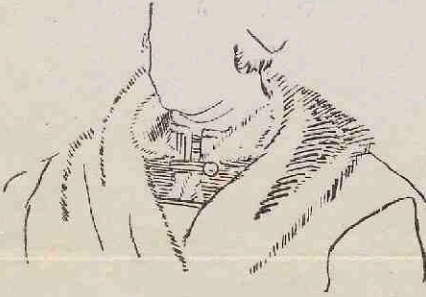
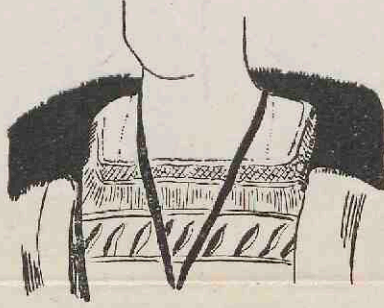
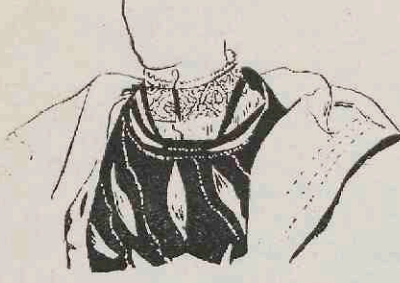
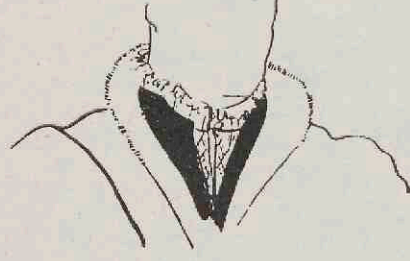

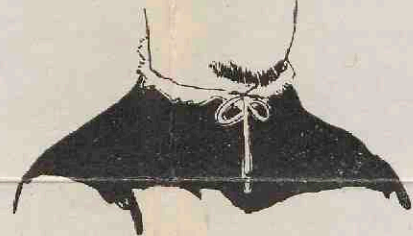
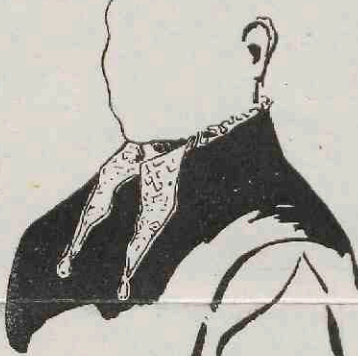
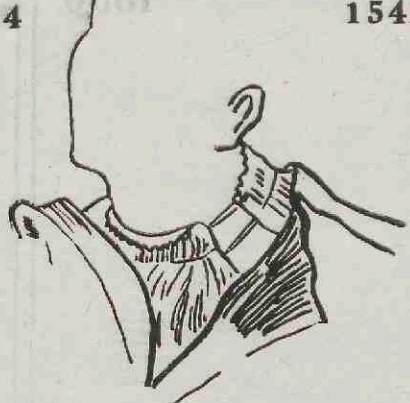
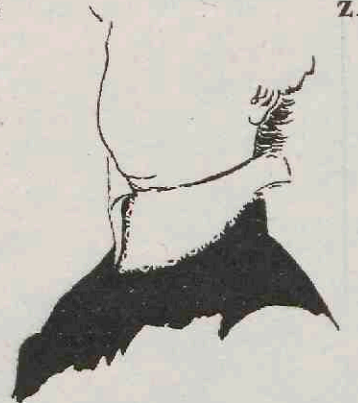
TABEL IVA.

(met bontvoering)

	Type A	Type A Variatie I	Type A Variatie II A	Type A Variatie II B	Type A Variatie III A	Type A Variatie III B	Type A Variatie IV
— 1510	↑		67 ± 1500 	↑			
— 1520		66 	z. d. 68 	1519			74 1517
— 1525	65 1517-1523 		69 z. d. 				
— 1530					71 1530 		↓
— 1535		↓		70 1531 	72 1531 		75 1531
— 1540							
— 1550						73 1542 	

DE CRAEGHE.

TABEL III.

	Type IA	Type IB	Type II	Type III A	Type III B	Type IV	Type V A	Type V B	
— 1510	49 1508 			55 1508 					— 1510
— 1515			51 1513 	↓		60 1510 			— 1515
— 1520	↓		52 1519? 	↓	56 1520 				— 1520
— 1525	↓	50 1521 	↓		57 1521 	61 z. d. 			— 1525
— 1530		↓	↓		58 z. d. 	↓			— 1530
— 1540		↓	↓		59 z. d. 				— 1540
— 1550			53 1541 				62 1544 	63 z. d. 	— 1550
			54 1542 					64 z. d. 	

HET WAMBUIS.

HOSEN.

TABEL IIB.

Type B

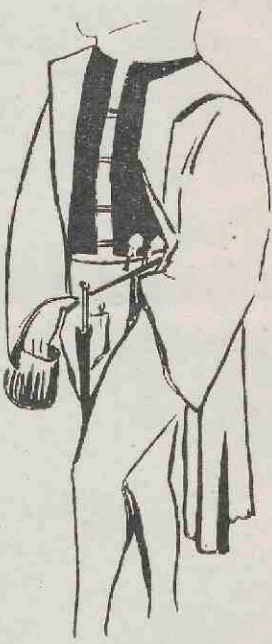

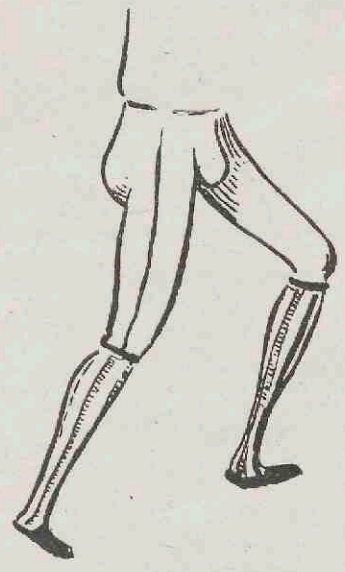

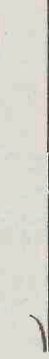

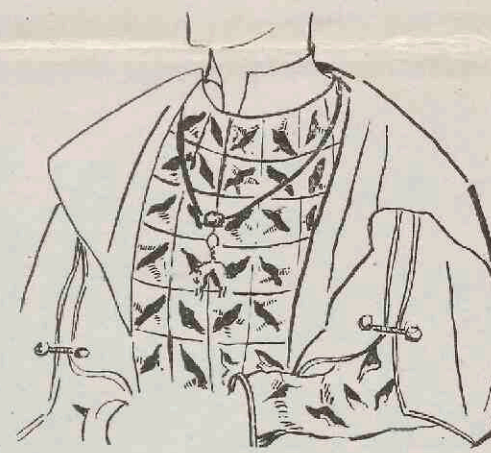

Type B
Klasse I

Type B
Klasse I Variatie I

Type A

Type B

Type C

44	1498		44	1498	47	1499	48	± 1500
— 1500							— 1500	
— 1515		45	1515					— 1515
— 1525			46	Vóór 1523				— 1525
								
— 1535								— 1535
— 1550								— 1550